אגדות שמואל

אגדות שמואל

בירור זהותו של מחבר הספר "הר אדני"
– זוהר על מגילת רות [אמשטרדם תע"ב] –
על חיבוריו הבדויים של שמואל דלוגאטש מק"ק הראדני

מאת
הצעיר משה ח"ר יעקב הלל יצ"ו

קהילות ישראל
Kehillot Yisrael Institute

קהילות ישראל – המרכז למורשת העם היהודי
ירושלים תשע"ט

מפרסומי קהילות ישראל – המרכז למורשת העם היהודי

נדפס במהדורה מצומצמת בת 40 עותקים

© כל הזכויות שמורות
קהילות ישראל – המרכז למורשת העם היהודי
ירושלים תשע"ט
סדר ועימוד: ח' ולדנברג – חיטובים 9761979@gmail.com

התוכן

פתח דבר		7
פרק ראשון	תעלומת ספר "הר אדני"	11
פרק שני	שמואל דלוגאטש וספרו "אגודת שמואל"	30
פרק שלישי	השפעתו של ספר "אגודת שמואל"	45
פרק רביעי	קטעים נבחרים מתוך "אגודת שמואל"	53
פרק חמישי	יצירתו הבדויה של דלוגאטש על רקע תופעת המצאת "מדרשי פליאה" בקרב חוגי הדרשנים בפולין במאה הי"ז	105
פרק שישי	בין "הר אדני" ל"אגודת שמואל"	133
פרק שביעי	תולדות שמואל דלוגאטש	139
דברי סיום		156

פתח דבר

המאמר הנוכחי מצטרף לסדרת המאמרים על חיבורים בדויים ומזויפים שפרסמתי בשנים האחרונות, והוא עוסק בפענוח זהות מחברו והוכחת זיופו של ספר "הר אדני – זוהר על מגילת רות המיוחס להתנא הגדול רשב"י", שהתגלה ונדפס לראשונה בשנת תע"ב באמשטרדם.

פענוח תעלומת מחברו של ספר "הר אדני", נעשה באותו האופן והשיטה בהם נקטנו במאמרים הקודמים, ולפיהם זהות הבדאי העומד מאחורי המצאתו של החיבור החשוד, מתבררת מתוך חיבורים בדויים ומזויפים אחרים שלו שהופיעו ונתגלו לראשונה באותו מרחב זמן ומקום ובאותן הנסיבות. זאת לפי ההנחה המוקדמת, כי ברוב המקרים מסוג זה, בהם מופיע לפנינו לראשונה (בדפוס או בכתב יד) חיבור פסאודו־אפיגרפי יחידאי וחריג, שלא היה ידוע לנו קודם לכן משום כתב יד – בסופו של דבר, האחראי ליצירתו יימצא בסביבה ובזמן הקרובים למקום הופעתו לראשונה.

כאשר נתוודעתי לעניינו המיוחד של החיבור הפסאודו־אפיגרפי בעל השם הפלאי "הר־אדני", שיערתי, לפי כמה נתונים, כי את האחראי ל"יצירתו" ראוי לחפש בסביבת בתי הדפוס של אמשטרדם בשנים הסמוכות להופעתו והדפסתו לראשונה; וחזקה על "בדאי" כמותו שכבר הוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן, ובכך הניח לנו מקום להתחקות על עקבותיו. בסקירה מהירה של כלל החיבורים החריגים שנדפסו לראשונה סמוך לאותן השנים באמשטרדם, נזדקרה לפני דמותו האגדית רבת ההרפתקאות של המו"ל הנודד שמואל ב"ר משה דלוגאטש מק"ק "הראדני" מחבר הספר "אגודת שמואל" (אמשטרדם ת"ס), המכיל בתוכו ציטוטים מתוך ששה חיבורים יחידאיים עתיקים על נביאים וכתובים שקיבל בירושה מאבות אבותיו, הנקראים בשמות הפלאיים והבלתי־שגרתיים: "הגה"ה דרבינו עובדיה הנביא מארץ גוראתם", "סוד מישרים", "עמק השם", "עמק הלב", "עמי הוד", "אבכיר חתן ר' אליה מתם", אשר אף לא אחד מהם ידוע לנו מכתבי יד מלפני תקופת ההדפסה (ואף לא לאחריה), ואשר בחינה שטחית של התוכן המשונה

והמוזר המצוטט מתוכם ב"אגודת שמואל" מראה באופן ברור כי כולם יצאו מבטן אחת – הוא המו"ל בכבודו ובעצמו. תוכנם של רוב הקטעים המצוטטים כביכול מתוך סדרת החיבורים ה"קדומים" הללו, הוא המצאות ובדיות משונות ומגוחכות, המנוגדות וזרות לרוח חז"ל ולסגנון רבותינו הראשונים, אליהם הם מיוחסים. הקשר בין "הר אדני" לסדרת החיבורים הבדויים מבית היוצר של דלוגאטש התברר לאחר מכן, בין היתר, מתוך השוואה פילולוגית של ביטויים חריגים בארמית דמוי זוהרית, שאינם ידועים לנו משום מקור אחר מלבד החיבורים הנ"ל. מעתה, הוחוור לנו המקור לשמו הפלאי של החיבור, הרומז בלשון מליצית למוצאו של המחבר האלמוני מן העיר "הראדני" (גרודנה) שבממלכת פולין־ליטא.

חשיבות ותועלת רבה אנו רואים בחשיפת זיופו של החיבור "הר־אדני" בימים אלו, כאשר עדים אנו לניסיון חדש לכוללו במסגרת ספר הזוהר, באמצעות ההדרתו מחדש והוצאתו לאור במהדורה מבוארת (במתכונת המהדורות האחרונות של ספר הזוהר). וכן בחשיפת זיופם של סדרת החיבורים ה"קדומים" הנ"ל, אשר מאות פירושים בדויים המיוחסים להם שולבו בגוף פירוש רש"י של מהדורת ספר "המגיד" עם "אגודת שמואל", ואשר רבים מהם עודם משולבים בתוך פירוש רש"י לנביאים וכתובים בכל המהדורות המסורתיות הנדפסות עד לימינו. שילוב "הגהות" והוספות אלו בגוף פירוש רש"י, למרות התנגדותם הנמרצת של חכמי הדור, גרם במשך הזמן לייחוס עניינים זרים ומשונים מתוכם לרש"י עצמו. אכן, דומה, שכבר הגיעה העת והשעה לנקש ולכלות קוצים ממאירים אלו שנשתרשו ונסתבכו בין נטעי נאמנים בכרם פירוש רש"י לנ"ך.

בפנים המאמר הראיתי איך השתרשותם של הגהות "אגודת שמואל" בתוך פירוש רש"י לנ"ך במהדורות הבאות, למרות התנגדותם של חכמי הדור, נבעה במידה רבה מתוך אינטרס עסקי־רווחי של המדפיסים, שהיו מודעים למידת הפופולריות של "הגהות" פיקנטיות אלו בקרב ההמון. אך האמת ראויה להיאמר, שבהסתכלות לאחור, בטווח הזמן שעבר, ניתן להיווכח, כי למרות המקום המכובד לו זכו הגהות "אגודת שמואל", להיקבע בשולי רוב ככל מהדורות הנ"ך שנדפסו מאז והלאה – השפעתן ונוכחותן בספרות התורנית היתה מעטה ודלה, וכמעט אפסית (בעיקר עקב רמתו הירודה של התוכן). הערה זו נכונה גם בנוגע לחיבור "הר אדני", אשר למרות ייחוסו המפואר "להתנא הגדול רשב"י" ולמרות ההבטחות הראוותניות שניתנו לכל הקורא בו ביום שבועות וביום הושענה רבה ("מובטח לו

שהוא בן העולם הבא"), הוא נשאר דחוק בשולי ארון הספרים היהודי, וכל עובדת מציאותו נותרה רק עניין לביבליוגרפים. כך נתקיים בהם בכל חיבוריו הבדויים של דלוגאטש הכלל "שקר אין לו רגלים".

מהגהות "אגודת שמואל" הסתעף הדיון לתופעת המצאת "מדרשי פליאה" שהיתה רווחת בזמנו של דלוגאטש בקרב חוגי הדרשנים בפולין, ואשר בסביבתה ועל הרקע שלה, נוצרו והתפתחו, בתנאים ובנסיבות דומות גם המדרשים הבדויים המצוטטים בהגהות "אגודת שמואל". בהקשר לכך הבאנו מדברי אחד המיוחד מגדולי אותו הדור – ר' יאיר חיים בכרך, בעל "חות יאיר", שנלחם כנגד תופעה זו ביד חזקה, וראה בהוקעתם וב"פרסום קלונם" של בדאים אלו "מצוה רבה". ולפי דעתו, "השתיקה והעלמת העין מסוררים כאלה [סופה] תקלה ועון וחשש חילול השם יתברך ותורתו".

לסיום, אספנו את הידיעות ההיסטוריות שהגיעו אלינו על קורות חייו של המו"ל הבדאי שמואל דלוגאטש, אשר מכמה מהן ניתן להבין שלא היה חכם רשום, ואף לא מ"שלומי אמוני ישראל" היראים, שמצווים אנו בכבודם וביקרם.

משה הלל
ירושלים, טבת תשע"ח

פרק ראשון

תעלומת ספר "הר אדני"

בשנת תע"ב (1712) הובא לדפוס באמשטרדם חיבור קטן שבכותרתו נרשם: "ספר הר אדני[1] – והוא זוהר על מגילת רות המיוחס להתנא הגדול רשב"י". תוכן החיבור הוא מעין מדרש קבלי על מגילת רות בלשון הזוהר. החיבור כולו או חלקים ממנו אינם ידועים לנו משום כתב יד מלפני תקופת ההדפסה. לשון וסגנון החיבור מזכירים בצורתם החיצונית את לשון וסגנון ספר הזוהר, אך הם שונים ממנו בתכלית. בקורפוס הזוהר שלפנינו מצוי חלק "מדרש הנעלם" על מגילת רות[2], אך אין שום זהות, או אפילו הקבלה חלקית, בינו לתוכן "הר אדני".

בניגוד למקובל באותם ימים, לא מופיעים בתחילת החיבור הסכמות או דברי הקדמה המודיעים על מקורו. גם שמו של המביא לבית הדפוס נשמט מן המהדורה הראשונה. למרות ההצהרה בכותרת החיבור על תוכנו "והוא זוהר על מגילת רות המיוחס להתנא הגדול רשב"י", הוא לא נכלל מכאן והלאה במהדורות הנדפסות של ספר הזוהר. גם מפרשי הזוהר לדורותיהם לא נזקקו לתוכנו בשום צורה. ובאופן כללי ניתן לומר כי החיבור "הר אדני" לא מצא את מקומו בארון הספרים היהודי.

1 לפי מה שיתברר להלן, עולה כי הנכון להגות את שם החיבור "הר אֲדֳנִי", כשם העיר הרֹאדֳנִי [=גרודנה] על שמה נקרא. וראה הערה 228. בנוסח שער החיבור הנדפס בלעמברג שנת תרמ"ה חיברו המדפיסים את המילים "הר אדני" לתיבה אחת (אולי בעקבות הנרשם בנוסח שער הספר במהדורתו הקודמת – פולנאה תקנ"א, כדלהלן). במקורות מאוחרים מוזכר החיבור בשם "הר ה'".

2 הוא נדפס תחילה בנפרד בשם "תפוחי זהב" [טיהנגן ש"כ], ושוב בשם "יסוד שירים" [קראקא שנ"ג]. על קדמותו וסמכותו ראה להלן ליד הערה 11. ר' יוסף הכהן טנוג'י בספרו "תולדות חכמי תונס" (ירושלים תשמ"ח, עמ' קנד–קנה) טעה לחשוב כי התוכן של "תפוחי זהב" זהה לתוכן של "הר אדני".

כל אלה – כמו עצם שמו הפלאי של החיבור – אומרים דרשני, ומבליטים את שאלת מקורו של החיבור וסמכותו.

לאחר הכותרת של החיבור מופיעים בנוסח השער המשפטים הבאים, המלמדים משהו על מטרתו של המו"ל: "ראו דברים חדושים הנעלמים אשר כבר לא היה לעולמים, והאומרו בליל שבועות וליל הושענא רבה מובטח לו שהוא בן העולם הבא". הבטחה מעין זו אינה מופיעה, כמובן, בשום מקור מוסמך מלפני ההדפסה או לאחריה, וברור כי היא הומצאה על ידי המו"ל במטרה למשוך קונים לספר. בכוונה דומה בחר המו"ל גם את רמז פרט השנה של ההדפסה, שנרשם באותיות גדולות: "בשנת תבא עלינו ברכה ושלום אמן"[3]. הניסיון מצד המו"ל לכלול את "הר אדני" בסדרי הקריאה הריטואלית של ליל שבועות וליל הושענא רבה נועדה להביא לתפוצתו הרחבה, וממילא לקביעתו כטקסט "קנוני" בעל סמכות וקדושה, ובכך להגדיל את הפוטנציאל הרווחי שבהוצאתו לאור, אם בתור ספר לימוד המכיל "דברים חדושים הנעלמים אשר כבר לא היה לעולמים", ואם בתור טקסט ריטואלי ש"האומרו בליל שבועות וליל הושענא רבה מובטח לו שהוא בן העולם הבא".

למרות הסבירות לביקוש גבוה של חיבור מעין זה, עובדה היא, שהדפסתו השנייה נתאחרה בשבעים ושלוש שנים, מה שמלמד על תפוצה מצומצמת במידה משמעותית. זאת ועוד, העובדה שטקסט החיבור לא נכלל באף אחת מעשרות המהדורות של "תיקון ליל שבועות" שנדפסו מאז ועד היום, למרות שבעיקרו נועד להיאמר במסגרת זו, מוכיחה כי שאיפתו של המו"ל לא נתמלאה גם בטווח הרחוק, ולא הועילה לכך הצהרתו והבטחתו הראוותנית בנוסח השער.

הדפסתו השנייה של "הר אדני" היתה בשנת תקמ"ה בשקלוב, על ידי ר' צבי ב"ר יעקב "שהיה שמש שני פה קהילתינו". בתחילתו נוספה הסכמה מאת ר' יששכר בער ב"ר יהודה ליב, אב"ד סלוצק, שנועדה בעיקר למנוע את הדפסתו החוזרת למשך ארבע השנים הבאות[4].

3 הצהרות והבטחות ראוותניות מעין אלו נרשמו, מתוך מטרה זהה, גם בנוסח הדפוס הראשון של החיבור המזויף הידוע בשם "רזיאל המלאך", שנדפס אף הוא באמשטרדם כעשור קודם (תס"א).

4 בהסכמתו הוא מציין: "והס' הקדוש הנ"ל... נדפס כבר בשנים קדמוניות בק"ק אמסטרדם, ופעם שנית נדפס בק"ק זאלקווי עם ספר ליקוטי זוהר בכרך קטן, וליוקר ערכו לא נשאר אף

ספר

הר אדני

והוא זוהר על מגילת רות

המיוחס להתנא הגדול רשב"י

ראו דברים חדושים הנעלמים· אשר כבר לא היה לעולמים· והאומרו בליל שבועות וליל הושענא רבה· סובטח לו שחוא בן עולם-הבא:

גדפס

באמשטרדם

בבית וברפוס

כהר"ר שלמה בן כהר"ר יוסף כ"ץ ז"ל פרופס מוכר ספרים:

בשנת תבא עלינו ברכה ושלום אמן:

שער ספר "הר אדני", אמשטרדם תע"ב

הדפסתו השלישית היתה בשנת תקנ"א בפולנאה. בנוסח השער של מהדורה זו, שנועדה לקהל החסידים[5], נוסף משפט המייחס את גילוי החיבור לר' יחיאל מיכל מהורדנא, מתלמידי הבעש"ט: "ומצא אותו הגאון הגדול מופת הדור ה"ה הרב מהו' יחיאל מיכל אב"ד דק"ק הראדני, וקרא את שם הספר על שם העיר". לייחוס מאוחר זה, לא נמצא כל זכר במהדורות הקודמות של החיבור, וברור שנוסף על ידי המוציא לאור או המדפיס בכדי להשביח את מקחו[6]. אולם בנימוק שנוסף לכך,

---

א' בעיר...". אך מהדורה שנייה זו, שלפי עדותו נכללה בתוך ספר "ליקוטי זוהר" שנדפס בזולקיב, אינה ידועה כיום ולא נרשמה בשום מקור ביבליוגרפי.

5 המביא לבית הדפוס של ספר "הר אדני" בפולנאה בשנת תקנ"א היה ר' דוד ב"ר יהושע העשיל הלוי הורוויץ, חתנו של ר' משה חיים אפרים אשכנזי בעל "דגל מחנה אפרים" שישב באותה שעה בק"ק מעזיבוז, וכפי שנרשם בנוסח השער. [אגב, מנוסח השער ומהסכמת ר' יצחק יוסף ב"ר אברהם מפולנאה מובן כי הספר נדפס זה עתה לראשונה]. ביחד עם ספר "הר אדני" נכללו במהדורה זו גם ספר "צדיק יסוד עולם מהאר"י ז"ל" – פירוש על מגילת רות ע"ד הסוד, וכן ספר "מעין החכמה". למרות הייחוס של "צדיק יסוד עולם" להאר"י, כבר הראה י' ליבס שמחברו האמתי הוא ר' ליבלי פרוסניץ. ראה: י' ליבס, "מחבר ס' צדיק יסוד עולם הנביא השבתאי ר' ליבלי פרוסניץ", דעת, ג–ד (תשל"ח–תשל"ט), עמ' 173–159.

6 ייחוס גילוי החיבור והדפסתו לראשונה באמשטרדם בשנת תע"ב לר' יחיאל מיכל מהורדנא מבני היכלא דהבעש"ט, אינו עומד במבחן המציאות מכמה סיבות: ראשית, לפי סדר הדורות נראה שבעת הדפסת הספר היה עדיין עלם רך בשנים (רבו הבעש"ט נולד בשנת תנ"ח). שנית, הוא הוזמן לכהן ברבנות הורדנא רק לאחר פטירת ר' זכריה מנדל בשנת תק"ו, כלומר ל"ד שנה לאחר הדפסת הספר "הר אדני" באמשטרדם. קודם לכן כיהן במשך כשלוש עשרה שנים ברבנות קאווּלי. הוא נתמנה לאב"ד קאווּלי כממלא מקום אביו ר' שמואל מרגליות מקראקא, שנפטר סמוך לשנת תצ"ג [כך מהזכרתו לראשונה בספר "אמרי בינה", דיהרנפורט תצ"ג, פרשת וארא. על תאריך פטירת אביו ראה "זכר החיים", לבוב תרכ"ו, דרוש כג, נד ע"א], ובתפקיד זה החזיק עד סמוך לשנת תק"ו [כך מנוסח חתימתו בחודש טבת שנת תק"ה על הסכמה לספר "ערוגת הבושם", זאלקווא תק"ה, מאת ר' משה מזאמושטש: "יחיאל מרגלית מקראקא / חונה בק"ק קאווּלי והגליל"].

במאמרו "תולדות עדת ישראל בהורודנה" (בתוך: ספר הקהילה "גרודנה", ירושלים תשל"ג, עמ' 52) כותב דב רובין על סמך דברי הביבליוגרף ר' חיים ליברמן: "נראה, שבעונה אחת עם ר' שמחה ראפאפורט [תנ"א–תע"ד], כיהן כאב"ד בהראדני גם רב בשם יחיאל מיכל בעל 'ספר הראדני – והוא זהר על מגלת רות' [אמשטרדם תע"ב], ואשר מביאו לבית הדפוס קראו 'על שם העיר' בה שימש כרב". אך עקבותיו של רב בשם ר' יחיאל מיכל שחי ופעל

בהורדנא סמוך לשנת תע"ב טרם נמצאו. אמנם, יש להעיר כי על הסכמה לספר "זרע בירך שלישי" שנדפס בפרנקפורט דאודר לאחר שנת תצ"ה נמצא חתום חכם אחר בשם: "הק' יחיאל מיכל במהר"ר מנחם מענדל לורי'[א] ז"ל ספרא ודיינא דק"ק הראדני" (לעת עתה לא מצאתי פרטים נוספים על חכם בשם זה). אולם, לאור הראיות שנביא להלן המוכיחות את בעלותו של שמואל דלוגאטש על החיבור אין מקום לכל ההשערות הנ"ל, במיוחד כאשר ידוע לנו מקורו של זיהוי ספציפי זה רק מנוסח שער המהדורה החסידית הראשונה של החיבור, המעיד על המגמתיות והתועלתיות שביסוד ייחוס מאוחר זה.

אגב, תופעה זו של ייחוס חסידי של ספרי קבלה אלמונים, או שמות אישים עלומים הנזכרים בהם, לדמויות מבני היכלא דהבעש"ט או תלמידיהם, אינה יחידאית. ובהקשר לכך ראוי לציין את המסורת החסידית המזהה את השמות "דוד בן זלאטה" ו"ליב בן שרה" המופיעים בנוסחי התפילות בתוך ספר "רזיאל המלאך" [אמשטרדם תס"א] עם הצדיקים ר' לייב שרה'ס מיאליטשקוב ור' דוד בן זלאטי ממיקלאיוב, כאשר לאמיתו של דבר אינם אלא שמות הסדרים פועלי הדפוס ("הפועל הזעציר") שהועסקו במלאכת הדפסת הספר. על מנהג הסדרים להנציח את שמם בנוסחי התפלות, ראה: מ' שטיינשניידר, הרצאות על כתבי יד עבריים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 62. על המסורות החסידיות הנ"ל, ראה: יצחק בער לוינזון, בית יהודה, וילנא תקצ"ט, עמ' 52–51; ר' אהרן וואלדן, שם הגדולים החדש, ורשה תרכ"ה, מערכת ל, סימן מב, מג ע"א; ר' דוד בער עהרמאן, פאר וכבוד, מונקאטש תרע"א, ל ע"א; אברהם בער גוטלובר, זכרונות ומסעות, ירושלים תשל"ו, א, עמ' 184–183. הראשון שציין את המסורת החסידית הנ"ל וערער עליה היה החכם החוקר ר' אליקים המילואהגי מבראדי בספרו "אוצר ראבי"ה", שער ספר רזיאל, פרק יב, כתב יד לונדון, מונטיפיורי 347 [סרט 5291]. הרי קטע מדבריו בעניין: "דע שזה כששים שנה היו ב' אנשים מפורסמים עד היום בפלניא רוסיא ועסטרייך, ר' לייב בן שרה מיאלטושקב במחוז פאדאליע שנקרא ר' ליב שריס, ור' דוד בן זלאטי ממיקלאיוב (הסמוך למעזיבוז) הנקרא ר' דוד מיקלאיעווער, בכבודם יתיימרו כל אנשי הארצות האלו ומספרים אותות ומופתים שהפליאו לעשות, יען בס' רזיאל שנמסר לאדה"ר שראה דור ודורשיו זכר שמותם וניבא עליהם שיהי' לבם פתוח ברזי התורה וישלטו על המזיקים ופגעים רעים. והממרה פי המספרים זאת יכריזו עליו שהוא כופר בכל, ולפחות חצי כופר. והנה כבר הודעתיך שהדיין [ר' יצחק בן החבר אברהם] מאמשטרדם הדפיס ס' רזיאל וס' זהר חדש יחד. ובוא וראה, שבסוף ס' רזיאל דפוס אמשט' חתום הפועל הזעציר דוד בן ישכר דוב מק"ק זאלקוי הסמוך ללבוב, ובזהר חדש חתום: אני הצעיר זעיר שם, זעיר שם, זעיר בחכמה, זעיר בשנים, ליב בן מו"ה יצחק בעל המדפיס (היינו בן הדיין הנ"ל), ואחריו חזר וחתם עצמו הפועל הזעציר דוד בן ישכר הנ"ל, והנה ליב ודוד נזכרו ברזיאל בעשרה מקומות (בקונטרס אחרון שאחר חיי עוה"ב) ובכולן ריוח בין תיבה לתיבה כזה: ליב – בן – שרה – דוד – בן – זלאטה – וברור אצלי שבהכתב יד נכתב

ספר
הר אדני
יהוא זהר על מגילת רות המיוחס להתנא
הגדול רשב"י

שער ספר "הר אדני", פולנאה תקנ"א

ספר

הראדני

והוא זוהר על מגילת רות המיוחס להתנא הגדול רשב"י.

ראו דברים מידושים נעלמים . אשר עדן לא היה לעולמים.

והאומרו בליל שבועות וליל הושענא רבה מובטח לו שהוא בן עוה"ב :

ומצא אותו הגאון מופת הדור ה"ה הרב מוהר"ר יחיאל מיכל

אב"ד דק"ק הראדני וקרא את שם הספר על שם העיר .

לעמבערג

בשנת ברכות טוב לפ"ק

Druck des U. W. Salat LemBerg 1884

שער ספר "הר אדני", לעמברג תרמ"ה

הקושר בין שמו הפלאי של החיבור "הר אדני" לעיר "הראדני" [=גרודנא] בליטא, ישנו יסוד היסטורי מציאותי כפי שנראה להלן.

מקריאה בתוכנו של החיבור עולה הרושם כי לפנינו מעין פירוש אלגורי למגילת רות, הרומזת על ענייני הנשמה בעולם הזה ובעולם הבא, אך למעשה קשה למצוא קשר רעיוני בין פסקה לפסקה ולהבין את ההיגיון שבמהלך הדברים. בכל פסקה נעשה מעין תרגום מלולי מקוטע של פסוקי המגילה לארמית זוהרית משובשת[7], יחד עם ההעברה (טרנספורמציה) אקראית של המונחים והשמות במגילה למושגי הנשמה הרוחנית, ללא שום תוספת פירוש או רעיון בעל תוכן ממשי, כך שהתוצאה המתקבלת היא של טקסט ארמי מקוטע ועילג, ריק מתוכן וחסר כל משמעות מובנת[8]. באופן שנראה בעליל, כי המטרה היחידה שעמדה לפני הכותב היא לבדות

פלוני עבדך בן פלונית אמתך, כנהוג בס' רזיאל (דף מ"א ע"א וע"ב, מ"ב ע"א וע"ב, מ"ג, מ"ד) ופה כל התיבות רצופים אחד באחד יגשו וריוח לא יבוא ביניהם. אכן הזעציר וחבירו (אחר גמר ההגהה שלא לשנות דבר בהפארים כנודע) השליכו חוצה כ"א אותיות הנ"ל והכניסו צרה תחתיהן (רק ח' או יוד אותיות של שמם) לכן הוכרחו לעשות ריוח בין הדביקים ונפזרו עצמותיהן – ועתה אתם רבבות אלפי ישראל מפלניא רוסיא ועסטרייך שפטו נא דין אמת לדוד אשר הכה ברבבותיו שורש פורה ראש בעבור דוד עבדו של המדפיס המוזכר ברזיאל! – אם דוד הוא הקטן הזעציר או לא? ואם ליב בן שרה הוא האר"י החי ביאלטישקוב או הוא הצעיר וזעיר בחכמה ושנים ליב בן המדפיס? ודע שהחסיד המפורסים [!] ר' ליב שריס הנ"ל פעמים רבות הי' שובת ולן לינות הרבה בבית אבי אבי הג"מ אהרן אב"ד דק"ק לובר ונתגלה לנו סוד נפלאותיו מכל ימי חייו בפרוטרוט, ואחי הגדול הצדיק המפו' מו"ה יוסף יוזפא ז"ל הנקרא בפי כל ר' יוזפא בהרב הוא מסר לי כל הענינים מפה לאוזן, ואפרסם אותם אי"ה כי נחוץ הדבר לאחינו ב"י". על מפעלו הספרותי של המילזאהגי לחקר ובירור כתבי הקבלה הקדומים והאמתיים, ראה: י' מאיר, "השכלה ואזוטריקה בגליציה: כתביו הגנוזים של אליקים גצל המילזאהגי", בתוך: קבלה, 33 (תשע"ה), עמ' 313–273 [ושם, עמ' 306–307, צייטוט הקטע הנ"ל ודיון עליו].

7 התרגום המלולי, כשלעצמו, לוקה בשיבושים וטעויות למכביר, אף בתרגום של מילים פשוטות, מה שמעיד על מידת בורותו של המחבר. ולדוגמה, את המילים: "יהי מכירך ברוך" [רות ב, יט], הוא מתרגם: "יהא רעוא דזבנינך דזבין יתיך יהא שמיה מבורך לעולם" [פסקה מ].

8 אגב, מבחינה זו, עדיף עליו עשרת מונים חיבורו הפסאודו־זוהרי של יצחק סטנוב "קונטרס מספר הזהר חבורא תניינא" [ברלין תקמ"ג].

טקסט זוהרי חדש על מגילת רות בלשון ארמית נשגבת ועמומה, אף בלא שיהיה לתוכנו משמעות ממשית ברורה. לאור זאת יש להבין את העובדה שלא מצאנו עד היום למי ממפרשי הזוהר שראה לנכון להיזקק לתוכנו של חיבור ריקני ונבוב זה.

הרעיון להמצאת הזוהר על מגילת רות במיוחד, התעורר כנראה בעקבות צורת פרסומו הייחודית של חלק "מדרש הנעלם" על מגילת רות, שנדפס לראשונה בנפרד, בחוברת עצמאית, תחת הכותרת הייחודית "תפוחי זהב" [טיהנגן ש"כ][9] ושוב תחת הכותרת "יסוד שירים" [קראקא שנ"ג][10]. בהמצאתו את "הר אדני", ביקש אפוא מחברו להשלים – במתכונת דומה – גם את חלק "ספר הזוהר" עצמו על מגילת רות, אשר טרם נתגלה בעולם. לכך יש לצרף, כמובן, את האינטרס העסקי העומד מאחורי "גילויו" של חלק הזוהר על מגילת רות דווקא, באמצעות קביעתו בתור טקסט ריטואלי ש"האומרו בליל שבועות... מובטח לו שהוא בן העולם הבא". הקשר בין החיבורים ניכר באמצעות המשפט המובלט בנוסח השער של הוצאות אלו: "ראה זה דבר חדש הוא כבר היה לעולמים, ומבועז יצא מתוק וסודות נעלמים", המזכיר את משפט הפתיחה בנוסח השער של "הר אדני": "ראו דברים חדושים הנעלמים אשר כבר לא היה לעולמים". אולם, בשונה מ"מדרש הנעלם" על מגילת רות הידוע לנו מעשרות כתבי יד קדומים מלפני תקופת ההדפסה (למן המאה הי"ד), את תוכן "הר אדני" איננו מוצאים בשום כתב יד מלפני זמן ההדפסה[11]. ובניגוד לחלק "מדרש הנעלם" על מגילת רות, שנכלל

9 בשער: "תפוחי זהב / במשכיות כסף... ראה זה דבר חדש הוא... וסודות נעלמים... לכן קראתיו יסוד שירים", וכך בראשי העמודים "יסוד שירים". שם החיבור נקבע על ידי המו"ל ר' אליעזר ב"ר נפתלי טריוויש.

10 מהדורת קראקא נסמכת על הנוסח שנדפס במהדורת טיהנגן. בין שתי מהדורות אלו נדפס החיבור פעם נוספת – מתוך כתב יד אחר – בשנת שכ"ו בויניציאה, תחת הכותרת "מדרש הנעלם על מגלת רות". על המהדורות הראשונות של החיבור ראה סקירתו של ד' אברהמס במבוא למהדורת הצילום של דפוס ויניציאה, ירושלים תשנ"ב.

11 בקטלוג כתבי היד של הספרייה הלאומית לא נמצא כל חיבור רשום תחת הכותרת "הר אדני – זוהר על מגילת רות". על קיומו של כתב יד כלשהו מן החיבור, לאחר שנת תע"ב, יודעים אנו מתוך הספר "עמודי גבר"א" [ברנו תקט"ז, דפים כח ע"א–כט ע"ב] מאת ר' גדליה ב"ר אליעזר סג"ל, המצטט קטעים מתוך "כתיבת יד ספר הר אדני". על מהותו של החיבור הוא מעיר בסוגריים: "והוא מזוהר על מגילת רות המיוחס לתנא הגדול רשב"י, אשר

שער ספר "תפוחי זהב" – "מדרש הנעלם" על מגילת רות, טיהנגן ש"כ

שער ספר "יסוד שירים" – "מדרש הנעלם" על מגילת רות, קראקא שנ"ג

מאז והלאה (וכנראה עוד קודם לכן) במערכת החיבורים הקאנוניים של הזוהר, ובהמשך גם נשתלב במהדורות הנדפסות של "זוהר חדש"[12], נותר "הר אדני" מאז המצאתו מחוץ לכל אלו[13].

באשר ללשונו דמויית ארמית־זוהרית של "הר אדני" נציין באופן כללי את הנקודות הבאות, המוכיחות את עובדת זיופו (קרי, את ניתוקו המוחלט מכלל החיבורים המרכיבים את הקורפוס הזוהרי העתיק שבידינו, מבחינה ספרותית, לשונית וסגנונית):

1] לשונו עילגת ומסורסת ובלתי מובנת כלל גם לבקי ורגיל בלשון הזוהר. 2] הכותב משתמש במאות מונחים שאינם מצויים בכל ספר הזוהר ואינם טבעיים ללשונו[14]. 3] רובו של הטקסט מורכב מביטויים וצמדי לשון שאינם מצויים בלשון

כבר לא הי' מאז ועד עתה בדפוס, ואם ירחיב ה' את גבולי אזי אבא [!] כולה לבית הדפוס". מהערה זו ניתן להבין כי לא ידע שהספר כבר נדפס בעבר, והטופס שלפניו כנראה נעתק מתוך הדפוס.

12 למן מהדורת ויניציאה תי"ח.

13 יוצאת מן הכלל הזה, היא מהדורת "זהר חדש" שנדפסה בשנת תרמ"ה בוארשה, אשר בין יתר ה"פנינים יקרים" שנוספו בה לראשונה על ידי המו"ל נפתלי הרץ הרצוג, נכלל גם החיבור "זהר חדש על מגילת רות, המכונה בשם ספר **הר אדני** המיוחס להתנא הגדול רשב"י ז"ל".

14 הרי מספר מונחים לדוגמה: מגילתין, מגילתא, מרמזא [=מרמזת], למיזכא [=לזכות], אתרמזת [=נרמזת], הושענא רבא, לעיונא [=לעיין], למקרא [=להקראות], למתגר [=לגור], מיפטר [=נפטר מעונשו], דמגזר [=שנגזר], מלותיך [=ממך], נשמתאי [=נשמתי], בנוהין [=בניו], נתיבן [=מוליכות], מסהידין [=מעידים], למיצטבע [=לכבס], למנעור [=לנער], מצטבעין [=מתכבסים], דמתקריין [=שנקראות לבוא], ומתקריא [=ונקראת לבוא], כלין [=כלות], קריבותא [=קריבה], כלוהי [=כלותיו], ותיזלון [=ותלכו], למיסדר [=לסדר], עליכין [=עליכן], דתיהב [=שייתן], תתהדרו [=תחזרו], למתגלגל [=להתגלגל], עמוהי [עמו], גנתא דעדנא [=גן עדן], בגסיסיא [=בזמן הגסיסה], תאמרין [=אומרים], מתיבת [=משיבה], ברתן [=בנותיי], בישותא [=מעשים רעים], איתקשאי [=הזדקן], מיסברא [=תקוה], לותי [=לי], היכמא [=כמו], בכיין [=בוכות], חימא [=חמות], כען [=כעת], צבחר [=מעט], אתעדית [=תסורי], מיבית [=אליין], איתפקיד [=נצטווית], ואיצטבעית [=ותתכבסי], יתרברב [=יתעלה], רבותיך [=מעלות], ותתיר [=ונשארת], ותמהינון [=ותמהו], ותטיילת [=ותטייל], יפריק [=יפדה].

זוהר רות

הכותרת "זוהר רות" בתחילת ספר "הר אדני"

הזוהר[15]. 4] שימוש בתרגומים שונים לאותו מונח לפי המזדמן[16]. 5] שימוש באותו מונח ארמי למשמעויות שונות[17]. 6] שימוש במונחים מספר הזוהר במשמעות אחרת[18]. 7] שימוש במונחים מהזוהר בכתיב משובש[19]. 8] שילוב מונחים מארמית של לשון אונקלוס ולשון התלמוד בבלי שאינם קיימים בלשון ארמית של הזוהר[20]. 9] כתיבת הארמית לפי צורת הכתיב הנהוגה בעברית[21]. 10] שימוש במילים בעברית בתוספת צליל והטיה ארמית־זוהרית[22]. 11] שילוב מונחים רבים בעברית

15 הרי מספר דוגמאות: נהורא רברבא, סגי רזין, תיפח רוחיה דיליה דאומר כדין [=תיפח רוחו של מי שאומר כך], חכימא דרזין, בלישנא רזא הדא, אשא דקודשא בריך הוא, אותיב תיובתא [=שב בתשובה], דעביד לנפשיה כפנא ולא אכיל לחמא, עביד עיסקיה באורייתא, דאיתמסר נפשיה, מותיב בתיובתא [=אשוב בתשובה], ספירין עילאין, דטריחו באורייתא, לחמא טבא, למיסדר מילין [=לסדר דברים], מתיבתא דשכינתא, תתהדרו למתגלגל [=תחזרו להתגלגל], דעבידתו חסדא עמוהי [=שעשיתם חסד עמו], נטלין קליהון [=נושאות קולן], למהוי לקיים [=להיות מקיים], בתיובתא רברבא [=בתשובה גדולה], נטלין במימרא, אתעוררתא דאורייתא ותיובתא [התעוררות תורה ותשובה], וכדין יתרברב רבותיך סגי [=ואז יתעלה מעלות רבות], עשרין דברין [=עשרת הדברות], שבעין מרגלאין [=שבע מרגליות].

16 כדוגמת המונחים הבאים: לחם [=לחמא / נהמא], האבות [= אבהתן / אבהון / אבהונן], בנותיי [ברתן / ברתוהי], מעידים [=מסהדין / מסהידין].

17 כדוגמת המונחים הבאים: אוף [= אפילו, גם, של], אותיב [=השיב תשובה, שב בתשובה].

18 הרי מספר דוגמאות: אותיב [בל' הזוהר: הושיב במקומו, ובל' הר אדני: השיב תשובה], חוביה [בל' הזוהר: עוונו, ובל' הר אדני: עוונות], אתיהב [בל' הזוהר: ניתן, ובל' הר אדני: ייתן], אתון [בל' הזוהר: אתם, ובל' הר אדני: באות], דחמינון [בל' הזוהר: שראינו, ובל' הר אדני: שראו], בעיין [בל' הזוהר: צריכים, ובל' הר אדני: תבקשו], כען [בל' הזוהר: כאן, ובל' הר אדני: כעת].

19 כדוגמת: אינין [במקום: אינון], מרא דיינין [במקום: מארי דינין], ביה קברא [במקום: בי קברי], תעייל [במקום: תיעול], דאיתנטליתא [במקום: דאתנטלת].

20 כדוגמת המונח: מאן אנת איזין וברתן [מלשון התלמוד: אימא לי איזי]. מן המונחים בארמית הלקוחים מהתרגום על המגילה יצוינו לדוגמה הבאים: ונטלין קליהון [=ותשאנה קולן], מיסברא [=תקוה. בתרגום: סבר], פסיקא [=ותחדל. בתרגום: ופסקת], בנזיפותא [תגערו. בתרגום: תנזפון].

21 כדוגמת: דמתעורר רחמין [במקום: דאתערו רחמי], נתידיעית [=נודעת. במקום: אשתמודעת].

22 כדוגמת: מיפטר [=נפטר מעונשו], תאמרין [=תאמרי], אותנן [=אותם], עשרין דברין

מאוחרת, שלא מצא להם תרגום מתאים בלשון ארמית, או מתוך אשגרת כתיבה[23]. 12] שימוש בפעלים ובמילות קישור שאינם קיימים בלשון הזוהר, המושאלים משפתו המדוברת (יידיש)[24]. 13] שימוש בכתיב מלא שמתאים להגוי המילה לפי הברה אשכנזית[25]. 14] מעוות מושגי יסוד בקבלה תוך המצאת מושגים שאינם קיימים[26].

לתועלת הקורא נציג כאן את לשון התחלת החיבור "הר אדני":

א) ויהי, כד הוה רשב"י במערתא דהוה בה רעייא מהימנא שאול מניה שאילתא דא, ודאי כולא אורייתא ונביאין וכתובין ומגילתין ברזא איהו, ומה אית רזא בהאי מגילתא דרות. אותיב ליה רעיא מהימנא, אנת בוצינא קדישא נהורא רברבא, ליך מתגליין כולן רזין דקשוט, ליך יאי לגלאה מילין דעתיק יומין. פתח בוצינא קדישא ואמר, כמה סתימן אודנין וסגירין עיינין דבני אינשא ולא בעיין לארכין אודניהון למשמע מילין ורזין דאורייתא דאיהי קשוט, סגי רזין אית בה, ואית טפשין דאמרין סיפורא דאורייתא איהו גופא דאורייתא, תיפח רוחיה דליה דאומר כדין. ת"ח, כמה רזין אית בהא מגילתא דרות, דאיהי אימתלא לאיתתא, כדאוקימנא. ת"ח, מאן אית דידע חכימא דרזין ורזי דרזין דאית בחכימא ומרמזא לון לבני אינשא האיך למעבד בהאי עלמא בגין למיזכה עלמא דאתא, ובגין דאית בכולא אורייתא וכולא נביאין וכתובין בלשנ' רזא, הד"א פשטתי את כתונתי איככה אלבישנה, וקב"ה חדי במאן דידע רזי דאורייתא, דבסיפורא אתרמזת רזא דאורייתא, אבל זכאה איהו מאן דידע רזא דאורייתא דאיהו שמא דקב"ה, ובהאי עובדא דרות אית רזין טמירין עילאין.

[=עשרת הדברות], שבעין מרגלאין [=שבע! מרגליות].

23 הרי מספר דוגמאות: כד מתעורר האי בר נש, וכדין האי בר נש מתעורר, לעורר עשר ספירין, במטו ממך [במקום: מנך], חימא כלומר חמה.

24 כדוגמת: למהוי לקיים [=להיות מקיים, מיידיש: מקיים זיין].

25 כדוגמת הצורות הבאות: ליך [במקום: לך], מתפריש [במקום: מתפרש], איתעביד [במקום: אתעביד], שמעית [במקום: שמעת], יאין [במקום: יאן], נטלית [במקום: נטלת], איתידעית [במקום: אתידעת], מינכון [במקום: מנכון], למיקריב [במקום: למיקרב], בליביה [במקום: בלביה], לקביל [במקום: לקבל], מלוליך [במקום: מלולך], עמיך [במקום: עמך].

26 כדוגמת: "וכדין מתחברי ארעא קדישא בשמא קדישא דאיהו דרגא רביעא", "במתיבתא דשכינתא דהיא אימא עילאה", "דהוה פלפולא דשית סדרי משנה ברזא דתרין רעין דלא מתפרשין לעלמין".

ת"ח, ויהי, ודאי וי היא כד יתיב קודשא בריך הוא בראש השנה ויומא דכפור והושענא רבא בדינא רבא לעיונא בדינא דעלמא, וכדין יתבין מרי דינין דרקיע למדכר חוביה דבני עלמא, וכדין בעי בר נש למילף אורייתא ולמיתב בכפנא, בגין למידכר זכותא דאבהותא דאיהו אדון כולא, וכדין כד מיתעורר האי בר נש למיתב בתיובתא, וכדין זכי למקרא איש, בגין דאזל מביתיה לביה כנישתא ויתיב ולא אכיל נהמא בהאי שעתא, וכדין מתחברין ארעא קדישא בשמא קדישא דאיהו דרגא רביעא. וכד האי בר נש בעי למיתגר בחקלא דאבהותן דא רזא דמערתא כפלתא, איהו ונשמת' דיליה דאיהי אשא דקב"ה, ותרין בנוהי דאינין יצרא טבא ויצר' בישא, בגין דאוף יצרא בישא מתהפך לטבא כד האי בר נש אותיב תיובתא, וכדין.

ב') ושם, ושמא דהאי בר נש אלימלך, ודאי בגין דאיהו אמר אלי מלך. ושמא דנשמתיה נעמי, בגין דעובדיהון נעימין ויאין, ושמא דתרין בנוהי מחלון וכליון, בגין דהאי בר נש עבוד חולי לגופיה וכליון לעובדין בישין דעביד עד האי שעתא, וכדין האי בר נש מתעורר תרין עפרין, אברהם אבהון דאיהו אמר ואנכי עפר ואפר, ועפרא דיצחק. וכולא דא בגין דעביד לנפשיה כפנא ולא אכיל לחמא, אלא עביד עיסקיה באורייתא דאיהי לחמא דיהודה כדאוקימנא. וכדין שדר האי בר נש לתרין בנוהי לאסהיד עליה קמיה קב"ה דאיהו עביד תיובתא. וכדין אתין אינין תרין בנוהי להאי חקלא דאבהונן, ובכיין תמן קמיהון, ומתיבין אבהונן, לא מיפטר האי בר נש אוף דעביד תיובתא סגיא עד דאיתמסר נפשיה למיתה, בגין דמיגזר עליה מבי דינא דלעילא דימות, וכדין עביד האי בר נש תיובתא סגיא ואתא שעתא דימות האי בר נש בתיובתא דיליה.

ג') וימת, וכדין פקיד האי בר נש ואמר, אנ' מית ואנ' מותיב בתיובתא דלית אלה' בר אלהין כדאוקימנא, ואנא מיתפרש מלויתיך אנת נשמתאי, וכדין כד חמית האי נשמתא קדישא דהאי גופא קדישא מיתפרש מינה ומתרין בנוהי כדאוקימנא.

ד') וישאו, וכדין אינין תרין בנוהין ונשמתא קדישא נתיבן להון לאסהיד עליהון תרין סהדין דקשוט דאיתעביד תיובתא כמה דעבדון אבהונן, ואזלון לעילא לאסהיד עליה דאיהו עביד תיובתא, ושמא דסהדא חדא קדמאה ערפה, דא יצרה בישא, דאוף איהו מסהיד לטבא, כד הא בר נש עביד תיובת', ושמא דיצרא טבא תניינא רות, דא תור, וכדין מסהידין עליה דהאי בר נש דאיהו עביד תיובתא שלימת' עשר' יומין דבין ר"ה ליומ' דכיפור' לעורר עשר ספירין עילאן.

ה') וימותו, וכדין סליקת נשמתא לנהר דינור למיצטבע ולמנעור מינה כולא איתדבקותא בישא דאיתדבק ביה בהאי בר נש, ודא מיתה תניינא, ואוף תרין בנוהי כדאוקימנ' אוף אינון מיצטבעין בהאי נהרא קדיש', אבל אינון משתארין תמן עד שעת' דמתקריין לאסהיד קמיה מרי מלכא קב"ה, וכדין ותתיר האי נשמת' בלחוד' מתרין בנוהי ומגופה.

ו') ותקם, וכדין מתעורר רחמי מקב"ה ומתקריא קמיה קב"ה איהי ותרין בנוהי דאינון כלותיה, ודאי תרין כלין דכלו לטובא בישין, בגין דעבדו תיובתא בגין למיזכה בהאי חקלא קדישא דאבהונן כדאוקמינא, וכד שמעית האי נשמתא קדישא קלא דא דכולא קריבותא בגין דעבידת תיובתא למיזכא אתרא בחקלא דאבהונא, בגין דתמן דכיר קב"ה כולא עמא צדקייא למיהב לון אגרא ובגין דטריחו באוריית' דאיהי לחמא טבא.

ז') ותצא, וכדין אזלית האי נשמת' מאתר דהוית תמן כדאוקמינ', ונטלית תרין בנוהי דאינון כלין דילה לאסהיד עלה כדאוקמינא, ותיזלון בארחא דאורייתא ובתיובתא דכולא חדא איהו כדאוקמינ' למיסדר מילין האיך דאיתחברו ארעא קדישא ושמא קדישא כדאוקמינא על ידי תיובתא.

בעייתיות התוכן של "הר אדני" נוגעת גם להנחות יסוד זרות המופיעות בו, שלא נמצא להן שום מקור אחר, ונציין לדוגמה את הבאות:

- רשב"י הסתתר במערה של משה רבינו: "כד הוה רבי שמעון בר יוחאי במערתא דהוה בה רעייא מהימנא[27] שאיל מניה שאלתא דא..." [פתיחה].
- המלצה להתענות ביום ראש השנה וביום הושענא רבה: "...כד יתיב קדשא בריך הוא בראש השנה ויומא דכיפור והושענא רבא בדינא רבא לעיונא בדינא דעלמא, וכדין יתבין מרי דינין דרקיע למדכר חוביה דבני עלמא, וכדין בעי בר נש למילף אורייתא ולמיתב בכפנא בגין למדכר זכותא דאבהתא דאיהו אדון כולא, וכדין כד

27 הקבלה רעיונית בין מערת רשב"י ל"נקרת הצור" של משה מופיעה כבר במקורות קדומים, אך מסתימת לשונו כאן נראה שמזהה את שניהם כמערה אחת, במובן הפשוט. [הקבלה בין בחינת מערת רשב"י ל"מערת משה ואליהו" מופיעה לראשונה בספר "לבנת הספיר" לר' יוסף אנג'ליט (ירושלים תרע"ג, ג ע"א, טור א), ונרמזת גם בפיוט "בר יוחאי". וראה י' ליבס, "בר יוחאי בשירו של שמעון לביא", קשת החדשה, 5 (2003), עמ' 129–128, הערה 21].

מתעורר האי בר נש למיתב בתיובתא, וכדין זכי למקרא איש בגין דאזל מביתיה לבי כנישתא ויתיב ולא אכיל נהמא בהאי שעתא[28], וכדין מתחברין ארעא קדישא בשמא דאיהו דרגא רביעא..." [פסקה א].

- טבילת הנשמה אחרי הפטירה בנהר דינור יחד עם יצר הטוב ויצר הרע: "וכדין סליקת נשמתא לנהר דינור למצטבע ולמנער מינה כולה איתדבקותא בישא דאיתדבק ביה בהאי בר נש, ודא מותא תניינא, ואוף תרין בנוהי [=יצר הטוב ויצר הרע] כדאוקימנא אוף אינון מצטבעין בהאי נהרא קדישא[29]..." [פסקה ה].
- גן עדן נברא שלושת אלפים שנה קודם בריאת העולם בעוד גהינום נברא רק אלף שנה קודם: "...דאינון ירתין גינתא דעדן דאיהו איתברי תלת אלפין שנין קדם דאיתברי עלמא, ולא אתין אינון לגיהנם דאיתברי אלף שנין קדם דאיתברי עלמא" [פסקה לב].
- כרוז מכריז לפני המת על מקום קבורתו: "וכד ייתי שעתא דיתפרש האי גופא מעלמא דין, וכדין נתידעית אתרא דא בגין דכרוזא כריז קמיה האי גופא דתמן איתקבר" [פסקה מד].

בעיות אלו ואחרות, שצפו ועלו בפני כל מי שנזקק לענייננו או לתוכנו של "הר אדני" במאת השנים האחרונות, הן שהביאו לקביעה הרווחת כי מדובר בחיבור פסאודו־אפיגרפי שנכתב כנראה בתקופה הסמוכה להדפסתו[30]. אולם תעלומת

28 מלשון זה יש להבין שאין המכוון לצום גמור, אלא למניעה מאכילה במשך כל זמן השהייה בבית הכנסת – ביום ראש השנה עקב התפילות הארוכות, ובליל הושענה רבה עקב הלימוד בבית הכנסת מחוץ לסוכה. אך עדיין אינו מיישב את הזרות שבעצם הרעיון להתענות ביום ראש השנה וביום הושענה רבה.

29 אך מפסקה יד נראה שרק היצר הרע הולך לנהר דינור: "וכדין יצרא בישא אזיל לנהר דינור דתמן אתריה".

30 לפי הידוע לי כעת, הראשון שהעיר על היות החיבור פסאודו־אפיגרפי היה ג' שלום במאמרו "התנועה השבתאית בפולין" בית ישראל בפולין, ב, ירושלים תשי"ד, עמ' 38, הערה 4. הוא מזכיר את החיבור בקצרה, כבדרך אגב, בסקירתו המקיפה על הקבלה בפולין ערב השבתאות, בהקשר לתופעת הפסאודו־אפיגרפיה שרווחה אז בכתבי חלק מן המקובלים והדרשנים בפולין. הוא זיהה את מוצאו של החיבור מפולין ואף ביקש לקבוע את זמנו למאה הי"ז. הרי דבריו בעניין זה שנכתבו בקיצור: "יש להעיר, אגב אורחא, שפעולה פסיבדו־אפיגראפית של מקובלי פולין במאה הי"ז יצרה גם את הקונטרס הנקרא 'זוהר לרות' או 'ס'

הופעתו הפתאומית בבית הדפוס באמשטרדם בשנת תע"ב, וכמוה גם תעלומת שמו הפלאי של החיבור וזהות מחברו, נותרו בעינן.

הר אדני' (על שם העיר הראדנא), שנדפס כמה פעמים (בראשונה בשנת תע"ב, 1712) ונכלל גם במהדורות מודרניות של 'הזוהר החדש'".

פרק שני

שמואל דלוגאטש וספרו "אגודת שמואל"

נפנה כעת לדון בחיבור יחידאי ומוזר אחר שהופיע במסגרת הזמן והמקום של "הר אדני", וממנו ננסה להתחקות אחר מקורו העלום.

בשנים הסמוכות לשנת הדפסת "הר אדני" לראשונה (תע"ב) ישב באמשטרדם יהודי אלמוני בשם שמואל ב"ר משה דלוגאטש מק"ק הראדני[31]. הוא ייחס את עצמו בתור "נין ונכד של הגאון המפורסם רבן של כל בני הגולה מהר"ר משה איסרלס מקראקא"[32]. החל משנת תנ"ט[33] עסק בהדפסת מהדורת כיס של ספר "המגיד" – נביאים וכתובים עם פירוש רש"י ותרגום ליידיש מאת ר' יעקב ב"ר יצחק מיאנוב, בצירוף החיבור "אגודת שמואל". ספר "המגיד" כשלעצמו כבר נדפס לפנים בלובלין בשנים שפ"ג–שפ"ז[34], ובמהדורה הנוכחית צורף אליו לראשונה חיבורו של המו"ל שמואל דלוגאטש הנקרא בשם "אגודת שמואל"[35]. לפי דבריו בשער הספר, מכיל חיבורו זה ליקוט מתוך ששה פירושים קדומים על

31 בצורת כתיב זו ("הראדני") הזכיר את מוצאו בחתימת שמו בסוף ההקדמה ובקולופונים לספרו "אגודת שמואל" (להלן). וראה הערה 228.

32 על מסורת ייחוס זו ראה להלן ליד הערה 234.

33 כך לפי פרט השנה המצוין בנוסח השער, אך חלק מן ההסכמות ניתנו בשנת ת"ס. ומכאן שהדפסת הסדרה כולה ארכה כשנתיים ויותר.

34 במהדורה הנוכחית חלו שינויים גם בטקסט של ספר "המגיד", אם על ידי המו"ל דלוגאטש ואם על ידי המגיה ר' אליקים ב"ר יעקב ש"ץ מקאמרנא. והעניין טעון בירור.

35 סקירה ראשונה על החיבור ניתנה על ידי הביבליוגרף ר' חיים ליברמן במאמרו "על הגה"ה דר"ע", בתוך: קובץ "סיני", כרך נט (תשכ"ו), עמ' קסז–קעג. למרבה הפלא, לאורך כל המאמר אין הכותב מעלה ספק בדבר אמינותו של דלוגאטש וסדרת החיבורים ה"קדומים" מתוכם נוהג לצטט.

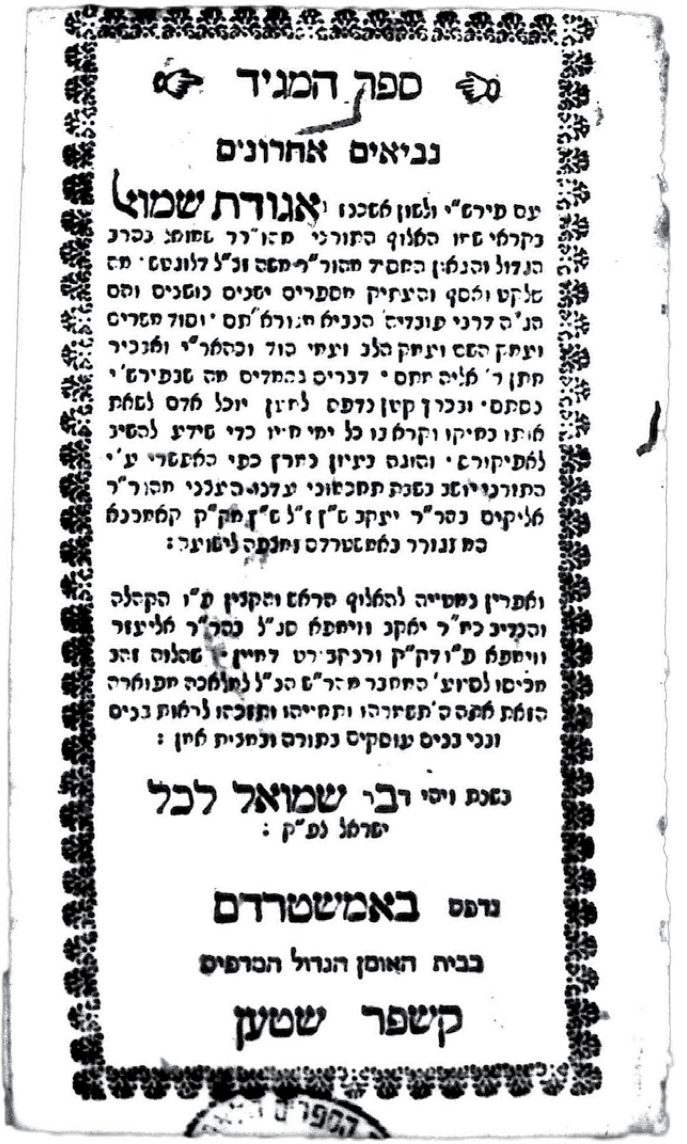
ספר המגיד

נביאים אחרונים

אגודת שמואל

קשפר שטען

שער "ספר המגיד" עם "אגודת שמואל", אמשטרדם תנ"ט

נביאים וכתובים שלא נודעו מעולם, אותם ירש מאבות אבותיו[36], והרי שמותם: [1] "הגה"ה דרבינו עובדיה הנביא מארץ גוראת"ם", [2] "סוד מישרים", [3] "עמק השם", [4] "עמק הלב", [5] "עמי הוד"[37], [6] "אבכיר חתן ר' אליה מת"ם". הציטוטים מתוך חיבורים אלו שולבו במהדורת ספר "המגיד" הנ"ל בגוף פירוש רש"י, כשהם מוקפים בתוך סוגר עגול. בסוף כל ציטוט נרשם שמו של החיבור, מתוך הששה הנ"ל, ממנו נעתק[38]. שמות החיבורים והמחברים הנ"ל כשלעצמם אינם ידועים לנו משום מקור אחר מלפניו, ותוכנם אינו מצוי בשום חיבור בעולם, בדפוס או בכתב יד.

בחינה והשוואה, ולו גם שטחית, של התוכן המצוטט ב"אגודת שמואל" מתוך ששת החיבורים הנ"ל, מראה כי כולם יצאו מתחת ידי אותו מחבר. הסגנון, הלשון והמבנה של ה"חידושים" זהים בכל הציטוטים באופן מוחלט, וכפי שנראה להלן. לעתים גם נוכל למצוא פירושים מנוגדים מצוטטים בשם אותו חיבור[39], או לחילופין, אותו פירוש מחודש מצוטט פעם אחת בשם מקור מסוים ופעם נוספת בשם מקור אחר[40], באופן שניכר כי ציון המקורות נקבע באופן אקראי ונועד ליצור רושם של אסופה מגוונת של פירושים "מקוריים" ובלתי ידועים ("שלא שמעתן אוזן מעולמי עולמים"), השאובים ממקורות עלומים ונסתרים ("וספרים האלו מכל אדם נעלמים"). אכן, רוב ככל הידיעות והנחות היסוד המובאות ב"אגודת שמואל" הן יחידאיות, ואינן ידועות לנו משום מקור אחר[41]. האופי הכללי של ה"הגהות" בולט במוזרותו בצורה יוצאת דופן, והרושם העיקרי העולה מהן הוא של המצאה

36 בתחילת הקדמתו הביע את התנצלותו על כך שלא השיגה ידו להדפיס חיבורים אלו בשלמות. היוזמה לפרסם חלקים מתוכם התעוררה כאשר ישב בבית הסוהר, או קיבל על עצמו שכאשר ישוחרר ידפיס "קצת מדבריהם דברים מתוקים מדבש" לזכות את הרבים.

37 במקום אחד מציין: "עמי הוד בשם אבי העזרי" (דברי הימים א א, לד).

38 במקרים לא מעטים השמיט "הבחור הזעציר" ברשלנותו את הסוגריים, ולעתים גם את ציון המקור, מה שגרם לייחוס התוספת לרש"י עצמו. ראה לדוגמה להלן הערות 131, 160, 167, 176, 182.

39 ראה לדוגמה הערות 109, 122, 184.

40 ראה לדוגמה הערות 102, 110, 123, 145, 177.

41 חלק מזערי ביותר מהנחות היסוד של הפירושים לקוח ממקורות מאוחרים, ללא הזכרת שמם. ראה לדוגמה התוכן המובא באסופה דלהלן, פסקאות 9, 164, בשם "סוד מישרים" הלקוח

ובדיה, ללא שום בסיס או הכרח הגיוני[42]. במקרים לא מעטים נוגד התוכן לדברי חז"ל והלכה מפורשים. בכל ה"ציטוטים" נעשה שימוש רב במילות לעז משונות שאינן ידועות לנו משום שפה. כמו כן, הוזכרו עשרות שמות מוזרים של מקומות שאינם ידועים בעולם[43].

הופעתם הראשונית והתקבצותם בעת ובעונה אחת של ששה חיבורים יחידאיים מאת מחברים בלתי מוכרים בעלי שמות פלאיים – העוסקים כולם בפירוש הנ"ך והדומים בתוכנם וסגנונם המוזר – בידי מוציא לאור אלמוני באמשטרדם העוסק בהדפסת מהדורה חדשה של נ"ך, מעידה כאלף עדים על בדייתם. העומד מאחורי "יצירתם" הוא בוודאי דלוגאטש בעצמו, וכפי שניתן להיווכח מתוך הקדמתו למהדורה זו העמוסה בסיפורי בדים וכזבים באותו הסגנון והלשון. המניע לכך היה מסחרי גרידא, להגדיל את הביקוש למהדורה יחידאית זו[44], המלאה בידיעות אקזוטיות ו"חידושים" פיקנטיים שאינם ידועים משום מקור אחר. כדוגמה

מכתבי ר' שמשון מאוסטרופולי, וכן התוכן המובא בפסקה 193 הלקוח מספר "לב אריה" [ווילהרמשדארף תל"ד], לר' יהודה אריה ליב האשקי.

42 כאמור, רוב הפירושים נסמכים על הנחות וידיעות מחודשות ומוזרות שאינן ידועות לנו משום מקור מוקדם אחר. המו"ל, שהיה מודע היטב למידת ה"מקוריות", החדשנות והמוזרות של הפירושים, הנראים כ"דברי נביאות" ממש, ראה צורך להדגיש מספר פעמים בהקדמתו את המקור הנבואי של הפירושים: "אם בער אני... **לדברי החוזים הטו אזניכם**, ואל תשימו אשם עלי... אשר עין לא ראתה העתקתי, אמרת אלוה צרפתי... **ראשי פרקים המקובלים מנביאים וצופים**, במאמר עירין ושרפים... וכל מה שסתום ברש"י זכרונו לברכה, הוא מפורש בהגה דר"ע כהלכה, **גדולות ונפלאות שגלה לו רבו עובדיה הנביא** ככה, אבל שארי המפרשים הנזכרים הם **דברי קבלה מאלהי המערכה**... מה שלא שמעתן אוזן מעולמי עולמים, וספרים האלו מכל אדם נעלמים... הן הנה לי ירושה מאבותי הגאונים... **רוח הקודש קשקש בהם כפעמונים**, ממש היו ראוים שתשרה השכינה עלימו... כמשה ואהרן קדוש ה' שמו".

43 הנחות אלו יתבררו מתוך האסופה המובאת לפנינו (פרק ד), ובהערות שם.

44 על המניע הרווחי שמאחורי הוצאת מהדורת כיס של ספר "המגיד" עם "אגודת שמואל" ראה בקולופון המחבר־המו"ל שבסוף דברי הימים: "...ואתן תודה לה' שזכיתי לסיים עד הלום דברים שהעתקתי ממטמונים, את אשר לא נגלו משנים קדמונים, לבי שמח על פעולתם כעל דרכמונים, דחיתי את שעתי להרחיב המענה חרו"צים, לעת כזאת הכל רצים אחר המקרא עם הפרשנים, ולכן מיהרתי להעמיד על הנכונים...".

בולטת לכך יש לציין את קביעת תאריך קץ הגאולה, לפי רמזים שונים, בדיוק לשנת הדפסת המהדורה הנוכחית (ת"ס), המופיע בתוך אחד הציטוטים על שם "סוד מישרים"[45], שנועדה אפוא לגרום להד נרחב בקרב ההמון ובכך להגביר את הפרסום למהדורה ייחודית ומעניינת זו.

קריאה בהקדמתו של המו"ל, הרוויה סיפורי בדים והזיות, מראה בצורה בולטת לעין כי לפנינו מקרה חריג של "בדאי" מן הסוג הנחות ביותר. להלן נוסח ההקדמה כפי שנדפסה בראש הכרך הראשון של סדרת ספר "המגיד" במהדורה זו:

> אשרי מי שבא לכאן ואגודת תלמודו בידו[46]. נפשו דבוקה ביחיד שאין כיחודו. ירצו אז מעשיו לאלקים הרועה אותו מעודו. שמעו נא מילי. מהני מילי מעלייתא דאתמסרו אלי. והאזינו לדברי ותחנתי ופללי. אם בער אני כולי האי ואולי. לדברי החוזים הטו אזניכם ואל תשימו אשם עלי. בעת פחזותי טוב לא ראיתי. נע ונד בארצות הרי חושך הייתי. לפרי עטי לא מנעתי. אשר עין לא ראתה העתקתי. אמרת אלוה צרפתי. המתוקים מדבש ונופת צופים. ראשי פרקים המקובלים מנביאים וצופים. במאמר עירין ושרפים. השם הפירוש האחד יצא מפי איש תם. גדול הכהנים ושמו פלי [!] ונסתם. דברי הגהה דרבי עובדי' הנביא מארץ גוראת"ם. ופירוש השני סוד מישרי' ושמו לא נחתם. לא זו אף זו הפירוש השלישי עמק השם, הרביעי עמק הלב, והחמישי עמי הוד, והששי האבכי"ר[47] חתן ר' אליה מת"ם. וכל מה שסתום ברש"י זכרונו לברכה. הוא מפורש בהגה דר"ע כהלכה. גדולות ונפלאות שגלה לו רבו עובדיה הנביא ככה[48]. אבל שארי המפרשים הנזכרים הם דברי קבלה מאלהי המערכה. והיא רחבה מני ים ומארץ מדה ארוכה. נמצאי' בספר

45 להלן פרק ד, פסקה 83.

46 בראשי המשפטים רמז הכותב את שמו: "אני שמואל בן לא"א הרב הגדול והגאון מ"ו מוהר"ר משה זצ"ל ה"ה דלוגטש".

47 נראה שמשתמש במילה "אבכיר" בתור כינוי תואר. את המילה "אבכיר" הכיר כנראה משמו של קובץ הדרשות האבוד "מדרש אבכיר", הידוע מתוך הציטוטים המובאים ממנו בספר "ילקוט שמעוני". הוא נתכנה כך על שם נוסח הברכה הייחודי שמופיע בסוף כל דרשה, המצוין בראשי תיבות: אבכי"ר [=אמן בימינו כן יהי רצון].

48 מדברי דלוגאטש כאן ניתן להבין שרוצה לייחס את "הגהה דר' עובדיה" לרש"י עצמו, שהוסיף לבאר "כל מה שסתום" בפירושו, לפי "שגלה לו רבו עובדיה הנביא". וכך יש להבין גם מהמשך הדברים כאשר מייחס את יתר החיבורים לאבותיו הגאונים: "אבל שארי

הזה מפוזרים ברור וזכה. מה שלא שמעתן אוזן מעולמי עולמי'. וספרים האלו מכל אדם נעלמים. מפז יקרים ומפנינים. וסגולת מלכים ואדרכמונים. הן הנה לי ירושה מאבותי הגאונים. ראשי ישיבות ונבונים. רוח הקודש קשקש בהם כפעמונים. ממש היו ראוים שתשרה השכינה עלימו. שאם הדורות היו זוכין שהיו בינימו. היו כמשה ואהרן קדוש ה' שמו. זאת צריך לדעת לכל בר דעת. האף הוא איש פט"ש גדו"ל [=דלוגטש] חזק ואמיץ בדעת[49]. שטרדת הדפוס היא מרובה. שאם באתי להדפיס כל פירוש התורה ונביאים וכתובים ממפרשים הנ"ל יכלה זמן רב מלבד ההוצאה שהיא רבה. על כן אמרתי עם השער הזה להדפיס בו קצת מדבריהם דברים מתוקים מדבש. וקראתי להעתקה זו בשם **אגודת שמואל** על שם שלקטתי באמרי'ם הנ"ל, ואגדתים וחברתים יחד בספר הזה לזכות בהם את הרבים, כי כן קבלתי עלי בבית הסוהר[50] בין המצרים.

ואח"כ הייתי נע ונד בארץ נכריה, בארץ אשר לא עבר בה איש, בארץ ערבי אשר בשר חמורים בשרם, בארץ פונט"א דדימאנט"א ציצורנ"א טלק"א. ושם נתארחתי אצל החכם הישיש ר' יעקב טאלקי, והוא חכם גדול בתורה, ואמר לי שלמד בארץ פולין בכמה קהילות. ושם ראיתי את המגדל שבנה קין וחקוק עליו "קין בן אדם הראשון". ואמר לי החכם הנ"ל, שיש להם קבלה איש מפי איש שארץ ההיא קרובה לגן עדן, לכך לא היה בה מבול. ואמר לי, שקרוב משם יש מדינה אחת נושבת שבנה קין ושמה נחנ"ע[51], וכל שבעים שנה היא מזדעזעת בלי היזק, ואומרים שקללת קין "נע ונד" נתקיימה בה, וזהו "וישב בארץ נוד" וגו'[52]. והמדינות הללו הם קרובות להרי חושך. ואגב זה אודיע לכם חדוש גדול, שבאתי בארץ ההיא

המפרשים הנזכרים [=אינם משל רש"י, אלא] הם דברי קבלה מאלהי המערכה... הן הנה לי ירושה מאבותי הגאונים, ראשי ישיבות ונבונים, רוח הקודש קשקש בהם כפעמונים".

49 במילים אלו ("היו כמשה ואהרן קדוש ה' שמו... הוא איש פט"ש גדו"ל חזק ואמיץ בדעת") רומז המו"ל בלא ספק לשמו ולכינוי משפחתו, ויתכן שלא יכול היה להתאפק מלרמוז את שמו "לכל בר דעת" שהוא הינו המחבר האמתי. [וראה בהקשר זה במאמרי "מגילות קוצ'ין", ירושלים תשע"ח, עמ' 322, הערה 381].

50 ראה להלן ליד הערה 249.

51 נחנ"ע, כנראה נוטריקון "נח נע".

52 בספר "בן אסף המזכיר" מאת ר' אריה ליבוש שפר, וארשה תרנ"ה, עמ' 33–31, ציטט מהזיות דלוגאטש אלו על מדינת נח־נע והמגדל שבנה קין ליד גן עדן, ועליהם העיר: "אך חידה היא בעיני, א) מדוע לא צוה הקב"ה את נח איש צדיק תמים לשבת במגדל שבנה קין, ומה

הקדמה

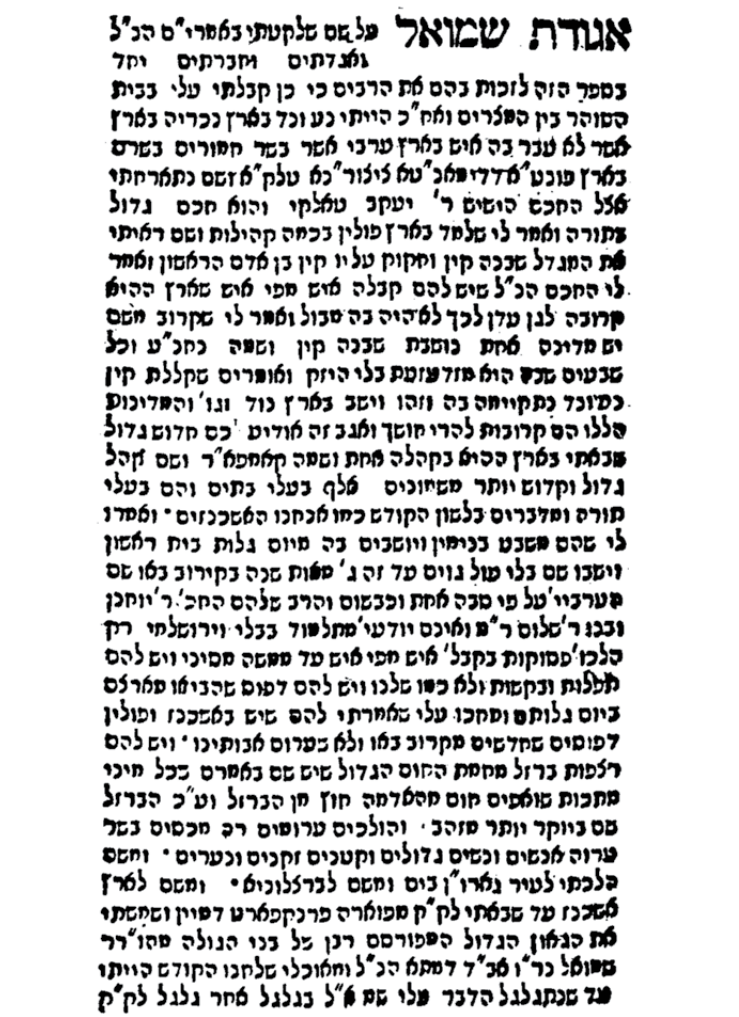

הקדמת המו"ל לספר "אגודת שמואל", אמשטרדם תנ"ט

בקהלה אחת ושמה קאמפא"ר, ושם קהל גדול וקדוש יותר משמונים אלף בעלי בתים, והם בעלי תורה ומדברים בלשון הקודש, כמו אנחנו האשכנזים. ואמרו לי שהם משבט בנימין, ויושבים בה מיום גלות בית ראשון. וישבו שם בלי עול גוים, עד זה ג' מאות שנה בקירוב באו שם הערביי' על פי סבה אחת וכבשום. והרב שלהם, החכם ר' יוחנן ובנו ר' שלום ר"מ [=ריש מתיבתא]. ואינם יודעי' מתלמוד בבלי וירושלמי, רק הלכות פסוקות בקבל' איש מפי איש עד ממשה מסיני. ויש להם תפלות ובקשות, ולא כמו שלנו. ויש להם דפוס שהביאו מארצם ביום גלותם, ומחכו עלי שאמרתי להם שיש באשכנז ופולין דפוסים שחדשים מקרוב באו ולא שערום אבותינו. ויש להם רצפות ברזל מחמת החום הגדול שיש שם, באמרם שכל מיני מתכות שואפים חום מהאדמה חוץ מן הברזל, וע"כ הברזל שם ביוקר יותר מזהב. והולכים ערומים, רק מכסים בשר ערוה, אנשים ונשים גדולים וקטנים זקנים ונערים. ומשם הלכתי לעיר גארו"ן [=ארגון ?] בים ומשם לברצלוניא. ומשם לארץ אשכנז, עד שבאתי לק"ק מפוארה פרנקפארט דמיין, ושמשתי את הגאון הגדול המפורסם רבן של בני הגולה מהור"ר שמואל נר"ו אב"ד דמתא הנ"ל, ומאוכלי שלחנו הקדוש הייתי עד שנתגלגל הדבר על שמא"ל בגלגל אחר גלגל לק"ק אמשטרדם, היא עיר גדולה שנמצאים בה דפוסים נאים, הן מצד האותיות ודיו ונייר שאין דוגמתם ממש בכל העולם כולו, ואמרתי לשלם את נדרי אשר נדרתי לה' להדפיס נביאים וכתובים עם פירש"י ולשון אשכנז, ודברים עתיקים בפירש"י שהעתקתי מספרי' הנ"ל. ואם יגזור ה' אותי בחיים, אוציא אל הפועל להדפיס את כל הספרים הנ"ל, על תורה נביאים וכתובים, לזכות בהם אחינו בית ישראל ויהודה, ולהשתעשע בהם.

כ"ד [=כה דברי] הטרוד בחבלי הזמן ומצפה לישועה, הקטן **שמואל** בלא"א הרב הגדול והגאון החסיד מ"ו מוהר"ר משה זצ"ל ה"ה **דלוגטש** בן הגאון הגדול המפורסם מהר"ר אורי זצ"ל נכד הגאון הגדול רבן של כל בני הגולה מהר"ר משה איסרלס מקראקא.

והנה, בכל ההקדמה הזאת לא קיימת ולו ידיעה אחת הנסמכת על מציאות כלשהי, היסטורית או גיאוגרפית. וכפי שלא נוצרו כל אותם "ארצות" נעלמות וחכמים בלתי ידועים אלא בדמיונו הפורה של הכותב, כך לא נוצרו כל אותם ששת

היה לו לעשות תבת עצי גופר? ב) מדוע העורב גם היונה לא מצאו שמה מנוח לכף רגלם בפעם הראשון, הלא בפעם השני הביאה עלה זית טרף בפיה מגן עדן?".

החיבורים האבודים אלא רק במוחו הקודח של המו"ל, מתוך אינטרס כלכלי־רווחי מובהק, במטרה להבטיח את האטרקטיביות למהדורת כיס פיקנטית זו של ספר "המגיד".

שפר עליו מזלו של "אגודת שמואל", לאחר שנעשה סניף לספר "המגיד" על נביאים וכתובים, ובתוך היובל הראשון להדפסתו הראשונה (אמשטרדם תנ"ט–ת"ס) חזר ונדפס עוד ארבע פעמים במהדורות הנ"ך הבאות: 1] ווילהרמשדארף תע"ז, 2] פרנקפורט דאדר ת"צ, 3] זולצבאך תצ"ח, 4] זולצבאך תק"י.

שילוב ציטוטים בדויים אלו בתוך פירוש רש"י לנביאים וכתובים גרם במשך הזמן לייחוס עניינים משונים וזרים מתוכם לרש"י עצמו. ומשכך, עורר הדבר ביקורת ותרעומת קשה בקרב אחדים מ"חכמי הדור", שדרשו בתוקף מהמדפיסים להסיר "ליקוטים" אלו כליל מתוך פירוש רש"י במהדורות הבאות. על התוכן כשלעצמו העירו "**כי אותם הליקוטים אין להם על מה שיסמכו, והמחבר לא היה בר סמכא**". ועל שילובם בתוך פירוש רש"י הוסיפו, כי "עתיד הוא ליתן את הדין **שעירב דברים של חול בקודש תוך פרש"י ז"ל**, והרואה סובר שאותם הדברים ג"כ מפרש"י ז"ל ויתלה בו בוקי סריקי, ח"ו, פה קדוש יאמר דבר זה". אותם "חכמי הדור" ראו בכך פגיעה וזלזול בכבוד התורה ובדברי הנביאים, ותקלה לדורות: "ומי שדעתו משובשת ואינה צלולה ומיושבת עליו יבא לטעות ויאמר הן הן גופי הלכות, מדות שהתורה נדרשת בהן. **והטועים בזה יקחו להם דוגמא לדורות לדרוש כמו כן, ויחפאו על דברי הנביאים והכתובים דברים אשר לא כן, ואין לנו חלול השם ב"ה ותורתו הקדושה גדול מזה**"[53].

53 מתוך הקדמת המו"ל, משולם זלמן ב"ר אהרן פרנקל, למהדורת זולצבאך תק"ך. ראה נוסח הדברים בשלמותם בהערה הבאה. מכלל דבריו ניתן להבין, כי ביקורתם של חכמי אותו הדור כנגד הגהות "אגודת שמואל" נבעה מכמה סיבות: האחת, מפני ש"מחברם – האמתי – לא היה בר סמכא". השנייה, מפאת התוכן כשלעצמו, שאינו אלא פטפוטי דברים בעלמא, וכדבריו בהמשך: "אותן הליקוטים... לא יזכרו ולא יפקדו ולא יעלו על לב לעולם, כי אין להם עיקר, לא שרש ולא ענף ולא שום צד ופנים בתורה, כי דברי הבאי המה". השלישית, ההמון התמים עלול להוציא מתוכן ליקוטים אלו הנהגות למעשה: "ויאמר הן הן גופי הלכות". הרביעית, דרכו המתודית של המחבר נוגדת לכללי הלשון ולמסורות הדרש והפרשנות המקובלים, וההולכים בעקבותיה עלולים להשתבש ולהמציא חידושים זרים המנוגדים לדרך המסורה – תופעה שתגרום לחילול השם ולזלזול בתורה: "ומי שדעתו משובשת ואינה צלולה ומיושבת

עקב הביקורת החריפה של חכמי התקופה כנגד הגהות "אגודת שמואל", התנצל המדפיס של המהדורה הרביעית (זולצבאך תצ"ח), בהקדמתו לחלק השלישי (כתובים ותרי עשר), "כי לא במרד ולא במעל עשיתי זאת... כי לטובה היתה כוונתי... ולרוב הטרדות וגודל הטרחות לא היה פנאי לשאול פי חכמי הדור וליקח עצה מהם על ענין הדפסת הליקוטים הנ"ל", אך "בשמעי דבריהם כי נעמו... הייתי מיד כמצווה ועושה ולא הדפסתי אותם הליקוטים ב[חלק] תרי עשר וכתובים". ואולם כעבור שתים עשרה שנה, בשנת תק"י, חזר והדפיס מהדורה נוספת, עם כל הגהות "אגודת שמואל" (בשני החלקים הראשונים), כבתחילה. בהקדמתו למהדורה השלישית שהדפיס בשנת תק"כ, הוא חוזר על כל דברי התנצלותו בהקדמה לחלק השלישי של מהדורת תצ"ח, ומוסיף להתנצל על כך שבמהדורת תק"י "מרוב טרדות שהקיפוני נסתם ממני החזון וחזרתי והדפסתי הליקוטים הנ"ל"; אבל עתה, אחרי "שזיכני ה' להדפיס את 'המגידים' פעם שלישית, אמרתי: אל אעבור על לא תסור כפי אשר יורך, שלא אכוה ח"ו בגחלתן, ומהאי טעמא לא הבאתי אותן הליקוטים כלל וכלל, **כי לא יזכרו ולא יפקדו ולא יעלו על לב לעולם, כי אין להם עיקר, לא שרש ולא ענף ולא שום צד ופנים בתורה, כי דברי הבאי המה**, ומה שהדפסתי בפעם הראשון ובפעם שני היה כשגיאות מי יבין, וה' הטוב יכפר בעדי, כי שגגה היא בידי"[54]. ואולם, למרות הצהרתו הנלהבת של המו"ל,

---

עליו יבא לטעות ויאמר הן הן... מדות שהתורה נדרשת בהן, והטועים בזה יקחו להם דוגמא לדורות לדרוש כמו כן, ויחפאו על דברי הנביאים והכתובים דברים אשר לא כן, ואין לנו חלול השם ב"ה ותורתו הקדושה גדול מזה". החמישית, שילוב הגהות אלו בתוך פירוש רש"י לנ"ך יגרום במשך הזמן לייחוס עניינים משונים וזרים מתוכם לרש"י עצמו: "שעירב דברים של חול בקודש תוך פרש"י ז"ל, והרואה סובר שאותם הדברים ג"כ מפרש"י ז"ל ויתלה בו בוקי סריקי, ח"ו, פה קדוש יאמר דבר זה".

54 הרי נוסח דבריו בשלמותם: "אמר המדפיס. גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שכל מגמת נפשי בהדפסתי ספר "המגיד" הלז להוציאו לאורה בתכלית השלימות. ובראותי שזה הספר נדפס כבר ב' פעמים [=ווילהרמשדארף תע"ז, פרנקפורט דאדר ת"צ] עם איזה ליקוטים שהובאו תוך פרש"י, והמחברם קראם בשם "אגודת שמואל", ולפ"ד מ"ש בהקדמתו הביאם ממדינות רחוקות, וליקטם מספרים אשר לא נודע זכרם במדינות אלו, חשבתי דרכי לא טוב אני ממדפיסים הראשונים וגם אנכי לא נופל מהם ומוכרח אני להדפיס ג"כ הליקוטים כדי להוציא עצמי מן החשד פן יאמרו הבריות שלא באתי להוסיף על הראשונים אלא לגרוע מהם

נשתרבבו גם במהדורה זו מספר לא מבוטל של קטעים מ"אגודת שמואל"[55], כנראה מתוך רשלנותו של "הבחור הזעציר"[56].

כדי למעט הוצאות הדפוס כי רבה היא. בגלל הדבר הזה הדפסתי פעם הראשון [=זולצבאך תצ"ח] נ"ר ונ"א [=נביאים ראשונים ונביאים אחרונים] עם ליקוטים הנזכר. ובאותו פעם טרם שהדפסתי תרי עשר וכתובים, הנה חזות קשה הוגד לי מפי חכמים ונבונים יודעי דת ודין שיש בלבם עלי על אשר מלאני לבי להדפיס הליקוטים בלי שאלת חכמי הדור. ובאמת אמרו טעמם ונימוקם עמם, כי אותם הליקוטים אין להם על מה שיסמכו, והמחבר לא היה בר סמכא, ועתיד הוא ליתן את הדין שעירב דברים של חול בקודש תוך פרש"י ז"ל, והרואה סובר שאותם הדברים ג"כ מפרש"י ז"ל ויתלה בו בוקי סריקי, ח"ו, פה קדוש יאמר דבר זה. ומי שדעתו משובשת ואינה צלולה ומיושבת עליו יבא לטעות ויאמר הן הן גופי הלכות, מדות שהתורה נדרשת בהן. והטועים בזה יקחו להם דוגמא לדורות לדרוש כמו כן, ויחפאו על דברי הנביאים והכתובים דברים אשר לא כן, ואין לנו חלול השם ב"ה ותורתו הקדושה גדול מזה. ובשמעי דבריהם כי נעמו הצעתי לפניהם כי אל יאשימוני כ"כ כי לא במרד ולא במעל עשיתי זאת, חס לזרעא דאבא למיעבד הכי, כי לטובה היתה כוונתי. גם ספרתי להם כל המאורע, הני הרפתקי דעדו ומטו עלי זה מקרוב, עד שהמקום הוציא כאור צדקי ומשפטי כצהרים [הערת ר"ח ליברמן, במאמרו המצוין בהערה 35: על ההרפתקאות שלו, עי' מאמרו של ד"ר מ' וויינברג, "די העברעאישע דרוקערייען אין זולצבאך" (גרמנית)]. ולרוב הטרדות וגודל הטרחות לא הי' פנאי לשאול פי חכמי הדור וליקח עצה מהם על ענין הדפסת הליקוטים הנ"ל, ואחרי שהתנצלתי עצמי לפניהם קבלו דברי. ואף באמת הייתי מיד כמצווה ועושה ולא הדפסתי אותם הליקוטים בתרי עשר וכתובים. אך אחרי הדברים האלה, וכל אחרי מופלג הוא, באתי בידים שניות לקדש והבאתי ספר "המגיד" הלז פעם שני על מזבח הדפוס [=זולצבאך תק"י], ומרוב טרדות שהקיפוני נסתם ממני החזון וחזרתי והדפסתי הליקוטים הנ"ל. ובאשר שזיכני ה' להדפיס את המגידים פעם שלישית [=זולצבאך תק"כ], אמרתי: אל אעבור על לא תסור כפי אשר יורוך, שלא אכוה ח"ו בגחלתן, ומהאי טעמא לא הבאתי אותן הליקוטים כלל וכלל, כי לא יזכרו ולא יפקדו ולא יעלו על לב לעולם, כי אין להם עיקר, לא שרש ולא ענף ולא שום צד ופנים בתורה, כי דברי הבאי המה, ומה שהדפסתי בפעם הראשון ובפעם שני היה כשגיאות מי יבין, וה' הטוב יכפר בעדי, כי שגגה היא בידי. כ"ד הקטן משלם זלמן יצ"ו בן המנוח התורני המפורסם מוהר"ר אהרן ז"ל".

55 הקטעים שנותרו במהדורה זו, הן שעברו ממהדורה למהדורה, עד למהדורות הנ"ך הנדפסות בימינו. וראה הערה 61.

56 הרב מרדכי ליב קצנלנבוגן במבואו לספר "יהושע שופטים עם פירוש רש"י", ירושלים תשמ"ז (עמ' 5, הערה 24) מעיר, כי בניו של מו"ל זה הדפיסו עוד שתי מהדורות של "המגיד": האחת, בשנת תקמ"ו – בלא ההוספות מ"אגודת שמואל", כשהם מציינים זאת

באחרונה העיר בחריפות כנגד תופעה זו ר' אפרים זלמן מרגליות מברודי (תקכ"ב–תקפ"ח), וכתב בסגנון דומה:

> אך באמת יש להסיר הג"ה זו מן הספרים, וכן שאר הג"ה שנדפסו בדפוס תנ"ך קטן [אמשטרדם תנ"ט] עם הג"ה דר"ע, שיש שם **דברים רבים בדויין מלב משמועות ושיחות בעלי שמועות**, ושרי ליה מאריה למי שערבב שמועות אלו בתוך דברי רש"י ז"ל, ואי איישר חילי אבטליניה לבלתי היות שם ערוב חול בקודש[57].

אך יותר מכולם העלו הגהות "אגודת שמואל" המשולבות בגוף פירוש רש"י לנ"ך את חרון אפו וזעמו של החכם המבקר ר' יעקב רייפמן (תקע"ח–תרנ"ה), שהציג אותן בתור דוגמה קיצונית לפתיותם של בני אדם, הנוטים להאמין "לכל הבל ולכל אמונה כוזבת... אך אם הוא כתוב עלי ספר, יהיה ממי אשר יהיה". הרי דבריו בשלמותם:

> ...והנה הסבה הראשית לאשר יטה איש אזן לכל הבל ולכל אמונה כוזבת, הוא אשר הסכן הסכין מנוער לאמור קדוש לכל אשר כתוב בספר ולכל הרשום בעט ברזל ועופרת – אמת ואמונה, אף אם הדבר ההוא הוא נגד הטבע או נגד השכל עד מאד, ולבלי יחקור מבטן מי יצא ומי ילדו. אך אם הוא כתוב עלי ספר, יהיה ממי אשר יהיה, יאמין בו כבתורתנו הקדושה ובספרי נביאנו. וזה יבא מאשר ירגילו ההורים את עולליהם ויונקיהם לכבד כל ספר, יהיה אשר יהיה, וכאשר יראו פעם כי נפל ספר מה מידם, חיש מהר ירוצו אליהם, ובקול אדיר וחזק יצוו אותם להגביהו מן

בהדגשה בשער הספר; והשנייה, בשנת תקנ"ד – עם כל ההוספות. עובדה מופלאה ומוזרה זו, מעידה – לפי דעתי – על הפופולריות של הגהות "אגודת שמואל", במידה כזאת, ש"אילצה" את המו"לים לחמוק מן האיסור שהטילו חכמי הדור הקודם על הדפסתן.

57 שם אפרים, מונקאטש תרע"ג, שופטים פרק כ, פסוק מה. למרות התנגדותו הנחרצת של ר' אפרים זלמן מרגליות לשילוב הגהות בדויות אלו בגוף פירוש רש"י, עובדה היא, כי הן נשתרבבו גם בתוך המהדורה הראשונה של ספר "באר מים חיים" [סדילקאב תק"פ] על התורה, שנדפס יחד עם החומש, אשר הסכמתו מתנוססת בראשו (ההגהות משולבות בתוך פירוש רש"י על ההפטרות). מובן, כי ההסכמה מתייחסת לגוף הספר "באר מים חיים", ולא לנוסח פירוש רש"י המצורף אליו בדפוס. ובכל אופן, ברור, שאין להשתמש בהסכמות הרבנים שצורפו במשך הדורות בראשי מהדורות הנ"ך השונות, כראיה להסכמה ואישור מצדם על תוכן הגהות אלו.

הארץ מהרה, ולחבקו ולנשקו, ולא יבדילו מאומה בין ספר לספר, ועל ידי זה יקבע בנפשותיהם מימי נעוריהם, להקדיש ולהעריץ כל ספר, לתת אומן לכל אשר כתוב בו, כלכל אשר כתוב בספר תורת משה, ועל ידי זה יטה איש אזן לכל הבל ולכל אמונה כוזבת, כי אין הבל ואין אמונה כוזבת אשר לא יהיו כתובים באיזה ספר. איה כזב אשר איננו כתוב בספר **אגודת שמואל**, אשר הרבה דברים ממנו באו בתוך דברי רש"י על נביאים וכתובים בקצת דפוסים? ההו! מה מאד ארגז תחתי בנשאי שם הספר ההוא על שפתי! חיל יאחזני, ורעד נורא יבא בכל קרבי כי אזכרה כי באו הרבה דברים ממנו בתוך דברי רש"י כנזכר, וההמון ידמה כי גם הדברים האלה, התפלים והמשוקצים והמתועבים, מפי רש"י הקדוש והטהור יצאו! תקולל חלקת המדפיסים האלה, אשר ערבו טמא בטהור וחול בקודש, מים ממעין נרפש במים ממבוע צח, תְּאֻכַל נשמתם באש לא נופח...[58]

בסיום הקדמתו ל"אגודת שמואל" מביע דלוגאטש את משאלתו להדפיס מהדורה שנייה של החיבור שתכלול את יתר ה"ליקוטים" אשר בידו מ"דברים עתיקים בפירש"י שהעתקתי מספרים הנ"ל... על תורה נביאים וכתובים, לזכות בהם אחינו בית ישראל ויהודה, ולהשתעשע בהם". משאלה זו לא נתגשמה בסופו של דבר, ככל הנראה, בין היתר, עקב ההתנגדות והביקורת שנתעוררה מצד אחדים מ"חכמי הדור" כנגד עצם הרעיון לשילוב "ליקוטים" מסוג זה בתוך פירוש רש"י. בכל אופן, דומה, כי מהצהרתו זו ניתן ללמוד, שעקב מגבלות שונות נמנע הפעם מלהדפיס את כלל ה"ליקוטים" שנמצאו תחת ידו על פירוש רש"י לתנ"ך, אשר בתכניתו היה לכוללם יחד במהדורה שנייה[59]. "ליקוטים" בסגנון הגהות "אגודת שמואל" על פירוש רש"י לתורה או לנ"ך אינם ידועים לנו כיום מכתב יד כלשהו, אך אין לשלול אפשרות שההגהות הנדפסות נבחרו מתוך אוסף גדול

58 מתוך מכתבו שפורסם בירחון "ציון" של יאסט וקרייצענאך, פרנקפורט דמיין תר"ב, חוברת תמוז–אב–אלול, עמ' 153. במאמרו של מ' הרשקוביץ, "תתן אמת ליעקב" (הדרום, יח, תשכ"ד, עמ' 38, הערה 21), ציין על דברי ר"י רייפמן אלו, אך דימה בטעות כי המכוון לספר "אגדת שמואל" [ויניציאה של"ו] מאת ר' שמואל אריפול "שכנראה הכניסו משם לתוך דברי רש"י".

59 אין לשלול, כמובן, את האפשרות שהצהרה זו נועדה בסך הכל להצדיק הוצאה שנייה של החיבור, בתוספת "ליקוטים" חדשים שלא נכללו במהדורה הראשונה.

יותר של "ליקוטים" מסוג זה, שעמדו לפני המחבר־המו"ל בעת ההדפסה. ייתכן שאת עקבותיהם של "ליקוטים" אלו – שנשמטו מן המהדורה הראשונה של הספר בדפוס – ניתן למצוא בדוגמת הציטוט המובא בסוף סידור האר"י "קול יעקב" מאת ר' יעקב קאפיל ליפשיץ, סלאוויטא תקס"ד. מקור הציטוט מצוין "בפרש"י כתוב אצל פסוק [ישעיה יג, כא] ושעירים ירקדו שם", וסגנון הדברים אכן אופייני לסגנונו הייחודי של דלוגאטש, אלא שבהגהות "אגודת שמואל" על פירוש רש"י לישעיה שלפנינו בדפוס אין זכר לזה. מה שעשוי להביא להשערה כי לפני המחבר ר' יעקב קאפיל נמצא טופס שלם מהחיבור, או חלקים ממנו, שהכילו "ליקוטים" נוספים על פירוש רש"י (אולי בדמות הערות שנוספו בגיליון פירוש רש"י המוצג בשולי אחת ממהדורות הנ"ך הנדפסות). הרי נוסח הציטוט בשלמותו, כפי שמובא בסידור הנ"ל תחת הכותרת "מעשה רב":

> אני דוד בר יוסף, בדידי הוה עובדא, פעם א' כתבתי ספר א' ועכבתי על הספר עד קרות הגבר, ואח"כ עמדתי מהספר וסיימתי בפסוק 'ושעירים ירקדו שם', והלכתי לישן. ולמחר, ב' שעות קודם עלות השחר, קמתי למלאכתי לכתוב הספר, ופתחתי חדרי והנה איש אחד יושב על ספסל שלי במקומי ובידו ספר והיה קורא בו, והאיש היה מאויים [!] נורא מאוד, פניו כגחלי אש ושערותיו מאירות כזהב ועיניו בולטות לחוץ, וכשראיתי אותו נבהלתי ונרתעתי, והודי נהפך עלי למשחית וכמעט פרחה נשמתי. אז פתח פיו וקראני בשמי ויאמר לי, אתה נבל, דע שלא כדין עשית שעמדת מן הספר וסיימת בפסוק 'ושעירים ירקדו שם', רק מזיק אני ושמי 'שומר דפין', כי אני ממתין על הדפין ובכל עת שהמלמדין או סופרים מסיימין בספר פסוק רע אני מוכן להזיק, ועתה באתי להזיקך, אבל אשא פניך בפעם הזאת, כי שמעתי אומרים עליך טובות בפמליא של מעלה בי' ימי תשובה, אבל השבע לי שלא תכתוב אפילו אות א' מכאן ועד שבועות, ובכן אלך לדרכי, וכן עשיתי וקיימתי את נדרי, שלא כתבתי דבר גדול או דבר קטן עד שבועות, ובכן הלך לדרכו ואיננו. ואח"כ כשהאיר היום אתרמי מילתא שהיה לי עסק והוצרכתי לצאת לדרך, ובלכתי לדרך פגעתי באיש א' רועה צאן ונשען על מקלו, והכרתי שהוא היה האיש הנראה אלי בלילה בחדרי יושב וקורא, ונבהלתי גם בפעם הזאת, ואעמוד מרעיד ואביט אליו והנה אין רועה ואין צאן, והלכתי לדרכי ואבא ביער גדול ולא יכלתי לצאת מן היער כל היום, פעם הלכתי בדרך זה ופעם בדרך זה, עד לעת ערב מצאתי רועה א'

שהראני הדרך הישר, שבח לאל שפדה נפשי מכל צרה. ע"כ נמצא בפרש"י כתוב אצל פסוק ושעירים ירקדו שם, ומצוה לפרסמו למלמדים וסופרים[60].

60 סידור "קול יעקב", סלאוויטא תקס"ד, קפז ע"ב (תודתי לר' מנחם זילבר שהסב את תשומת לבי למקור זה). וראה ש"ך, יורה דעה, סימן רעז, סעיף קטן א: "וידוע לחכמי האמת שיש מלאך א' נקרא ש"ד והוא ש'ומר ד'פין על מי שמניח ספר פתוח ויוצא שמשכח תלמודו". ובספר "קיצור שני לוחות הברית" מאת ר' יחיאל מיכל אפשטיין, פיורדא תנ"ו, הוסיף על דבריו, וכתב: "וכן החזנים ומלמדי תינוק' לא יסיימו בדבר רע ולא יניחו הספר פתוח ויצאו, כי ראיתי וקריתי מעשה שהיה בסופר א' שכתב בלילה וסיים ועמד בפסוק ושעירי' ירקדו שם, כשעמד קודם שהאיר היום לכתוב עוד, מצא שד אחד שישב על כסאו שלו, ואמר ידוע תדע שאני אותו השד הנקרא שומרי דפין ובאתי להזיקך, אלא שנשאתי את פניך ששמעתי עליך בי' ימי תשוב' שאין לי רשות להזיקך, אלא קבל עליך שלא לכתוב עד זמן פלוני וקיבל עליו לעשות כן". וראה גם "ספר זכירה" מאת ר' זכריה סימנר, המבורג תס"ט, ד ע"ב.

פרק שלישי

השפעתו של ספר "אגודת שמואל"

בשונה מן הדיון על מקורו ומעמדו של "הר אדני" המהווה כיום נושא בעל ערך וענין משמעותי בעיקר לעוסקים בתחום הביבליוגרפיה של הספר העברי, מהווה הדיון על מקור התוכן המשוקע ב"אגודת שמואל" נושא בעל חשיבות הנוגעת לתחומים נרחבים ומקיפים יותר. שכן, בניגוד לחיבור "הר אדני" שכבר מתחילה לא מצא את מקומו בארון הספרים התורני (בין היתר, עקב הוצאתו בקונטרס נפרד), לצערנו, כמות ניכרת של הציטוטים הבדויים מ"אגודת שמואל" נותרו עדיין בתוך פירוש רש"י לנביאים וכתובים[61], בנוסח רוב מהדורות ספרי הנ"ך הנדפסות עד לימינו, וזאת חרף אזהרתם של אחדים מגדולי הדורות. שילובם של ציטוטים אלו בגוף פירוש רש"י הביא במקרים לא מעטים לייחוס דברי הבל ושטות אלו לרש"י עצמו[62], ובעקבות כך לקביעת מעמדם וסמכותם גם בענייני הלכה

61 במשך הזמן הלכו ונשמטו ממהדורה למהדורה רוב הגהות "אגודת שמואל", במיוחד היותר ארוכות, אך רבות מהן נותרו במקומם. ההחלטה אילו מן ההגהות להשמיט מן הדפוס ואילו להשאיר היתה נתונה לשיקול דעתם של המדפיסים. באופן כללי, נראה שברוב המקרים נגררו המדפיסים אחר המהדורה – המצונזרת כביכול – שנדפסה בזולצבאך בשנת תק"ך (ראה ליד הערה 55). ואולם, בחלק מן המהדורות המאוחרות ניתן לזהות גם מספר הגהות שנשתרבבו מתוך אחת המהדורות הראשונות, הבלתי מצונזרות. והדבר טעון בדיקה.

62 מדברי חלק מן המחברים שציטטו מהגהות "אגודת שמואל" בספריהם נראה שהבינו כאילו רש"י עצמו הוא שמביא מדברי "סוד מישרים" או "הגהה דרבינו עובדיה". ראה לדוגמה להלן הערה 67, והערה 71. בחלק מן המקורות צוטטו הגהות "אגודת שמואל" בשם "רש"י ישן" או "רש"י ישנים". כינוי זה נוצר בלא ספק בהשפעת הכינוי הרווח להגהות ול"תוספות" המצויות בתוך פירוש רש"י על התורה, החתומות בסופן: "רש"י ישן". ראשיתן של חלק ניכר מהוספות אלו במהדורות הדפוס המוקדמות של פירוש רש"י על התורה (כדוגמת: ואדי אלחאג'ארה רל"ו, ליסבון רנ"א), ורובן הגדול אינן משל מהדירי הדפוסים, אלא מקורם

ומנהג. כדוגמה בולטת לכך, ראוי לציין את מנהג אמירת פסוק המתחיל ומסיים כשם האדם בסיום תפילת העמידה, בתור סגולה "שלא ישכח שמו ביום הדין", אשר זכה לתפוצה רחבה ברוב קהילות ישראל, בין היתר, הודות לאזכורו המוקדם בהגהת דלוגאטש בתוך פירוש רש"י לספר מיכה (פרק ו, פסוק ט).

למרות התפוצה הרחבה והמעמד המיוחס להם זכו חידושי דלוגאטש המשוקעים בתוך פירוש רש"י לנביאים וכתובים, עובדה היא, כי השימוש שנעשה בתוכנם במשך הדורות בספרות התורנית הינו מצומצם במידה ניכרת. השפיעו על כך, בלא ספק, מוזרותו ורמתו הירודה של התוכן. אך עדיין יש להתאונן על אותם מחברים שנזקקו לתוכן "חידושים" משעשעים ואקזוטיים אלו[63], במידה כזו ואחרת, בלא שידעו על מקורו בזיוף מכוון שיצא מתחת ידי מו"ל כזבן ובדאי, במטרה להגדיל את הפוטנציאל הרווחי של סדרת הנ"ך בהוצאתו. מבין המחברים שציטטו מ"אגודת שמואל" או עשו שימוש בתוכנו יצוינו הבאים, לפי סדר א–ב:

- **ר' ברוך יהודה בראנדייס**, לשון חכמים [פראג תקע"ה, הלכות אבילות, סימן כח, יג ע"א]: א"ה: ראיתי שערורי' בבני ישראל מענין הדלקת הנר בבית המת, ויירייעו בשתים: הא' שמאבדים ממונם בכדי, הב' שגורם צער גדול למת שמדליקין בחדר אחר שלא מת בו מת, ולפעמי' מדליקין אפי' שלא במקום המת, ע"כ אכתו' מה שראיתי באגוד' שמואל בפי' על משלי, בפסוק נר ה' נשמת אדם, בשם ספר עמק הלב ועמק השם, וז"ל: קבלה בידינו להדליק נר ז' ימים אחר כל איש ואשה או תינוק, ודוקא סמוך אחרי מיתתו ז' ימים הראשונים, ודוקא בבית המת שנפטר שם ולא בבית אחר, כגון שבניו ובנותיו או אחיו ואחיותיו או אביו ואמו של מת המתאבלים בבית אחר אין מדליקין שם נר, וה"ה השומע אחר ז' ימים שמת לו

בתקופת כתבי היד, בהגהות והערות שנוספו בשולי פירוש רש"י – על ידי תלמידיו או אחרים במשך הדורות – אשר בשלב מאוחר הוכנסו לגוף הפירוש על ידי המעתיקים. על ה"תוספות" בפירוש רש"י לתורה, ראה: א' טויטו, "על גלגולי הנוסח של פירוש רש"י לתורה", תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 242–211. על ה"תוספות" הקדומות בפירוש רש"י לנ"ך, ראה במבוא כללי ל"מקראות גדולות" מהדורת "הכתר", הוצאת אוניברסיטת בר־אילן, ירושלים תשנ"ב, סוף כרך יהושע–שופטים, עמ' 40–32, ובהערה 67.

63 כדבריו בסיום הקדמתו: "ואמרתי לשלם את נדרי... להדפיס נביאים וכתובים עם פירש"י ולשון אשכנז, ודברים עתיקים בפירש"י שהעתקתי מספרי' הנ"ל... לזכות בהם אחינו בית ישראל ויהודה, ולהשתעשע בהם".

מת אפי' בבית זה שנפטר בו המת אין מדליק, ומכ"ש השומע בעיר אחרת שאינו מדליק, משום שאין לו מנוחה להמת ומחויב לילך מנר לנר כאופן המתגלגל, וסימנך מזרה רשעים וכו' וישב עליהם אופן, וסמיך לי' [נר ה' וגו']. וכתבתי זאת למען להיות לבני ישראל למשמרת, ולא תהי' האמת נעדרת...

- **ר' חנוך זונדל ב"ר יוסף**, ערוגות הבושם [בתוך: אוצר התפלות, וילנא תרפ"ח, חלק ב, תקמד ע"ב]: ...ובסוד מישרים אי' על פסוק ויכו את גדליהו (מלכים ב' כ"ה), אלמלא לא הכו את גדליה היה נבנה בית המקדש בימיו ושוב לא היה נחרב, ועל כן נקרא גדליה – גדול יה, עכ"ל. ועל כן נקבע צום זה על הריגת הצדיק הגדול הזה...
- **ר' יהונתן אייבשיץ מפראג**, אהבת יהונתן [פראג תקנ"א, טז ע"א]: ...לכך פתח ספרו חזון, נוטריקון חצי זעם וחצי נחמה[64].
- **ר' יחיאל הלפרין**, סדר הדורות [ורשה תרל"ז, סב ע"ב]: ג"א שכ"א... בשנת ה' ליהויקים בחדש ט' (הוא כסליו. כתב אגודת שמואל סל"ו, כל החטאים שאדם עושה מר"ח ניסן עד תשרי מוחלין בי"כ כשעושה תשובה, ואם לא עשה תשובה ממתינין לו עד כסליו שהוא ארבעים יום, נגד ארבעים יום מקבלת התורה [וצ"ע כי קרוב לנ' יום הוא[65]], והוא ט' חדשים וע"ז נאמר הרה עמל)[66].
- **הנ"ל**, ערכי הכנויים [דיהרנפורט תקס"ו, טז ע"א]: כ"מ שאמר הנביא נאם הגבר או אני הגבר או כל גבר שבמקרא, מלמד ששרתה עליו רוח הקודש בשעה שקראו התרנגול (אגודת שמואל משלי ל' א' בשם עמק השם).
- **ר' יעקב יוסף מפולנאה**[67], תולדות יעקב יוסף [פרשת פנחס, קארעץ תק"מ, קיט

64 ראה להלן פרק ד, פסקה 55.

65 ראה יישוב לכך בדברי החת"ס להלן.

66 ר' יחיאל הלפרין מצטט מאגודת שמואל גם בערך ב' אלפים תמ"ח: "ביום ו' ט"ו בניסן יצאו בנ"י ממצרים ומגושן ומארץ רעמסס יצאו בעצם היום ה' שעות וג' רביעיות שעה על היום (אגודת שמואל ישעיה כ"ז ח', ובמכילתא פ' בא מו' שעות ולמעלה יצאו)". וכן בערך ג' אלפים קס"ז: "ירוחם שמו ונקרא שמו יותם... ונתגלגל באביי אשר בך ירוחם יתום, ראשי תיבות אביי. אגודת שמואל דברי הימים ב' כ"ז". וראה להלן פרק ד, בהערה לפסקה 187.

67 ר' יעקב יוסף מפולנאה מצטט מ"הג"ה דרבינו עובדיה" [יהושע ה, ד] גם בספרו "צפנת פענח", ירושלים תשע"א, כרך א, עמ' עט, בנוסח: "שרש"י פירש בשם הג"ה דרבינו עובדיה".

ע"א, ד"ה ובזה]: ...וכמו שמובא משל באגדת שמואל בפסוק [תהלים קכו, א] היינו כחולמים למדינה שלא היו להם מלך וכו', ע"ש. וז"ש כל באי עולם...

- **ר' יעקב עמדין**, מור וקציעה [אלטונה תקכ"ח, חלק שני, או"ח, סימן שו, יב ע"א]: ...ומצאתי בפירוש המיוחס לרש"י דברי הימים [א ד, י] על הפסוק ויבא אלהים את אשר שאל, מכאן ראיה כשפוסקין צדקה בעבור מה, שאין נודרין, אלא נותנין בלי נדר, ע"כ.
- **ר' יעקב צבי יאליש**, קהלת יעקב [ערך ישעיה]: ...ויש לומר דעל כן ישעיה חצי זעם חצי נחמה[68], זעם לפי שהוא מה' גבורות, ונחמה שהוא מבחינת חסד דגבורה...
- **ר' יעקב קליף**, במת יחיד [אלטונה תקכ"ב, יג ע"ב]: ...וכן י"ל דדייק "אליו" בסי' זה, לסתור דעת האומרי' ומפרשים סי' זה, שיש ג' מנהיגים בעולם, וכמ"ש בס' עמק השם.
- **לקוטי צבי כל בו** [פיוטרקוב תרנ"ט, יא ע"ב]: ז"ל הג"ה אשר ברש"י בתנ"ך הישנים (המכונים ע"ש רש"י ישן) על הפ' מכתב לחזקיהו מלך יהודה בחלותו ויחי מחליו (ישעיה לח, ט), ז"ל: מכתב בעת שחלה חזקיה על עונותיו וכו' ובעת אשר עשה תשובה בדמע נתנו לו מן השמים תפלה זו על הכתב בגליון, וגילו לו, כל חולה בעת חלותו וה"ה בריא כשמתפלל זאת התפלה בדמע יתרפא וינצל מכל דינים חמורים הנגזרים עליו מן השמים (סוד מישרים)[69].
- **ר' מאיר ליבוש מלבי"ם**, לב מלכים [מלכים ב יט, טו–טז]: וראיתי מפרשים מ"ש ויהי נא פי שנים ברוחך אלי, היינו ששני דברים שהיו מוטלים על אליהו שהם משיחת יהוא ומשיחת חזאל יהיו אלי, וכן היה ששניהם נעשו ע"י אלישע.
- **ר' יששכר בער בלאך**, בינת יששכר, [פראג תקמ"ה, כב ע"א]: ...ויש לומר דאותן זכיות נטל נח, כמו שאמרו ז"ל בחגיגה [טו ע"א] זכה נוטל חלקו וחלק חברו בג"ע... אמנם אלו היה בדורו של אברהם לא היו מגיעים לו הזכיות שלהם, אלא

68 ראה להלן פרק ד, פסקה 55.

69 מצוטט שם פעם נוספת ב"עניני סעודה", לה ע"א: "הג"ה שברש"י אשר בתנ"ך הישנים דפוס אמשטרדם [שנדפסו בשנת ה' ת"ס] המכונים ע"ש [רש"י ישן] עה"פ ובית משתה וכו'... [ירמיה ט"ז, ח'], ז"ל, כל משקה לא ישתה אדם אלא מיושב, חוץ משקה היוצא מזיע שריפת היין... הג"ה דר"ע". ושוב פעם נוספת ב"עניני נטילת צפרנים", לז ע"ב: "הגה שברש"י מתנ"ך ישן נושן המכונה ע"ש רש"י ישן על הפסוק שבירמיה (יז, א) בצפורן שמיר חרושה... החותך צפרניו ישמור ויסתיר אותם... ולאחר שחתך צפרניו יחתוך מעט מלוח השולחן... [סוד מישרים]".

היה נוטלם אברהם שהיה צדיק יותר ממנו. וכן מצאתי בהדיא בספר אגודת שמואל [בדברי הימים ב יז, לא] שכתב כן בשם סוד מישרים, עיין שם.

- **ר׳ משה זקליקובסקי**, הגהות בגליוני שו״ע אורח חיים [בתוך: ספר הזכרון לר״מ ליפשיץ, ניו יורק תשנ״ו, עמ׳ תרלג]: באה״ט ס״ק א׳: ויכה באגרוף על החזה. עיין ברש״י ישן בישעיה [לב, יב] על פסוק על שדים סופדים, מה שמביא שם, מכאן המתודה יכה בידו על כל חטא וחטא על החזה, הג״ה דר״ע הנביא.
- **ר׳ משה חאגיז**, משנת חכמים [וואניזבעק תצ״ג, נו ע״א]: ...ולא פחו׳ התנאי שהזכיר בעל המגידי׳ בל׳ אשכנז שתוך פירוש רש״י על ירמיה סי׳ ה׳ פ׳ י״ג והנביאים יהיו לרוח והדבר אין בהם וגו׳ כתב זה לשונו, והדבר אין בהם, מכאן כל מי שיבוא ויאמר שהוא נביא או שיש בו רוח הקדש או שיש לו מגיד מרקיע אין לנו להאמין עד שיוכל לדבר בשבעים לשון... הג״ה דר״ע. עכ״ל. ועוד שם סמוך ונראה ז״ל... סוד [מ]ישרים[70].
- **ר׳ משה יקותיאל קופמן**, חקי דרך [סדילקוב תקצ״ד, 16 ע״ב]: כתב סוד מישרים בישעיה סי׳ נ״ט, וז״ל: ביצי צפעוני בקעו... בשעה שקורין ברכת לבנה ואדם באותו שעה עומד ומשתין נגד הלבנה ומשמש [!] בביציו, ואחר זה הולך ומשמש מטתו, תלד אם התינוק לכשמתעברת ממנו באותה שעה מין צפעוני...
- **הנ״ל**, לחם הפנים [פיורדא תצ״ח]: ...נ״ל להביא ראייה לדבריו, דכתב עמק השם ישעיהו ל״ח, וז״ל: על מר נפשי, כלומר טפת נפשי, כי נפשו של אדם טפה א׳ היא מאש הנשמה, ומי שיש לו שלום מוסיפין לו עוד טפה א׳, וע״כ נאמר והנה לשלום מ״ר לי מ״ר ב״פ...
- **ר׳ משה ליב ליטש סג״ל ראזענבוים**, תפארת אריה [פרשבורג תרכ״ח, ס ע״ב]: ...ומדי עייני בחדושי אגדה שלי ראיתי במ״ש בשמואל א׳ סי׳ יז, פסוק מ׳, במ״ש שם ברש״י בשם הגהות סוד משרים[71] בקרא ויבחר לו חמשה חלוקי אבנים, כ׳ וז״ל מאותן אבנים שנחלקו ליעקב לאחר שנתחברו להיות אבן א׳ עכ״ל. ותמי׳ הלא הגמרא קאמר שם שנבלעו באבן א׳ ומשו״ה כתיב ויקח את האבן. ונ״ל על פי מ״ש רש״י במס׳ סנהדרין דף צ״ו תלת מאה כודניאתא נרגא דפרזלא דשליטא

70 ראה ביקורת היעב״ץ על ראיית ר׳ משה חאגיז כאן מהזיות דלוגאטש להלן הערה 149.

71 נראה שהכותב הבין כאילו רש״י עצמו הוא שמביא מדברי ״סוד מישרים״, ולכך נדחק ליישב הדברים היפך הפשט. וראה גם בספרו ״מתא דירושלם״ [ברטיסלבה תרל״ה, סד ע״א]: ״ועיין ישעי׳ סימן ל״ח מכתב לחזקיה מ״ש שם ברש״י בשם סוד משרים״.

בפרזלא שלח לי' נ"נ לנבוזראדן וכולהו בלעיתינהו חד דשא, ופי' רש"י לא דבלען אלא שברן שהיו מתפוצצין בשער עכ"ל. הרי דלשון בליעה לאו דוקא, וא"כ גם כאן י"ל כן דכולן נבלעו באחת הכוונה שהיו מתפוצצין האבני' ונעשו חתיכות, כי האבן הא' שהי' קדם להם זכה ולא האחרים שהתאחרו לבוא, ולזה שפיר אמר דלקח לו ה' חלוקי אבנים מאותן שנתחלקו ליעקב, כי נחלקו ונתפוצצו כנ"ל...

- **הנ"ל**, [אניה דיונה וספר מאיל המלואים, ברטיסלבה תרכ"ד, הלכות ס"ת, יו"ד, סימן רעא, מ ע"ב]: ...והגאון חות יאיר סימן קפ"ז מפקפק על הטו"ז דלא ידעו בזמן המקדש מענין מלאכת הדפוס, והדפוס נתחדש רק בזמן קפ"ח לאלף הששי, ולפענ"ד זה הדיחוי אינו, אם הקב"ה נתן לבצלאל דעת שידע לצרף אותיות שנברא בהם שמים וארץ הי' נקל לו לכוין ג"כ אל מלאכת הדפוס הנתחדש... [אמנם ראיתי בספר אגודת שמואל בהקדמה שלו שכ' שם, שבא אל עיר אחת באיי הים והי' שם קהל גדול של עם ה', ולא הי' להם ש"ס בבלי וירושלמי רק הלכות פסוקות, וכשספר להם שיש בארצינו דפוס שנתחדש מחכו עליו, ואמרו לו שיש להם דפוס שהביאו עמם מגלות ירושלים הראשון, א"כ כבר הי' מלאכת הדפוס].
- **ר' משה סופר**[72], דרשות חתם סופר [קלוז' תרפ"ט, חלק ב, שעט ע"ב]: עוד נקדים מה דכתי"ב בירמי' קפיטל ל"ו ויהי בשנה החמישית ליהויקים וגו' בחודש התשיעי קראו צום. וכ' שם בסוד משרים בהגהת רש"י שהי' יום צום בר"ח כסליו, משום דמר"ח אלול עד יה"כ יש מ' יום והוא בחדש השביעי... ומי שלא שב אז בתשובה שלימה אזי יש מהושענא רבה עד ר"ח כסליו מ' יום והוא יה"כ שבחדש התשיעי... ע"ש כי נדפס בטעות.
- **ר' משולם פינקלשטיין**, [אלף המגן, הגהות והוספות על מטה אפרים, ורשה תר"פ, עא ע"ב, סימן תר"ו, סעיף קטן יח, בהערה]: עי' בחיבורי תוס"ח בה"ש כלל א' ס"ק כ"ג, שכ' בשם הגהות שנמצא ברש"י הישנים דיש בזה [=בקציצת צפרני ידיו ורגליו ביום אחד, וכן בקציצת צפרניו כסדרן] משום חשש לא ילבש גבר עיי"ש. מ"מ אין זה אלא אסמכתא ובמקום חשש מצוה בודאי לא שייך זה.
- **ר' נתן קורונל**, זכר נתן [וינה תרל"ב, כה ע"ב]: אורח הבא לעיר אומרים לו ברוך הבא, נחלת שבעה סי' ע"ד. כן הוא המנהג בכל ערי ספרד, ובערי אשכנז המנהג שאומרים לו שלום עליכם, ובנתינת ימין. ובפולין מקפידין ע"ז מאד, ולא ידעתי

72 החת"ס הפנה ל"סוד מישרים" [משלי יט, יח] גם בהגהותיו לשולחן ערוך, אורח חיים, סימן שמג, מג"א סק"ב.

מנין להם. אחז"ר [=אחר זמן רב] מצאתי במגידים ע"פ אגודת שמואל שכ' בישעיה נ"ז פי"ב בהג"ה וז"ל: בורא ניב, נוב כתיב, וסמיך ליה שלום שלום, מלמד שצריך לחבירו ליתן ולהביא בידו שלום כשיבא מדרך רחוקה או קרובה, וחבירו חייב לו להשיב שלום, ושניהם יאמרו שלום בניב שפתים, כלומר לא בשפה רפה, הג"ה דר"ע... עוד מצאתי במגידים הנז' משלי י"א פ' כ"א יד ליד לא וגו', וז"ל: יד ליד סמוך לתמימי דרך, קבלה היא בידינו... ולכן מי שבא מן הדרך מחויבים ליתן לו שלום ביד תקיפה ובשפה חריפה... הג"ה דר"ע.

- **הנ"ל**, שם [צב ע"א]: ואת אלישע בן שפט מאבל מחולה (מלכים א' י"ט ט"ו), בבית האבל היו עושים שם בעיר הזאת מחול, להראות שמקבלים גזירות הקב"ה באהבה, הג"ה דר"ע במגידים עפ"י אגודת שמואל. ומזה קצת סמך למנהג חסידים שבפולין שאין מתענים ביום היארצייט, אלא עושים משתה ושמחה.
- **ר' עקיבא יוסף שלזינגר**, תורת יחיאל [פרשת תולדות, סימן קעא, ירושלים תרס"ב, ס ע"ב]: ויאמר בא אחיך במרמה ויקח את ברכתך. במדרש, במרמה – בחכמת תורתו, ולקח את ברכתך – הוציא אפיקומן והראה לו (ילקוט אליעזר, ערך מדרשים שונים, סי' קס"א). ובשם רש"י ישן שמעתי, כי במרמה גמט' אפיקומן, כי בהיות אם גם אכל ובירך אותו אם יבא עשו ויביא גם הוא מטעמים רווחא לבסומי איכא יכול להנות גם ממנו, וימצא מקום להחיל גם עליו ברכה, אך אחרי שהיה בליל פסח... א"כ סגרו כמו במסגרת, כי מה יכול עוד לאכל ולשתה, ע"כ כאשר צעק ברכני גם אני אבי, הוציא את אפיקומן מחיקו והראה לו, ראה אזהו תחבולה עשה בחכמת תורתו ליתן לי אפיקומן, ומעתה לכה איפה מה אעשה בני...[73]
- **ר' צבי אלימלך מדינוב**, דברים נחמדים [פרעמישלא תרמ"ז, כז ע"ב]: משלי יא [פסוק כ], ורצונו תמימי דרך... ז"ל סוד משרים, סמוך יד ליד לתמימי דרך, קבלה בידינו ההולך בדרך...
- **ר' שלום מרדכי שוואדרון**, שו"ת מהרש"ם [חלק ג, סימן רסח]: אגב אכתוב במ"ש בתשובות מהרש"ם ח"א סוסי' כח להוכיח דמועיל תשובה לעון ז"ל [=זרע לבטלה] והבאתי שכ"ה בזוהר רות [הר אדני, אמשטרדם תע"ב, אות יב], ואח"ז מצאתי גם ברש"י יחזקאל כ"ג, פסוק ל"ז, בהג"ה דמפורש ג"כ ע"ש[74].

מעניין, שבכתבי חכמי הספרדים כמעט שלא ניכרת השפעתו של דלוגאטש, אך

73 ראה להלן פרק ד, פסקה 98, ובהערה שם.

74 נעלם מידיעת הכותב כי שני מקורות אלו יצאו מתחת ידי בדאי אחד, כפי שיתבאר להלן.

הדבר קשור כנראה בתפוצתן של מהדורות ספר "המגיד" עם "אגודת שמואל" בעיקר בארצות דוברי היידיש[75]. יצוין, כי מן המהדורה הראשונה של הספר (מן השנים תנ"ט–ת"ס), שיצאה במהדורת כיס מיוחדת, לא שרדו כיום רק עותקים בודדים בכל העולם, מה שמעיד על מידת הפופולריות של הסדרה בקרב המון העם בארצות אשכנז[76].

75 הכוונה למהדורה הראשונה של הספר (אמשטרדם תנ"ט), ולארבעת המהדורות הבאות, המכילות את רובן הגדול של הגהות "אגודת שמואל", והן: ווילהרמשדארף תע"ז, פרנקפורט דאדר ת"צ, זולצבאך תצ"ח, שם תק"י.

76 תכונה זו אופיינית לכלל הספרות העממית בשפת היידיש מן המאה הי"ז בפולין. הדוגמה הבולטת לכך היא של הספר "צאינה וראינה". המהדורה המוקדמת ביותר שנשתמרה היא משנת שפ"ג, אך מן הדברים שבשער מהדורה זו יודעים אנו על קיומן של שלוש מהדורות קודמות של הספר, הראשונה בלובלין, ושתי האחרות בקראקא. לפי האמור באותו השער, כבר בשנת שפ"ג לא ניתן היה להשיג את המהדורות הקודמות של הספר. על כך ראה: ח' שמרוק, במאמרו המצוין בהערה 203, עמ' 284.

פרק רביעי

קטעים נבחרים מתוך "אגודת שמואל"

להלן יובא מדגם מייצג מתוך חידושי דלוגאטש בספרו "אגודת שמואל", המיוחסים לששת החיבורים הקדומים הנ"ל. כאמור, "חידושים" אלו כולם טבועים בחותם המוזרות ומעידים על מקורם הבדוי. מבחינה מתודית ניתן לסווג את התוכן בכללותו למספר דפוסים וסגנונות קבועים, המשמשים את הכותב ליצירת חידושיו. מהם יצוינו במיוחד הבאים:

1] פירוש מונחים בלשון המקרא על פי דמיון למילים מוכרות יותר, בלא כל קשר אטימולוגי ביניהם[77], כמו: "שנים אנשים מרגלים חרש [יהושע ב, א]. חרש, שהיו תלמידי חכמים, כמו החרש והמסגר". וכן: "חֹזֵה [שמואל ב כד, יא], הנביאים נקראים "חזה" משום שהכו עצמם "אשמנו" על החזה בשביל עונות ישראל". וכן: "ורבצו שם ציים ומלאו בתיהם אֹחִים [ישעיה יד, כא]. לשון קוצי' וחוחים ודרדרים". וכן: "תדהר ותאשור יחדו [ישעיה מא, יט]. תדהר, לשון כמו דהרת סוסים, כלומר תכו את האומות ותאשרו אתם לב יחד להקב"ה". וכן: "ויצר אותו בחר"ט [שמות לב, ד], מלמד שדעת אהרן היתה לעכב הדבר והיה מיצר את כל אחד ואחד מישראל, ואמר להם שאין יוכל לעשות להם ע"ז עד שיתיר לכל אחד ואחד הנדר של נעשה ונשמע על פי חרט"ה, מיד קבצו כולם ופתחו בחרטה ולא המתינו עד שיתיר לכל אחד ואחד, והוכרח אהרן לזרוק הזהב באש, וזאת גרמה לחורבן הבית"[78]. וכן: "וישב ממזר באשדוד [זכריה ט, ו]. ממזר, לשון מזור – שהיו מזורים

77 ראה על דוגמאות אלו ואחרות באסופה דלהלן, פסקאות: 1, 6, 7, 30, 40, 42, 48, 49, 52, 62, 63, 71, 76, 81, 82, 106, 112, 116, 124, 126, 132, 136, 139, 148, 158, 161, 162, 166, 183.

78 הובא בהקשר לביאור הפסוק בישעיה יא, א [פסקה 62].

ונפוצים בכל העולם". וכן: "ביום ההוא נאם ה' אכה כל סוס בתמהון ורוכבו בשגעון [זכריה יב, ד]. סוס בתמהון – שימהר לרוץ, ורוכבו בשגעון – שלא רצה למהר, כי יהיה משוגע ממראה עיניו, שידמה בעיניו כהרים גבוהים או דברים אחרים משונים וירצה לילך לאט בניחותא בהשגחה, כמו אדם ההולך לאט ומשגיח שלא יגוף רגליו. וכל משוגע שבמקרא הוא לשון משגיח – הולך לאט ובניחותא ומתירא מלא דבר ומאין כלום מפני כוחות המדמים לו. וכן יהוא הלך בשגעון [מלכים ב ט, כ] – בניחותא, שכן מנהגו היה במלחמה כדי שלא יכירו אויביו שבא למלחמה ויאמרו לשלו' הוא בא, שלא ממהר לבוא אחר אויביו". וכן: "ופרשת גדולת מרדכי [אסתר י, ב–ג]. לשון פרשים, שלא כדת התורה דכתיב לא ירבה לו סוסים, וסוסים שנים משמע, שלא ירבה לו יותר משנים, ע"כ לא היה רצוי אלא לרוב אחיו"[79].

2] פירוש אלגורי לשמות המקומות לפי משמעות הלשון, ללא כל קשר לנושא[80], כמו: "גבעת הערלות [יהושע ה, ג]. מי שבא להר הזה ולא היה נימול קפץ עליו ההר הזה והרגו, ועל שם זה נקרא גבעת הערלות". וכן: "באפס דמים [שמואל א יז, א], כן שם המקום, עניים היו שם הרבה". וכן: "בעילם המדינה [דניאל ח, ב]. במדינת עילם לא נאמר, מלמד שנקראת על שם מעשיה הרעים שמצאה עלילות רעות לישראל". וכן: "אבל מחולה [מלכים א יט, טז], בבית האבל היו עושים שם בעיר הזאת מחול, להראות שמקבלים גזירות הקב"ה באהבה". וכן: "וינס מְגִדּוֹ וימת שם [מלכים ב ט, כז]. היה לו [לאחזיה] מכת גיד על שהרהר לזנות והיה זב מבשרו אף בלא קשוי, וצוה יהוא לעשות כורת לויות כדי שיהרהר יותר וימות". וכן: "אשר בַּפְּרָוִרים [מלכים ב כג, יא]. מקום מרעה לבהמות, ושתי תיבות הם: פרו"רים – פרות רועים שם". וכן: "וילכו וישבו בְּגֵרוּת כמוהם [קרי: כְּמָהֶם] אשר אצל בית לחם ללכת לבוא מצרים [ירמיה מא, יז]. בגרות כמוהם, זה סוכה שהיא כשירה עד כ' אמה, כמוה"ם בגי' הכי הוה סוכ"ה כ'. ועוד שהיו נוהגים לתלות בסוכה לנוי חיצים, כלומר שעמוד הענן קיבל כל החיצים ביציאתן ממצרים והיו יושבים כבסוכה, ועל כן נאמר "בגרות" כלומר חיצים".

79 הובא בהקשר לביאור הפסוק במלכים ב ז, יג [פסקה 42].

80 ראה על דוגמאות אלו ואחרות באסופה דלהלן, פסקאות: 3, 18, 24, 26, 27, 41, 46, 50, 51, 53, 130, 176.

3] פירוש מילים במקרא לפי מילים בלשונות לעז שבדה הכותב מלבו[81], כמו: "וימן ה' דג גדול לבלוע את יונה, ויהי יונה במעי הדג שלשה ימים ושלשה לילות [יונה ב, א]. וימן ה', אותן י"ו יום שחסרו ישראל מן המן שלא אכלו מ' שנים שלימים, המן הזה לקח הקב"ה ופירנס את הדג שלא יעוכל יונה במעיו, וגם יונה אכל בתוכו מזה המן, לכך נאמר וימ"ן – אותיו' י"ו מ"ן, וכן [שם ד, ו] וימ"ן קיקיון, ושהיה אוכל ד' עומרי' לכן נאמר ד' פעמים וימ"ן, ובלשון יון נקרא מן קיק"א, וע"ז נאמ' קי"ק יו"ן". וכן: "שבע מחלפות [שופטים טז, יג]. הוא לשון קליעת הנקרא בלשון יון קוטינ"א, שהמסתפר מעל ראשו מקטינן [!] דעתו"[82]. וכן: "בכל ראשיו קרחה כל זקן גדועה [ישעיה טו, ב]. זקן גדועה, יש קדחת ששערת הראש נושרים מגודל הכאב ויש קדחת ששערת הזקן נושרי'. ותדע שבמדינת ארקא קונטילע קורי' לקדחת נירוא"ה, ויש שקורי' גדו"ע, ויש אנשי' שקורין אותה נדוא"ה, ושאלתי למה קורי' אותה ג' שמות, והשיבו לי החכמים שבה, אשה שאינה משמרת נד"ה והדלקת נרו"ת ולגדו"ע חלה לבסוף אחר מותה נעשה רוחה קדחת, ולכן מי שבו חולי זו מתאוה למים ומחמם אותו ואינו תואב לאכילה וראשו פרוע וזקנו גדוע כאשה".

4] זיהוי שם מקום או מילה יחידאית סתומה המוזכרים במקרא עם מדינה גיאוגרפית דמיונית כלשהי בעלת מאפיינים מוזרים[83], כמו: "האלקושי [נחום א, א], עיר ההיא היא במדינת באלייניא"ה, והיא ממדינת ארץ ישראל אעפ"י שהיא בחוץ לארץ. ותדע שיש שם עפרא דדהבא וכספא ומילחא קרוב לה, משום שים המלח הקרוב לארץ ישראל הולך שם מתחת לארץ". וכן: "ומקוא סחרי המלך מקוא יקחו במחיר [דברי הימים ב א, טז]. ומקוא, הוא שם מקום על נהר וישראו"י במדינ' שיעוע"ר ושם הרב' עופות קואו"ת וקיקי"ו וגלוסקאו"ת".

5] ראשי תיבות, פרפראות ורמזים קלושים[84], כמו: "חזון ישעיהו [ישעיה א, א].

81 ראה על דוגמאות אלו ואחרות באסופה דלהלן, פסקאות: 64, 119, 132, 180, 181.

82 הובא בהקשר לביאור הפסוק בעזרא א, ט [פסקה 132].

83 ראה על דוגמאות אלו ואחרות באסופה דלהלן, פסקאות: 10, 64, 65, 67, 107, 122, 185.

84 ראה על דוגמאות אלו ואחרות באסופה דלהלן, פסקאות: 9, 13, 17, 29, 33, 35, 55, 60, 62, 78, 88, 159, 179.

חזון, ר"ת חצי זעם וחצי נחמה". וכן: "אשרי האיש [תהלים א, א]. היה לו לומר "אשורו" האיש, אלא לומר לך שהיו"ד מרמז לעשרה מיני לשון של זמר שנאמרו בספר זה". וכן: "ודברי דויד המלך הראשונים והאחרנים הנם כתובים על דברי שמואל הראה ועל דברי נתן הנביא ועל דברי גד החזה [דברי הימים א כט, כט]. רואה נביא חוזה, ר"ת חר"ן, ועל זה נאמר [בראשית יא, לב] וימת תרח בחר"ן, מלמד שעשה תשובה ונעשה נביא אמת".

6] רמז קלוש לעניין ידוע, כמו: "אני ראיתי אויל משריש [איוב ה, ג]. מכאן עבדקן שוטה הוא".

7] המצאת "חידוש" בהלכה או במנהג בעל אופי קוריוזי מתוך לשון הפסוק או פירוש רש"י[85], כמו: "ותשמע אשת אוריה כי מת אוריה אישה ותספד על בעלה [שמואל ב יא, כו]. מכאן המקבלת גט על תנאי ואח"כ מת בעלה חייבת להספיד עליו כשאר נשים מדאורייתא". וכן: "סעפים שנאתי [תהלים קיט, קיג]. מכאן שאסור לבלות זמנו ושנתו בעת לימודו לעשות לו סעיפי' וסימני' לדפים, חוץ ממסכת וראשי פרקים". וכן: "ואל תעמד על הפרק [עובדיה א, יד]. אל תעמוד על הפרק, מכאן שאסור להפסיק בין פרק לפרק בק"ש". וכן: "בורא ניב שפתים שלום שלום לרחוק ולקרוב [ישעיה נז, יט]. בורא ניב, נוב כתיב, וסמיך ליה שלום שלום, מלמד שצריך לחבירו ליתן ולהביא בידו שלום כשיבא מדרך רחוקה או קרובה[86], וחבירו חייב לו להשיב שלום, ושניהם יאמרו שלום בניב שפתים, כלומר לא בשפה רפה". וכן: "ויבאו אנשים משכם משלו ומשמרון שמנים איש מגלחי זקן וקרעי בגדים ומתגדדים ומנחה בידם להביא בית ה' [ירמיה מא, ה]. מגלחי זקן, מכאן למדו היתר לגלח זקן בעתים הללו שאנו עתה בגלות, כלומר לספוד על החורבן, ודוקא שמי שמגלח זקנו יקיים כל המקרא לילך בבגדים קרועים ולהתגדד, אז ירצה לו למנחה לפני ה'". וכן: "ויקרא בספר תורת האלהים יום ביום, מן היום הראשון עד היום האחרון, ויעשו חג שבעת ימים וביום השמיני עצרת כמשפט [נחמיה ח,

85 ראה על דוגמאות אלו ואחרות באסופה דלהלן, פסקאות: 23, 28, 56, 73, 89, 95, 105, 106, 118, 131, 133, 135, 137, 138, 140, 152, 167, 171.

86 דורש מעין גזרה שווה מן הפסוק [ישעיה י, לב]: "עוד היום בנוב לעמוד ינופף ידו".

יח]. לכך נוהגין לקרות בחג הסוכ׳ כל חמשה חומשי תורה״. וכן: ״יד ליד לא ינקה [משלי טז, ה]. לא יתן לאשה ואפילו אשתו שלום ביד כמו לזכר״.

8] המצאת נוסחי ״מדרשים״ או קטעי זוהר על לשון הפסוק או הנושא, כמו: ״אורו מרוז [שופטים ה, כג]. לוטו למאן דגלי רזין דאורייתא באתרא דלא איצטריך״. וכן: ״שאו שערים ראשיכם ושאו פתחי עולם ויבא מלך הכבוד [תהלים כד, ט]. כל חצות לילה בא הקב״ה לבתי כנסיות ובתי מדרשות של ישראל ומיד יצא כרוז שאו שערים ראשיכם, ומיד באו מלאכים והנשאו פתחי עולם, ומיד בא מלך הכבוד... וכיון שראה הקב״ה שאין איש שם בבה״כ ובבהמד״ר מסלק שכינתו לגן עדן...״.

9] המצאת סגולות ופעולות מאגיות שונות, שלא נמצא להן שום מקור אחר, מתוך רמזים בלשון הפסוק[87], כמו בדוגמה הבאה: ״חטאת יהודה כתובה בעט ברזל בצפורן שמיר חרושה על לוח לבם ולקרנות מזבחותיכם [ירמיה יז, א]. החותך צפרניו ישמור ויסתר אותם... ולאחר שחתך צפרניו יחתך מעט מלוח השולחן הדומ׳ למזבח, מארבע קרנות השולחן או ב״ג ולא פחות אבל יותר, ויכוון בלבו על ג׳ אבות וד׳ אותיות שם הקודש וד׳ חרשים. ועוד, החתיכות שחותך מהשולחן יהיו עדות שאכל בנטילת ונקיית ידים, וע״כ נאמר [דברים יט, טו] ע״פ שנים עדים או שלשה עדים יקום דבר. וכל המקרא הזה ממילת בצפורן עד מזבחותיכ׳ מרמז לזה״. והרי דוגמה נוספת: ״הכל היום יחרש החרש לזרוע יפתח וישדד אדמתו [ישעיה כח, כד]. יפתח וישדד בכלי העשוי... ה׳ שורת ובכל שורה ה׳ יתדות... והפוגע בדרך בגזלנים יחשב זאת הכלי בדעתו, כמה שורת וכמה יתדות בכל שורה, שבין הכל שלשים, וכשיחשב זאת ינצל מהגזלנים והרוצחי׳ הבאים עליו״.

10] המצאת אזהרות משונות בענייני שמירת הגוף והנפש, הנרמזות בלשון הפסוק בדרך מוזרה[88], כמו: ״הנשר הגדול גדול הכנפים... מלא הנוצה... בא אל הלבנון ויקח את צמרת הארז. את ראש יניקותיו קטף [יחזקאל יז, ג–ד]. ראש יניקותיו קטף, סמך לגדול כנפים, הנה אודיעך המספר שערות ראשו אל יזרק אותם אלא יגנוז או ישרוף, כי שמא לכשיזרק יקחו העופות לעשות להם קן מהשערות וגורם

87 ראה על דוגמאות אלו ואחרות באסופה דלהלן, פסקאות: 58, 72, 99, 147.

88 ראה על דוגמאות אלו ואחרות באסופה דלהלן, פסקאות: 91, 99, 108, 113, 145, 147.

כאב הראש, וח"ו סכנה היא המביא לידי שגעון". וכן: "ביצי צפעוני בקעו וקורי עכביש יארגו, האכל מביציהם ימות והזורה תבקע אפעה [ישעיה נט, ה]. אל תקרא "וקורי" אלא "וקורא", כלומר בשעה שקורים ברכת הלבנה ואדם באותה שעה עומד ומשתין נגד הלבנה ומשמש [!] בביציו, ואחר זה הולך ומשמש מטתו עם אשתו, תלד אם התינוק לכשמתעברת ממנו באות' שעה מין צפעוני, בלע"ז מינאקלבי"ז, ואפשר שיכול לבקעוה [!] כריסה של אשה בשעה שהיא יושבת על המשבר וצועקת כאפעה". וכן: "המעבר את אשתו בנשף אותו התינוק הנולד לו מעיבור הזה, אי זכר הוא מתאוה למשכב זכור ואי נקבה היא מתאות להסתולל בנקבות אחרות, כמו הנשף שחציו ליום וחציו ללילה. ועוד השפן גם הוא בועל ונבעל ושפ"ן אותיות נש"ף, וע"כ השפנים מתקררים בסלעי' שנאמר [תהלים קד, יח] סלעים מחסה לשפנים וגו' והתינוק הזה סופו להתגלגל בשפן"[89].

11 המצאת ידיעות וחידושים מוזרים בענייני טבע העולם והאדם, שאין להם כל אחיזה במציאות[90], כמו: "קרבו ריבכם יאמר ה' הגישו עֲצֻמוֹתֵיכֶם יאמר מלך יעקב [ישעיה מא, כא]. א"ת [=אל תקרי] עצומתיכם אלא עַצְמוֹתֵיכֶם, כלומר שאין לכם כל כך מספר השיניים כמו לבני ישראל". וכן: "זאב וטלה ירעו כאחד ואריה כבקר יאכל תבן [שם סה, כה]. הנה כל החיות טמאות והעופות טמאות המזיקים בני אדם ושמם לא נזכר בתור' הם בני אדם מדור הפלגה, ונתקללו להפך לחיות רעות ועופות רעות, וע"כ כשרואים את האדם שיש בו רוח מאנשי דור הפלגה טורפים וממיתים אותו החיות". וכן: "שבע מחלפות [שופטים טז, יג], משום שהשערות של אדם נחלפין ג' פעמים בעת ימי חייו, מצבע הראשונה עד י"ג שנים או יותר עד כ' שנים, ומעשרים שנים עד ארבעים, ומארבעים יתחילו ללבון, ע"כ נקראו מחלפות. וגם הוא לשון קליעת הנקרא בלשון יון קוטינ"א, שהמסתפר מעל ראשו מקטינן [!] דעתו. ויש מדינ' שבני אדם מגודלין בשערת הקליעה ובעלי כח וגבורים הם, וכן שמשון היה גבור. ויש שמחמת שגעון יגדילו לו השערות הקליעות ויתרפא, וכשיסתפר ישתגע או ימות"[91]. וכן: "כצאן לשאול שתו מות ירעם [תהלים מט,

89 בהקשר לביאור הפסוק בישעיה כג, טו [פסקה 68].

90 ראה על דוגמאות אלו ואחרות באסופה דלהלן, פסקאות: 93, 132, 168, 169.

91 הובא בהקשר לביאור הפסוק בעזרא א, ט [פסקה 132].

טו]. מלאך המות מוצץ הדם של אדם בשעת מיתה לכך אין לו דם אחר מיתתו". וכן: "ואל תאטר עלי באר פיה [שם סט, טז]. תאטר, לשון אטר יד ימינו, שאין לו כח ביד ימין והיא כמו חתוכה ונטולה, ולכן כל הכח של אדם ביד ימין כי בימינו ג' אונות ובשמאלו ב' אונות, ובמקום שיש איבריו יותר שם כחו יותר ולכן שולט ביד ימין ולא בשמאל, אבל מי ששולט ביד שמאל ולא בימין יש לו ג' אונות בשמאלו וב' בימינו, ומי שיש לו שוה בכל צד שולט בשתי ידיו וזרועיו כמו משה רבינו... ומי שיש לו הרבה אונות שוים יש לו קול ערב ונעים, וכן יעקב אבינו, אבל עשו היה אטר יד, ולכן אמר יצחק הקול קול יעקב והידים ידי עשו... ומי שיש לו הרבה אונות יש לו הרבה בנים שנאמר [ישעיה מ, כו] רוב אונים, וע"כ אמר יעקב [בראשית מט, ג] ראשית אוני...".

12] ציון פסוקי מקרא שיש באמירתם "סגולה" לרפואה או הצלחה וכפרה[92], כמו: "ה' בצר פקדוך צקון לחש מוסרך למו [ישעיה כו, טז]. וכל בר ישראל יתפלל תפילה זו, מיהו' בצר עד ישבי תבל [שם יח], בכל יום". וכן: "מכתב לחזקיהו מלך יהודה בחלתו ויחי מחליו [שם לח, ט]. מכתב, בשעה שחלה חזקיהו על עונותיו, עון קרי וזרע לבטלה, ובעת חליו עשה תשובה בדמע, נתנו לו מן השמים תפילה זו על הכתב בגליון וגילו לו כל חולה בעת חלית וה"ה ברי'[א] כשמתפלל זאת התפילה בדמע תתרפא, וינצל מכל דינים חמורים הנגזרים עליו מן השמים". וכן: "קול ה' לעיר יקרא ותושיה יראה שמך [מיכה ו, ט]. מכאן שכל מי שאומר בכל יום מקרא המתחיל ומסיים כמו שמתחיל ומסיים שמו התורה מצילו מגיהנם".

13] ציון מסורת או מנהג מוזר בלשון "קבלה הוא בידינו", כמו: "ובאת ממקומך מירכתי צפון [יחזקאל לח, טו]. כי בעת הגאולה בשנה הראשונה יבאו כל אחד מהאומות לחוג את חג הסוכת לרעתם... וקבלה הוא בידינו שביום ערב של סוכות יתגלה גוג ומגוג ובאותה השעה יפרע הקב"ה מאומ"ה [=מאומות העולם] ותעמיד להם הסוכה של שלש דפנות... וירמז להם בשביל שלא קיימו הכנסת אורחים שתהא ביתם פתוח לרווחה על ד' רוחת". וכן: "נר ה' נשמת אדם [משלי כ, כז]. קבלה הוא בידינו, נר להדליק ז' ימים אחר מיתה של איש או אשה או תינוק, ודוקא סמוך אחרי מיתתו ז' ימים הראשונים, ודוקא בבית המת שנפטר שם ולא בבית אחר.

92 ראה על דוגמאות אלו ואחרות באסופה דלהלן, פסקאות: 117, 135, 138, 144.

כגון שבניו ובנותיו או אחיו ואחיותיו או אביו ואמו של מת המתאבלי' בבית אחר אין מדליקי' שם נר, וה"ה השומע אחר ז' ימים שמת לו מת אפילו בבית זה שנפטר בו המת אין מדליק, ומכש"כ השומע בעיר אחרת שאינו מדליק, משום שאין לו מנוחה להמת ומחוייב לילך מנר לנר כאופן המתגלגל, וסימנך מזרה רשעים וגו' וישב עליהם אופן, וסמיך ליה נר ה' וגו'".

14] שילוב סיפור פיקנטי קצר, האחוז בקשר רופף לפירוש[93], כמו: "כי טוב סחרה מסחר כסף [משלי ג, יד]. שכל צלמי ע"א [=עבודת אלילים] יכולי' לישא וליתן בהם, אבל באמונתינו אין לו שום משא ומתן. מעשה שהיה פעם אחד היה רופא חכם בבית השר ושלטון ומכר צלם ע"ז, ואמר לו השר איך מלאך לבך למכר בביתי ע"ז לישא וליתן אלקי' ע"ז של אמונתינו, והשיב לו הרופא אם יבא לידך אלקינו תמכור גם אתה אותו". וכן: "אל תמנע מנער מוסר, כי תכנו בשבט לא ימות [שם כג, יג]. כי מעשה שהיה כך היה, שמת התינוק ולא יכלו לכוף ידו שלו כי היה זקופה למעלה, ושאלו לחכם ואמר שהתינוק מת בשביל שלקה לאביו ואמו בכעסו, ואביו ואמו לא היו מוכיחים לתינוק על זה, וצוה החכם ליקח שבט ולהכות על תינוק זה המת על ידו, וכן עשו, ואח"כ כפה התינוק לידו למטה ופשט אותה".

15] הערה פולמוסית נגד הנוצרים הנרמזת בלשון הפסוק, ללא שום התייחסות להקשר הכללי[94], כמו: "השמעתיך חדשות מעתה וּנְצֻרוֹת ולא ידעתם [ישעיה מח, ו]. ונצורות, מכאן תשובה לאומרים [ישו] הנצרי היה מקדם, והלא סמוך כתיב עתה נבראו". וכן: "מי את ותיראי מאנוש ימות ומבן אדם חציר ינתן [שם נא, יב]. מאנוש ימות, הוא אותו [ישו] שמת מעולם הבא ובעולם הזה צלוב". וכן: "ונשבעת חי ה' באמת [ירמיה ד, ב]. חי ה', כל מקום שאמרו הנביאים בלשון חי ה', להודיע שלא להאמין כי אם בהקב"ה שהוא חי עולמים ואין להרהר אחריו, אבל לא באותו [=ישו] שאומרים שמת ואחר מיתתו נתחיה". וכן: "ונבחר מות מחיים [שם ח, ג]. ניבא על העתיד, שיקומו עמים ויאמרו אחר מיתתו נעשה חי ויבחרו אותו להם לע"ז

93 ראה על דוגמאות אלו ואחרות באסופה דלהלן, פסקאות: 74, 134, 146. סיפור ארוך במיוחד הובא על הפסוק בתהלים [קכו, א] אך מפאת אריכותו לא נכלל כאן.

94 ראה על דוגמאות אלו ואחרות באסופה דלהלן, פסקאות: 39, 59, 62, 85, 86, 94, 96, 97, 116, 134, 149, 156, 160, 163, 170, 173, 174.

[=לעבודה זרה]". וכן: "ויניחני בתוך הבקעה והיא מלאה עצמות [יחזקאל לז, א]. הבקעה, היא בקעת דורא ומתרגמינן ביקת"ה דדור"א, כלומר בדו"ר שהיה תקי"ב שנה אחר שנתנבא ישעיהו "הנה ילד ילד" וגו' [ישעיה ט, ה], כי נבואת של ישעיהו הנה ילד ילד לנו וגו' שנה ומחצה קודם שנולד חזקיהו נאמרה לו י' שנה ומחצה קודם שמלך אחז, צא וחשוב ותמצ' בתקי"ז אותו רשע [=ישו] קם, ואמרו הרשעי' שאחר שנתל' נתחיי' ועשהו לאלהות, ולא ראו אור שעליו נאמר [במדבר כד, כג] או"י מ"י יחי"ה משמ"ו א"ל גי' הכי הוה, ועוד גי' הנתל"ה בבזיו"ן, והרשעים מנבואת יחזקאל שהחיה העצמות הם מביאים ראיה לדעתם הרשעה ואו"י לה"ם מ"י יחי"ה, כלומר כלום אמת הוא שעוד ח"י שישים"ו אותו לא"ל, ועליו נאמ' כן יאבדו כל אויביך ה'".

הצד השווה שבכל סוגי החידושים הנ"ל הוא אופיים המעניין, המושך, הקוריוזי והפיקנטי, הערב והנעים לקריאת ההמון הנבער – עבורו בעיקר נועדה לשמש מהדורת כיס עממית זו. יתכן מאוד שזהו גם ההסבר לשילובן של עשרות הערות אנטי־נוצריות על ידי דלוגאטש בתוך "אגודת שמואל", שנועדו לשמש את היהודי ההמוני הנמצא במגע מתמיד עם האוכלוסייה הנוצרית. וכפי שניתן להבין מלשון המו"ל בנוסח השער: "...ובכרך קטן נדפס למען יוכל אדם לשאת אותו בחיקו וקרא בו כל ימי חייו, כדי שידע להשיב לאפיקורס"[95].

התועלת באסופה מחידושי "אגודת שמואל" המובאת להלן, היא ביכולת להכיר את סגנונו הקבוע של דלוגאטש ולעמוד על האופי הבדוי של חידושיו, באמצעות קריאה רצופה של התוכן. פיזורם ובידודם של הגהות דלוגאטש בפירוש רש"י על הנ"ך במהדורות המצויות בכל בית בישראל, מרככת קימעה מתחושת המוזרות של התוכן ומקשה על היכולת לעמוד על מקורו המפוקפק. בנוסף, הרי הגהות רבות נשמטו מן הדפוס במשך הדורות, ועל ידי קיבוצן הראשוני כאן ברצף אחד יוכל הקורא לעמוד על הסגנון המשותף לששת החיבורים כולם, שיצאו מתחת ידי

95 יצוין, כי תופעת שילוב פירושים בעלי מגמה אנטי־נוצרית בתוך פירוש עממי לנביאים וכתובים ידועה לנו גם מן החיבור "אילה שלוחה" מאת ר' נפתלי הירש אלטשולר, קראקא שנ"ה. ראה ליד הערה 196.

בדאי אחד. חשיבות נוספת הקיימת באסופה זו, היא להביא לחשיפת מקורן הראשון של עשרות מסורות בדויות שחדרו לספרות התורנית בהשפעת "אגודת שמואל".

באסופה שלפנינו, רוכזו ה"חידושים" היותר משמעותיים של דלוגאטש מתוך כלל הגהותיו לפירוש רש"י לנביאים וכתובים. הם הובאו כאן כצורתם וכלשונם מתוך מהדורת אמשטרדם תנ"ט–ת"ס, שנתקנה על ידי דלוגאטש עצמו. ממהדורה נדירה זו שרדו אך טפסים בודדים בכל העולם. רוב המובאות שלפנינו לא נכללו במהדורות ספרי הנ"ך המצויות, ותוכנם אינו ידוע כלל. הסיבה להשמטתן מן המהדורות שנדפסו מאז והלאה קשורה כנראה להתנגדות שהתעוררה לכך מצד חכמי הדור (וכדברי המו"ל בתחילת מהדורת זולצבאך תק"כ), או מפני אימת הצנזורה עקב תוכנם הפולמוסי נגד הנצרות של חלק נכבד מן הפירושים. המעניין הוא, שמכל מאות הפירושים והחידושים שכתב דלוגאטש קשה להצביע ולו על פירוש אחד שכיוון בו לאמת, לפי כללי הלשון ומסורות הדרש והפרשנות המקובלים בידינו, מה שמלמד על האופי הבדיוני שלהם מלכתחילה, ועל המניע להמצאתם.

יהושע

1. שנים אנשים מרגלים חרש [ב, א]. חרש, שהיו תלמידי חכמים, כמו [מלכים ב כד, יד] החרש והמסגר. **הג"ה דר"ע.**
2. ולא קמה עוד רוח באיש מפניכם [ב, יא]. "קמה" דייקא, שלא נתקשה האבר. **סוד מישרים.**
3. גבעת הערלות [ה, ג]. מי שבא להר הזה ולא היה נימול קפץ עליו ההר הזה והרגו, ועל שם זה נקרא גבעת הערלות. ולכן מל יהושע את ישראל שם כדי שלא יבאו האומות עליהם להכות אותם בעת כאב מילתם. **הגהות דר"ע.**
4. ועתם ארורים אתם, ולא יכרת מכם עבד וחטבי עצים ושאבי מים לבית אלהי [ט, כג]. בקש יהושע להפך הקללה שקילל יעקב לשמעון עליהם שיהיו מלמדים, ולא קיבלו, ואמרו טוב לנו להיות חוטבי עצים ושואבי מים מלהיות מלמדים. **סוד מישרים.**

שופטים

5. ותכסהו בשמיכה [ד, יח]. ש"ם י"ה כ"ב אותיות של תורה[96] מעידין עליה שלא נגע בה אותו רשע תחלה אלא היא תבעתו ולשם שמים נתכוונה. **הג"ה דר"ע.**
6. חדלו פרזון בישראל [ה, ז]. חדלו פיות המגלים סודות התורה. **סוד מישרים.**
7. אורו מרוז [ה, כג]. לוטו למאן דגלי רזין דאורייתא באתרא דלא איצטריך[97]. **סוד מישרים.**
8. מנשים באהל תברך [ה, כד]. יותר טוב ברכתה מן בלהה וזלפה, שנאמר מנשים. **עמק הלב.**
9. ויאמר יפתח אליהם איש ריב הייתי אני ועמי ובני עמון מאד, ואזעק אתכם ולא הושעתם אותי מידם [יב, ב]. איש ריב, בעל שכחה הייתי, כי שר של שכחה נקרא ריב[98]. **סוד מישרים.**
10. ויאמרו לו אמר נא שבלת ויאמר סבלת, ולא יכין לדבר כן [יב, ו]. שהיו מגמגמים בלשונם [רש"י]. היו ממדינת יון המדברים שמאל, והוא סמוך לאפלייא. **הג"ה דר"ע.**
11. וילך מנוח אחרי אשתו [יג, יא]. אחר עצתה [רש"י]. הפכפך היה, עם הארץ היה, תחילה ביקש מה' ועכשיו הלך אחר עצת אשתו. **הג"ה דר"ע.**
12. ותלד האשה בן ותקרא את שמו שמשון [יג, כד]. ותלד, ולא כתיב ותהר, מלמד שבו ביום הרה ובו ביום ילדה. **סוד מישרים.**
13. שבע מחלפות [טז, יג]. כנגד שבעה רקיעים. **סוד מישרים.**
14. ויכו ממנו אלפים איש [כ, מה]. הרי עשרים וחמשה אלף האמור למעלה, והמאה הכתובים למעלה לא פירש היכן נפלו. אליהו גילה לבעל מגלה עמוקות[99],

96 בויקרא רבה, פרשה כג, סימן י: "...ומהו שמיכה, שמי כה, שמי מעיד הלאה שלא נגע בה אותו רשע".

97 על ניסוח פסקה זו בלשון ארמית דמוי זוהרית ראה להלן ליד הערה 233.

98 המקור לזה בכתבי ר"ש מאוסטרופולי. ראה: ליקוטי שושנים, מונקאטש תרס"ב, ט ע"ב. וראה להלן בהערה לפסקה 164.

99 בכתבי ר' נתן נטע שפירא בעל "מגלה עמוקות" שבידינו אין כמובן זכר לדברים אלו; ובסוף הציטוט ציין את המקור לשמועה זו בספר "גלי רזיא", כאשר המכוון הוא לספר "גליא רזא" [מאהלוב תקע"ב] המיוחס בטעות על שם "ר' אברהם מתלמידי האר"י ז"ל", אך כמובן שאין זכר לכך גם בספר זה, הן בנוסח החלקי שבמהדורת הדפוס הנ"ל והן בנוסח השלם

אותן המאה הלכו וישבו במדינת רומי ואשכנז, וע"כ נקר' אליהו מתושבי גלעד, שלא נדו מארצם אלא ישבו במקומם[100]. מ"ע בגלי רזיא.

המצוי בכתב יד אוקספורד, בודלי Oppenheim 104, קטלוג נויבאואר 1820, סרט 4649 (כך לפי בדיקה ממוחשבת שערכתי בתוכנו המוקלד אצלי בשלמותו). בנוסף, מתוכן ספר "גליא רזא" יודעים אנו שמחברו חי ופעל בתחומה של יוון לפני שנת ש"ג (שנים רבות קודם לידת בעל "מגלה עמוקות"). כך לפי מסקנת ר' אליאור, "גליא רזא" – מהדורה ביקורתית", ירושלים תשמ"א, מבוא, עמ' א–טז. את זהותו של המחבר ביררתי במאמר מיוחד אשר אתי בכתובים, ובו זיהיתיו עם החכם המקובל ר' יעקב ארזי, מרבני שאלוניקי שבאחרית ימיו עלה לצפת. ר' יעקב ארזי הוא אביו של המקובל ר' יוסף ארזין (נולד לפני שנת ש"ג), אשר נמנה מבחירי תלמידי האר"י בצפת. אביו ר' יעקב עלה משאלוניקי לצפת רק לאחר פטירת האר"י (ה באב של"ב), ובה נפטר כעבור מספר שנים. שמו הנכון של החיבור הוא "גלא רזיא", כלשון הפסוק בדניאל ב, כט, והוא רומז לכינוי שמו של המחבר (רזיא – ארזי).

אגב, הקשר שעורך כאן דלוגאטש בין "מגלה עמוקות" ל"גלי רזיא" אינו מקרי, שכן לפי הידוע לנו, הכיר ר' נתן נטע שפירא את החיבור בכתב יד. הוא מזכירו בפירוש לפחות פעמיים בספרו "מגלה עמוקות", קראקא שצ"ז, אופן קנג, רנז (צב ע"ב, קנח ע"א). על השפעתו של "גלי רזיא" על בעל "מגלה עמוקות" כבר העיר ר' חיים טיראר מטשרנוביץ (תק"ב–תקע"ח) בעל "באר מים חיים", בהקדמתו למהדורת מאהלוב תקע"ב.

100 לעיל בפסוק לה מפורש שאותן המאה נפלו במלחמה, אך נתערב לכותב בזכרונו עם דברי רש"י להלן פסוק מח: "ויש לתמוה על אלף היכן הם, שהרי עשרים ושש אלף התפקדו מן הערים, ומן הגבעה שש מאות, וכאן מנה בנופלים עשרים וחמשה אלף ומאה איש, ושש מאות נמלטו אל סלע הרמון, והאלף ברחו אל הערים ונפלו למחרת כששבו בני ישראל אל ערי בנימין להחרים הנשים והטף". וראה ביקורתו של ר' אפרים זלמן מרגליות על דברי "הגהה" אלו, ליד הערה 57. מקור המסורת על הגירת אלף איש מבני בנימין לארץ רומא הם דברי המדרש המובא בפירוש הרד"ק [שם]: "ובמדרש אומר כי אותן אלף הלכו לארץ רומניא [=רומא] וישבו שם", אמנם בהגהת דלוגאטש כאן הוסיף שגלו גם לאשכנז, כנראה בעקבות מסורת כלשהי שהיתה רווחת בזמנו בדבר מוצאם של בני אשכנז משבט בנימין. המקור הראשון הידוע לנו שמציין מסורת זו הוא יש"ר דילמדיגו מקאנדיה בספרו "כח יהו־ה", בתוך ספרו "תעלמות חכמה", חלק ב, בסיליאה שצ"א, רד ע"ב: "ושמעתי מרבי שרוב האשכנזים משבט בנימין הקטן שבשבטים, ע"כ משתמשים הרבה במ"ק [=במספר קטן]". בספר "סדר הדורות" (ב"א תקט"ז) מצטט בשם "שלשלת הקבלה": "אבל הרד"ק כתב שמצא במדרש שהלכו לארץ אשכנז לעיר גרמישא הוא ווירמז". אך הדברים אינם מופיעים בספר "שלשלת הקבלה" (ויניציאה שמ"ז, יד ע"א), ובפירוש הרד"ק נכתב שגלו לארץ רומניא. וכנראה עירב בזכרונו את המובא בהגהת דלוגאטש כאן, עם השמועה שציטט

שמואל

15. ועלי הכהן ישב על הכסא על מזוזת היכל ה׳ [א, ט]. על מזוזת, כמו אצל מזוזת [רש״י]. משום עבד נרצע שמא יבא לפניו דין זה וידין. הג״ה דר״ע.
16. והלך מדי שנה בשנה וסבב בית אל והגלגל והמצפה ושפט את ישראל את כל המקומות האלה [ז, טז]. מדי שנה, שהיה מתקן ערובי חצירות[101] וערובי תחומין, לשון מדה. הג״ה דר״ע.
17. ויקח ישי חמור לחם ונאד יין וגדי עזים אחד וישלח ביד דוד בנו אל שאול [טז, כ]. לחם – רמז לדוד שיקח בתו לאשה, יין – גימ׳ סוד שיודע סוד התורה, גדי עזים – שיבא משיח בן דוד לעשות נקמה בשעיר, וחמור – עני ורוכב על החמור. **סוד מישרים.**
18. ויאספו פלשתים... ויחנו בין שוכה ובין עזקה באפס דמים [יז, א]. באפס דמים, כך שם המקום [רש״י]. עניים היו שם הרבה. **עמק השם**[102].
19. ויאמר דוד אל שאול רעה היה עבדך לאביו בצאן ובא הארי ואת הדוב ונשא שה מהעדר [יז, לד]. משל הוא, מהמשל הזה נכשל דוד באורי׳ – זה הארי, ובת שבע – זו הכבשה, והדוב – זה אבשלום, מגודל בשער כדוב[103]. **סוד מישרים.**
20. ויקח מקלו בידו ויבחר לו חמשה חלקי אבנים מן הנחל [יז, מ]. מקלו, נזדמן לו מקלו של יעקב. חמשה, חמשה חומשי תורה. חלקי אבנים, מאותן אבני׳ שנתחלקו ליעקב, אחר שנתחברו להיות אבן אחד מראשותיו[104]. והם הם שלקחו

במקום אחר בספרו (ה״א ש״פ) מתוך ״מעשה נסים״ לר׳ יוזפא שמש [אמשטרדם תנ״ו, סי׳ א] בשם הסמ״ע על מקור בני קהלת ורמיזא מגלות חורבן בית ראשון. דברי דלוגאטש כאן על הגירת פליטי שבט בנימין לארץ אשכנז היא שהביאה לפרסום המסורת בדבר מוצא בני אשכנז משבט בנימין, שמופיעה מאוחר יותר בספרים רבים בהקשרים שונים.

101 אך בבבלי עירובין [כא ע״ב] נאמר: ״שלמה תיקן עירובין״.

102 ובדברי הימים (א יא, יג) הביא פירוש זה בנוסח אחר בשם הג״ה דר״ע: ״בפס דמים. שם מקום [רש״י]. ממון מעט, ופס בלשון ערבי מעט״.

103 ביטוי שנאמר בבבלי קידושין [עב ע״א] בגנותן של הפרסיים שמגדלין שער הגוף כדוב, אך על מחלפות שער ראשו של אבשלום נאמר [סוטה י ע״א] שהיו ״מעין דוגמה של מעלה״.

104 הפך פשט דברי הבבלי בחולין [צא ע״ב]. וראה מה שנדחק לפרש בזה בספר ״תפארת אריה״, לעיל ליד הערה 71.

ישראל בעברם הירדן[105], לכך כתיב [יהושע ד, ג] "הכן" שכבר מוכנים היו להם, ולכן כתיב כאן "מן הנחל"[106]. **סוד מישרים.**

21. וישקו איש את רעהו ויבכו איש את רעהו עד דוד הגדיל [כ, מא]. עד דוד הגדיל, הרבה לבכות [רש"י]. כל ימיו היה בוכה עליו. **עמק השם.**

22. ויאמר אליו אל תירא כי לא תמצאך יד שאול אבי, ואתה תמלך על ישראל ואנכי אהיה לך למשנה [כג, יז]. למשנה, בשביל שפתר ששאול אביו לא יהיה מלך יותר והוא יהי' למשנה לכך נהרג יהונתן וגם שאול, משו' שברית כרותה לשפתי'[107]. **הג"ה דר"ע.**

23. ויך את מואב וימדדם בחבל השכב אותם ארצה, וימדד שני חבלים להמית ומלא החבל להחיות [ב ה, ב]. וימדדם בחבל, ותלה אותם בחבלים. **סוד מישרים.**

24. ויצרו על רבה [י, יא]. על רבה, נקראת רבה ע"ש שהיתה מוקפת שבעה חומות, וכן ירחו, נגד ז' מדורי גיהנם. **סוד מישרים.**

25. ותשמע אשת אוריה כי מת אוריה אישה ותספד על בעלה [יא, כו]. ותספדהו [!], מכאן המקבלת גט על תנאי ואח"כ מת בעלה חייבת להספיד עליו כשאר נשים מדאורייתא[108]. **הג"ה דר"ע.**

26. וילחם יואב ברבת בני עמון וילכד את עיר המלוכה [יב, כו]. שני חיזוקי חומה היו בה, חיצונה ופנימית, העיר החיצונה – עיר מלוכה, והפנימית – למבצר ולחוזק. בין ב' חומות היו ר' אמות רוחב, ובין החומות היו בין חומה לחומה ב' אמות רוחב ועובי כל חומה ת"ב אמה, הלכך נקראת ברב"ה, וגם רב"ת[109]. **סוד מישרים.**

27. ויעבר בכל שבטי ישראל אבלה ובית מעכה וכל הברים, ויקלהו [קרי: ויקהלו] ויבאו אף אחריו [כ, יד]. וכל הברים, לא ידעתי מהו

105 בניגוד לדברי הבבלי סוטה לד ע"א, לו ע"א.

106 הירדן אינו מוגדר לפי המקרא "נחל" אלא "נהר".

107 הכלל "ברית כרותה לשפתים" [מועד קטן יח ע"א] לא נאמר בכגון דא.

108 מנוגד לפסק הרמ"א [שלחן ערוך, אבן העזר, סימן קמה, סעיף ט]: "אשה שנתגרשה על תנאי ומת הבעל אינה צריכה להתאבל עליו, אבל אין איסור בדבר אם רצונה להחמיר על עצמה לבכות עליו ולצאת אחר מטתו".

109 הכותב שכח את הפירוש שהציע מקודם [פסקה 24] בשם "סוד מישרים" על מקור שם העיר "רבה".

[רש"י]. שם מדינה ובני אדם שבה הברת קולם נשמע למרחוק[110], לכן כתיב "ויקלהו" לשון קול. **הג"ה דר"ע.**

28. וישת חשך סביבותיו סכות חשרת מים עבי שחקים [כב, יב]. חשך סביבותיו סכות חשרת מים, מכאן שהסוכה יהא צילתה מרובה מחמתה[111] משום שהחושך סביבותיו כצל הסוכה והוא לן נסתר בצל, וכמה יהא צילתה מרובה מחמתה, עד שלא ירד הגשם בתוך הסוכה, אלא ינטפו המים של גשמים דק דק[112], ועל זה אמר חשרת מים עבי וגו'. **סוד מישרים.**

29. כי לא כן ביתי עם אל, כי ברית עולם שם לי ערוכה בכל ושמרה, כי כל ישעי וכל חפץ כי לא יצמיח [כג, ה]. כי לא יצמיח, ועל מלכות אומות העולם אמר משה רבינו [בראשית ג, יח] "קוץ ודרדר תצמיח"[113]. ועוד, "ודרדר", אותיות דו"ד ר"ר, שהריר רר על זקנו. **סוד מישרים.**

30. ודבר ה' היה אל גד הנביא חזה דוד לאמר [כד, יא]. חזה, הנביאים נקראים חזה משו' שהכו עצמם "אשמנו" על החזה[114] בשביל עונות ישראל. **סוד מישרים.**

מלכים

31. ואתה תשמע השמים וסלחת לחטאת עמך ישראל והשבתם אל האדמה אשר נתת לאבותם [א ח, לד]. והשבתם אל האדמה, אפילו שעבר כל התורה כולה ומתודה קודם מותו מקבל תשובתו כאדם הראשון, ותשוב נשמתו בעת התחייה לע"ל לגופו שנברא מאדמה של ארץ ישראל, כי כל ישראל גופם מא"י נברא[115]. אשר נתת לאבותינו [!], והא לך האות, שבעת לידתו הוא קל יותר

110 ראה להלן פסקה 185 בשם "סוד מישרים".

111 ראה רמזים נוספים בהלכות סוכה להלן פסקאות 106, 117.

112 אולי כסברת רבינו תם המובא ברא"ש סוכה ח ע"ב. אך מנוגד לפסק השלחן ערוך, אורח חיים, סימן תרלא, סעיף ג: "דרך הסיכוך להיות קל כדי שיראו ממנו הכוכבים הגדולים. היתה מעובה כמין בית אע"פ שאין הכוכבים נראים מתוכה כשרה".

113 הקב"ה אמר כן על האדמה ולא משה רבינו על אומות העולם.

114 השווה להלן פסקה 73.

115 מנוגד לדברי הבבלי סנהדרין [לח ע"א–ע"ב].

מעכו"ם, כי כולו ח"י דכתיב [שמות א, יט] כי חיות הנה, ובעת מיתתו הוא כבד יותר מעכו"ם, דכתי' [בראשית כה, ח] ויגוע וימת. **סוד מישרים.**

32. כי יחטאו לך, כי אין אדם אשר לא יחטא, ואנפת בם ונתתם לפני אויב ושבום שביהם אל ארץ האויב, רחוקה או קרובה [ח, מו]. אשר לא יחטא – בקרי, וחייב גלות קרובה מארצו; או בהוצאת זרע לבטלה במזיד ח"ו ונתחייב גלות רחוקה מארצו ביד האויב וישוב תקבלו, ובוודאי שתשמע אתה[116], שנאמר "ושמעת" ולא "ותשמע". **סוד מישרים.**

33. חטאנו והעוינו רשענו [ח, ז]. חטאנו, ולא אמר "עם אבותינו", כי בימיו לא היה גלגול נשמות, שנאמר איש תחת גפנו וגו'[117]. ועוד, לרמז שיועיל להם הקב"ה בימי אחשורוש בארץ אויביהם לכשיאמרו חטאנו והעוינו רשענו – ר"ת חו"ר כרפס, לשון כפרת עון. **סוד מישרים.**

34. ברוך ה' אשר נתן מנוחה לעמו ישראל [ח, נו]. מנוחה לנשמה בגן עדן שלא יתגלגלו עוד בגופות אחרים בימיו של שלמה. **סוד מישרים.**

35. והמלך שלמה נתן למלכת שבא את כל חפצה אשר שאלה [י, יג]. כל חפצה, בא עליה ונולד ממנה נבוכנצר והחריב הבית שעמד ת"י שנים בחלק כל י"ב שבטים. כהאר"י ז"ל[118]. א"ת כ"ל חפצ"ה גי' הנבוכדרצר בנה. **סוד מישרים.**

116 ראה עוד על עוון הוצאת שז"ל ותשובתו, להלן פסקאות 46, 69, 75, 104, 111.

117 להמצאה זו, כי בימיו של שלמה לא היו נשמות מגולגלות, לא מצאתי זכר בשום מקור מוסמך. ונראה שדברי דלוגאטש אלו הם המקור להנחת היסוד המוזכרת בספרי האחרונים שבימי שלמה היו כל הנשמות חדשות. ראה לדוגמה בספר "ישמח משה" לר' משה טייטלבוים, פרשת וירא, על הפסוק "ויקח חמאה וחלב" בשם רבו "החוזה מלובלין": "שאלני מורי הצדיק וק' מהרי"י מלובלין זלה"ה מ"ט לא נז' בתוה"ק בסעודת המלאכים דגים... והשבתי לפי שעיקר הסעודה להעלות ניצוצות ולתקן גלגולי'... ואמר שמשום זה לא נזכר ג"כ בסעודת שלמה דגים, לפי שאז היתה סיהרא במילואה ו"איש תחת גפנו" היינו שהי' הכל נשמות חדשות".

118 המקור לכך אינו בכתבי האר"י אלא בספר "גלגולי נשמות" [פראג תמ"ח, ערך נבוכדנצר] מבית מדרשו של ר' ישראל סרוק. ומשם הובא בספר "עשרה מאמרות" [ויניציאה שנ"ז, חלק שני, סימן כג, נז ע"ב], וכן ב"ליקוטים" שבסוף "ספר הגלגולים" [פפד"מ תמ"ד, לו ע"ב]. המקור הראשון בספרותנו המזכיר את נשואי שלמה עם מלכת שבא, וכן שמזיווג זה נולד נבוכדנצר, הוא בחיבור המזויף "אלפא ביתא דבן סירא" (אוצר מדרשים, אייזנשטיין, חלק א, עמ' 46). דבריו בעניין צוטטו לראשונה בפירוש ר' יוסף קרא על אתר (מהדו' מוסד

36. וילך אחרי איש האלהים וימצאהו ישב תחת האלה, ויאמר אליו האתה איש האלהים אשר באת מיהודה, ויאמר אני [יג, יד]. יושב, ישב כתיב, שהיה עוסק בשי"ב מיני כשפים בבית אל וידע היכן הלך הנביא האמת, ואעפ"כ מסופק היה ושאלו כשמצאו תחת האלה. **סוד מישרים.**

37. ויתר דברי ירבעם אשר נלחם ואשר מלך הנם כתובים על ספר דברי הימים למלכי ישראל [יד, יט]. דברי הימים נגנזו ע"י אליהו, ועתיד יראה בהם לחשוב משפחות[119]. **סוד מישרים.**

38. והערבים מביאים לו לחם ובשר [יז,ו]. ומאותה שעה נתתקנו מה שקלקל העורב בתיבה של נח לשמש בעת צרה ונלקה בפיו, לכך הביאו בפיהם הלחם והבשר ברגליהם, ומאותו יום והלא' משמשים כדרך כל העופות. **הג"ה דר"ע.**

39. ויאמר מלאו ארבעה כדים מים ויצקו על העלה ועל העצים, ויאמר שנו וישנו, ויאמר שלשו וישלשו [יח, לד]. שנו וגו' שלשו לבד לא נאמר, מכאן תשובה לאותן [=הנוצרים] שאומרי' שלשה מנהיגים בעול'[120]. **עמק השם.**

40. ויד ה' היתה אל אליהו וישנס מתניו וירץ לפני אחאב עד באכה יזרעאלה [יח, מו]. עד באכה, שם ירדה לו לאחאב בכייה על דרך[121] נבות היזרעאלי. **הג"ה דר"ע.**

41. ואת אלישע בן שפט מאבל מחולה תמשח לנביא תחתיך [יט, טז]. מאבל מחולה, בבית האבל היו עושים שם בעיר הזאת מחול, להראות שמקבלים גזירות הקב"ה באהבה. **הג"ה דר"ע.**

42. ויען אחד מעבדיו ויאמר, ויקחו נא חמשה מן הסוסים הנשארים אשר נשארו בה [כב, יג]. חמשה נשארו ולקחו מאותן חמשה שני רכב ונשארו שלשה, שנים למרכבת המלך ואחד לרוכב לפניו, וסרסהו ודרשהו: ויקחו נא מן חמשה הסוסים. ומרדכי אף הוא עשה כן, שהיו לו שני סוסים במרכבתו, שנאמר בו "משנה", כמו שנאמר ביוסף "במרכבת המשנה", ואחד היה רוכב לפניו, שנאמר "ופרשת גדולת מרדכי" – לשון פרשים, שלא כדת התורה דכתיב לא ירבה לו

הרב קוק, ירושלים תשל"ג, עמ' קלא–קלב), בנוסח זה: "ומלכת שבא, כתוב בספר בן סירא שהיא היתה אמו של נבוכדנצר ונולדה מבני הפלגשים אשר לאברהם... והמלך שלמה נתן למלכת שבא את כל חפצה, שניזקק לה...".

119 ראה: מסכת עדיות, פרק ח, משנה ז; בבלי, קידושין ע ע"א, וברש"י.

120 השווה פסקה 163.

121 צ"ל: על דבר.

סוסים, וסוסים שנים משמע, שלא ירבה לו יותר משנים, ע"כ לא היה רצוי אלא לרוב אחיו. **הג"ה דר"ע.**

43. ויאמר אליו אלישע לך אמר לו חיה תחיה [ח, י]. כלפי חזאל אמר שיחיה תחת בן הדד למלכות [רש"י]. כי כבר משח אותו אליהו וגם ליהוא, אלא שאלישע משחו להתחדש המלוכה, לקיים "פי שנים" – למשוח כפל. **הג"ה דר"ע.**

44. ויהי ממחרת ויקח המכבר ויטבל במים ויפרש על פניו וימת, וימלך חזהאל תחתיו [ח, טו]. ע"ז היתה עשויה מן עצם כמכבר והיו נוהגי' לטבול אותה במי' וליתנה אחר טבילת' על פני האיש שבאתה לו שמועה טובה למחרת [!], וע"ז נאמר [משלי טו, ל] שמועה טובה תדשן עצם. **סוד מישרים.**

45. ויגד הצפה לאמר, בא עד אליהם ולא שב, והמנהג כמנהג יהוא בן נמשי, כי בשגעון ינהג [ט, כ]. כי בשגעון, לכן קראו לו משוגע, משום שקראו לנביא משוגע והסכים עמהם[122]. **הג"ה דר"ע.**

46. וינס מגדו וימת שם [ט, כז]. מגדו, היה לו מכת גיד על שהרהר לזנות והיה זב מבשרו אף בלא קשוי, וצוה יהוא לעשות כורת לויות כדי שיהרהר יותר וימות. **הג"ה דר"ע.**

47. ואלישע חלה את חליו אשר ימות בו [יג, יד]. ג' פעמים חלה נגד ג' שבועות שנשבע חי ה' ביום שנלקח אליהו. **הג"ה דר"ע.**

48. כי קרע ישראל מעל בית דוד וימליכו את ירבעם בן נבט וידא [קרי: וידח] ירבעם את ישראל מאחרי ה' והחטיאם חטאה גדולה [יז, כא]. וידא, על שם צורת העוף הדאה שהיתה לעגל שעשה ירבעם. **סוד מישרים**[123].

49. בעת ההיא קצץ חזקיה את דלתות היכל ה' ואת האמנות אשר צפה חזקיה מלך יהודה, ויתנם למלך אשור [יח, טז]. קצץ, לשון צורה קצוצה וחרוצה, כלומר צורת חזקיה שהיתה סמוך לדלתי ההיכל. ואת האומנות וגו'. שלח למלך אשור להודיעו שנכנע לפניו, כדרך ששולחין מפתחות העיר להנלחם עליה. **הג"ה דר"ע.**

122 ולהלן פסקה 126 הביא בשם הג"ה דר' עובדיה פירוש אחר למשמעות הכינוי "משוגע" המוזכר בהקשר ליהוא.

123 בתהלים [יח, יא] הביא פירוש זה בשם הג"ה דר"ע.

50. ובני עדן אשר בתלאשר [יט, יב]. עדן, שם מדינה [רש"י]. שנהר יוצא מעדן דרך שם. **סוד מישרים.**

51. וישכב מנשה עם אבותיו ויקבר בגן ביתו בגן עזא [כא, יח]. בגן עזא, זה גן עדן, ונקרא כן על שלא זכו לראותו עזא ועזאל, ומשום שעשה מנשה תשובה זכה לגן עדן[124]. **סוד מישרים.**

52. וילך חלקיהו הכהן... אל חלדה הנביאה אשת שלם בן תקוה... והיא ישבת בירושלם במשנה וידברו אליה [כב, יד]. במשנה, היתה לומדת התורה שבע"פ לזקנים שבדור והיא היא המשנה. **הג"ה דר"ע.** במשנה, מאלה הדברים עד לעיני כל ישראל, וכן כל הדברים הנכפלים בתורה דרשה ברבים וגלתה העונשים והגליות הנכפלים לעוברים על סודי ורמזי התורה. **סוד מישרים.**

53. אשר בפרורים [כג, יא]. לא ידעתי מה הם [רש"י]. אשר בפרו"רים – מקום מרעה לבהמות, ושתי תיבות הם: פרו"רים – פרו"ת רועי"ם שם. **הג"ה דר"ע.**

54. ויהי בחדש השביעי בא ישמעאל בן נתניה בן אלישמע מזרע המלוכה ועשרה אנשים אתו ויכו את גדליהו וימת [כה, כה]. אלמלא לא הכו אותו היה נבנה בית המקדש בימיו ושוב לא היה נחרב, וע"כ נקרא גדלי"ה – גדו"ל י"ה. **סוד מישרים.**

ישעיה

55. חזון ישעיהו בן אמוץ [א, א]. ישעי' נבא בן ז' שנה והיה חי ק"כ שנה כמשה[125], דהיינו שנבא מתחלת מלכות עזיהו עד תחלת מלכות מנשה שהם קי"ג שנה, ועליו אמר משה [שמות ד, יג] שלח נא וגו', וע"כ אמר ישעי' הנני שלחני. ומנשה הרגו שנא' [מלכים ב כא, טז] וגם דם נקי שפך, עם המלה גי' ישעיהו. ועוד, וגם דם נקי שפך מנשה הרבה, ס"ת [=סופי תיבות] כמנין שני חיי ישעיהו. **סוד מישרים.** חזון, [ר"ת] חצי זעם וחצי נחמה[126]. **סוד מישרים.**

124 אך לשון זה מופיע גם אצל בנו אמון (מלכים ב כא, כו), שלא עשה תשובה. וראה: בבלי, סנהדרין, קד ע"א.

125 מדרש אגדת בראשית פרק יד, פסקה ב. וראה עוד להלן פסקה 61.

126 מנוגד לדברי הגמרא בבא בתרא, יד ע"ב: "...מכדי ישעיה קדים מירמיה ויחזקאל ליקדמיה לישעיה ברישא. כיון דמלכים סופיה חורבנא וירמיה כוליה חורבנא ויחזקאל רישיה חורבנא

56. ובשתים יעופף וקרא זה אל זה ואמר קדוש [א, ב–ג]. מכאן שמדלגין בקדושה שבתפילה. הג"ה דר"ע. וקרא זה אל זה, מכבדים זה את זה משום ששלום ביניהם וענווה יותר ממשה, ודומים לאהרן שאף הוא מלאך היה שנאמר [מלאכי ב, ז] כי מלאך ה' צבאות הוא, ולכן היה רודף שלום בין כל ישראל ובין איש לאשתו, ונתן לחזנים לשמשים וסופרים ממון מכיסו, וכן לשוטרים, משום שבימיו לא נצרכו לדיינים ולשוטרים וסופרים ושמשים וחזנים, לכן בכו אותו כל ישראל שלא הפסידו כלום על ידו, ששילם מכיסו ולא חש לרמאים כי מלאך ה' צבאות הוא. **סוד מישרים.**

57. וינעו אמות הספים מקול הקורא והבית ימלא עשן [ו, ד]. וינעו, אותיות נע וי"ו, שההיכל נע ונד ממקומו באותה שעה י"ב מיל על י"ב מיל, משום שכל ו"ו במילואו ו"ו, וההיכל עם חצירו והחומת והבריכות מיל ארוך ומיל רוחב. ועוד משום שעוג מלך הבשן היה ט' מיל, שנא' [דברים ג, יא] "ט' אמות באמות איש" ואמה שלו מיל, והכא כתיב אמות. **סוד מישרים.**

58. ויעף אלי אחד מן השרפים ובידו רצפה במלקחים לקח מעל המזבח [ו, ו]. במלקחים, וכי תעלה על דעתך שלא יכול ליקח ביד, אלא שבתוך האש שעל העזרה היתה אש של הדיוט שמצוה להביא מן הדיוט, והמלאך השרף הוא קדוש ולא יוכל לסבול את האש של הדיוט. והנה אודיעך, שמי שכוה את אצבעו יניח האצבע על האליה של אזנו וירפא, ועל זה רמז [דברים כג, יג–יד] ויד תהיה וגו', ויצא' לשון שריפה; ויתד תהיה לך, שהאצבעו' של יד כיתדות, וכשנכוה יניח אצבעו על אזנו דהיינו על אליה; אזנך, כי האצבעות והאליה לחד מילתא נבראו. **סוד מישרים.**

59. הנה העלמה הרה וילדת בן [ז, יד]. העלמה, משום שהיה לישעיה עוד אשה אחרת זקינה קרא לזאת "העלמה"[127], והית' נביאה ולא ידעה מה שניבאת. הג"ה **דר"ע.**

60. כי בטרם ידע הנער מאוס ברע ובחור בטוב [ז, טז]. מאו"ס, אותיות מים אש סכן ולחה, כי לאלו ארבעה דברים מתאוה התינוק משום שגורם לו היצה"ר

וסיפיה נחמתא וישעיה כוליה נחמתא – סמכינן חורבנא לחורבנא ונחמתא לנחמתא". המקור הראשון לראשי תיבות חזו"ן הוא בספר "אילה שלוחה", קראקא שנ"ה, במקומו כאן. וראה ליד הערה 194.

127 ראה להלן פסקה 149.

הוא סמא"ל; ובחור בטוב, ס'פר מ'שנה א'גדה ל'ימוד, ויפריד ממנו היצה"ר, ולכן כתיב מאו"ס – מ'שנה א'גדה ו'הלכה ס'פר, שכשלומד הלכה יש בה מקרא מספר תורה נביאי' כתובים, ונעשה מסמ"ך שי"ן – שמרון לפני מלך אשור [ישעיה ח, ד], לכשישמר את התורה לפני מלך הקב"ה יזכה לאשור ואושר בגן עדן. ועוד לדעתו מאוס אותיות ודעתו למאס. **סוד מישרים.**

61. כי ילד ילד לנו בן נתן לנו ותהי המשרה על שכמו [ט, ה]. כי ילד ילד לנו, הנבואה זאת נאמרה לישעיהו א' שנה ומחצה קודם שנולד חזקיהו, ובאותו הפרק היה ישעיהו בן ס"ה שנה, כי בן ז' שנה התחיל ישעיהו להתנבאות מתחלת מלכות עוזיהו, משום שהוא גילגול שמוא"ל[128] – והוא גימ' שבע"ה, ועוד לרמז לבינה, אותיות ניבה שהיא ספירה השביעית[129]. ועל שמואל וישעיהו נאמר והיה עק"ב אשר תשמעון, כלומר לנבואתם, כלומר עק"ב שני ימי חייהם. ועוד, כ"י יל"ד יל"ד מספר קי"ח נגד שני חיי ישעיהו, לבד ב' שנים עד לאחר שנגמל, ולכן לא רצתה להבי' שמואל לפני ה' עד אחר שיגמל. **סוד מישרים.**

62. ויצא חטר מגזע ישי [יא, א]: ויצא חטר, גבי עגל כתיב [שמות לב, ד] ויצר אותו בחרט, אותיות חטר, לומר לך שעדיין לא נתכפר עון העגל עד שיבא משיח בן דוד ובידו המטה של משה רבינו שעשה בו הנסים, ע"כ לא יאמינו לשום אדם לכשיאמר על עצמו שהוא משיח עד שיהי' בידו מטה משה רבינו ויעשה בה נסים[130], ויבנה בית הבחירה, וינוח עליו רוח ה' לגלות כל סודי ורמזי התורה נביאים וכתובים. הג"ה דר"ע. ויצא חט"ר, בעגל כתיב [שם] ויצר אותו בחר"ט – לקח אהרן ר' משקר ונתנה בין אותי' ח"ט ונעשה חר"ט ונשאר ש"ק, ומסר להם סימן על ידי ח"ט עגל שצרתי בחר"ט ילבשו שק, שזה גרם לחורבן הבית שנאמר [איכה א, ח] ח"ט חטא"ה ירושלים, ועל כן הפך ישעיהו אותי' ח"ט ואמר ט"ח עיניהם מראות [ישעיה מד, יח] כדי שיתהפך אח"כ מאותיות חר"ט – חט"ר. ובשביל שעשה אהרן העגל נתקרבה אות א"ה משמו לגבי ח"ט, וזה שאמר משה [שמות לב, כא] חטא"ה גדולה, וכן ירמיהו אמ' חטא חטא"ה, כלומר שזה גרם לחורבן הבית וירושלים,

128 ענין גלגול שמואל–ישעיה הוא המצאה של דלוגאטש.

129 ראה להלן פסקה 74. הבינה היא ספירה שביעית מספירת היסוד ולמעלה, אך בדרך כלל נחשבת לספירה השמינית, מספירת המלכות ולמעלה.

130 ראה רמב"ם, הלכות מלכים פרק יא. התנאי להחזקת מטה משה בידי מלך המשיח אינו מופיע בשום מקור. וראה להלן בהערה לפסקה 96.

ונשארו מאותיות אהר"ן – ר"ן, שזה גרמה לו שקמו ר"ן איש עדת קרח לחלוק עליו. ולקח ישעיה ר' מחר"ט וקירבה לאותיות ח"ט ואמר ויצא חט"ר, כלומר שעון העגל לא יכופר עד ביאת המשיח. ועוד, שלכך נתן ר' בסוף התיבה אחר ט' משום שהאותיות שבין טי"ת לרי"ש הם קצ"ץ סע"ף פסע"ן נ"ם מל"ך מלכ"י, כלומר שיבאו על ישראל צרו' שיקצף ויסעף ויפסע אותן הקב"ה עד לעתיד שיאמרו מלך הקב"ה מלכי. ועוד יו"ד קרובה לטי"ת, ק' קרובה לרי"ש ואותיות מנצפ"ך ביניהם, כלומ' חט"י אותיות טח"י, קר"ש אותיות שק"ר, ע"ש [יחזקאל יג, יא] טח"י תפל ושקר, ועברו על כל מה שאמרו הצופים. **סוד מישרים.** ויצא חטר, גבי עגל כתיב [שמות לב, ד] ויצר אותו בחר"ט, מלמד שדעת אהרן היתה לעכב הדבר והיה מיצר את כל אחד ואחד מישראל, ואמר להם שאין יוכל לעשות להם ע"ז עד שיתיר לכל אחד ואחד הנדר של נעשה ונשמע על פי חרט"ה, מיד קבצו כולם ופתחו בחרטה ולא המתינו עד שיתיר לכל אחד ואחד, והוכרח אהרן לזרוק הזהב באש, וזאת גרמה לחורבן הבית. וע"ז מקונן ירמיהו [איכה ד, א] איכ' יועם זה"ב, ועדין לא נמחל העון עד שיבא משיח שנאמ' ויצא חט"ר אותיות חר"ט. **עמק השם.**

63. ורבצו שם ציים ומלאו בתיהם אחים [יד, כא]. אחים, לא ידעתי מה מין חיה הם [רש"י]. אוחים, לשון קוצי' וחוחים ודרדרים[131].

64. בכל ראשיו קרחה כל זקן גדועה [טו, ב]. זקן גדועה, יש קדחת ששערת הראש נושרים מגודל הכאב ויש קדחת ששערת הזקן נושרי'. ותדע שבמדינת ארקא קונטילע קורי' לקדחת נירוא"ה, ויש שקורי' גדו"ע, ויש אנשי' שקורין אותה נדוא"ה, ושאלתי למה קורי' אותה ג' שמות, והשיבו לי החכמים שבה, אשה שאינה משמרת נד"ה והדלקת נרו"ת ולגדו"ע חלה לבסוף אחר מותה נעשה רוחה קדחת, ולכן מי שבו חולי זו מתאוה למים ומחמם אותו ואינו תואב לאכילה וראשו פרוע וזקנו גדוע כאשה. **עמק הלב.**

65. הוי ארץ צלצל כנפים [יח, א]. צלצל כנפים, מדינה זו נקרא בלע"ז גוגי"א. **הג"ה דר"ע.**

66. וחשופי שת ערות מצרים [כ, ד]. שת, בית מצוא הרעי... וגמול זה היה להם תחת חם אביהם אשר ראה ערות אביהם ולא כסה אותה [רש"י]. ובעל אותו וסירס אותו, לכן בניו הלכו חשופי שת שיחשף אותם למשכב זכור וישית ויחשוף, שיסרס ערותם. **הג"ה דר"ע.**

131 נשמט ציון המקור.

67. משא צור... דמו ישבי אי סחר צידון [כג, א–ב]. צור, זו אוסטינינ"א, וועַנסטינינ"א זו צידון, לשם ברחו הכנענים מפני בני ישראל כשיצאו ישראל ממצרים, ורצה דוד לכבוש אותם ונעשה חירום שלום עם דוד ליתן לדוד מס, וכל מלך שם נקרא חירום, לשון חירות. **סוד מישרים.**

68. והיה ביום ההוא ונשכחת צור שבעים שנה כימי מלך אחד מקץ שבעים שנה יהיה לצור כשירת הזונה [כג, טו]. ונשכחת צור שבעים שנה כימי מלך אחד, הסימן הזה בא ללמד ונמצא למוד ומלמד: מלך אחד, זה דוד שכל עת מלכתו מלך הוא אחד ואין אחר עמו, ולא נמשח אחר למלך בלי רשותו ורצונו, מה שאין כן משלמה עד סוף מלכות ישראל ויהודה שמלכו ביחד ובעת חיי המלך המליכו אחר עליהם. וחיי דוד שבעים שנה וכנגדן היה גלות צור שבעים שנה, משום שדוד הניח צור לחירות בשעה שכבש את ארץ ישראל כדפרישת לעיל[132], ואנשי צור מרדו בזרעו של דוד. ונמצא למוד, שעל זה שהניח אותם לחירות לא היה חיי דוד יותר משבעים שנה. ומלמד, אילו היו מלכי יהודה וישראל צדיקים היה כל אחד מהם מלך ע' שנה. ומעתה צא וחשוב לכל אחד ממלכי יהודה וישראל ע' שנה הראוים להיות להם ותמצא מיום שחרב הבית הראשון עד עת קץ הפלאות האחרון ב' אלפים תי"ה שנים[133]. דהיינו ט"ו מלכי יהודה עם עתליה, חוץ ממלכים שהיו צדיקים כגון אסא יהושפט עוזיהו יותם חזקיהו יאשיהו, הם ט"ו פעמים שבעים, ובשביל שלא היו צדיקים כנגד זה הגלות ט"ו פעמים ע' שנה כדפרישת. כ' מלכי ישראל וכנגדם כ' פעמים שבעים שנה הגלות הרי ל"ה פעמים שבעים שנה הגלות מיום שנחרב הבית הראשון עד עת קץ הפלאות האחרון כדפרישת, אלא שצריכים אנו לחסר ל"ה שנה למלך תבני שמלך עם עמרי בעת אחת ונמצא ב' אלפים תי"ה כדפרישת. וע"ז אמר דניאל [דניאל ז, כה] ועידן עידנן ופלג עידן, כלומ' הרבה עדנין של עדן אחד שהוא שבעים שנה, שנאמר וימי שנותינו וגו' שבעים שנה וגו' שהוא עדן של חיי אדם, ופלג עידן זה ל"ה שנים לתבני. וכן [שם ט, כד] שבעים שבעים, כלומר הרבה פעמים שבעים. וכל חזיון של דניאל הסתום והחתום ונפלא מכל אדם על זה נאמר [שם ח, יד] וכן עד ערב בוקר אלפים ושלש מאות, הם ב' אלפים תי"ה, כי כל בקר מרמז מאה שנים, ועד ערב הוא קודם הערב שהוא ט"ו שנ'

132 הכותב שכח כי את הפירוש הקודם הביא בשם "סוד מישרים" ואת הקטע הזה מייחס ל"הגהה דר' עובדיה".

133 ב' אלפים תי"ה שנים מחורבן בית ראשון [ג' אלפים של"ח] יוצא בשנת ה' אלפים תשנ"ג.

נ"ה יו' וכו', שכל עד ערב מרמז חלק שביעי ממא' שנה הרי אלפים תי"ה כדפרישת, וכל החזיון של דניאל פרשתי בדניאל. הג"ה דר"ע.

אמר המעתיק מצאתי הפירוש של "ערב בוקר" בספר בראשית בדברי הג"ה דר"ע וזה לשונו: ויהי ערב ויהי בוקר יום – ויהי ערב ובוקר וגו' לא נאמר, אלא לומר לך לתשובת האפיקורסים האומרים לילה אחר היום אזלי, לכך נאמר ויהי ערב ויהי בוקר, כלומר כיון שחלף ועבר הערב וכן הבוקר אז יום שלם הוא, כי ה' עתים ליום, כל עת ב' שעה וב' חומשים, וכן ה' עתים ללילה וכל עת ב' שעה וב' חומשים. והעתים של יום המה: א. שחר, ב. בוקר, ג. חם השמש, ד. צהרים, ה. צללי ערב. ושל ערב (נשף שהוא בין השמשות אין לחשוב): א. ערב, ב. לילה, ג. חצות, ד. עמוד השחר, ה. כעלות השחר. וכל עת שלהם חלק חמשית מכל הלילה ומכל היום. והנה, לכך אמר הקב"ה במעשה בראשית לכל הימים ויהי ערב וגו', לרמז שכל יום ויום שלם הוא אלף שנים, שנאמר [תהלים צ, ד] כיום אתמול וגו'. ומיום השני נלמד לכל הימים שאף הראשון דומה לו, שאילו לא נאמר אלא "ויהי ערב ויהי בוקר" אצל יום הראשון הוה יכולים לומר יום ראשון מי יודע כמה אלפים שנים לו, לכך נאמר אצל כל יום ויום כדפרישת. ומיום השני נלמד לכולם, שנאמר [שם] אלף שנים בעיניך כיום אתמול, איזה יום שיש לו אתמול ואין לו שלשום – הוה אומר זה יום השני של בריאת העולם[134], ולרמז שהרשעים [הנוצרים] האינם מאמינים בדת תורתנו ועושים שבת לפי דעתם הם כופרים בזאת, כי יש מהם אומרים שהלילה הולך אחר היום ונמצא שיום שבת הם מתחילין לשבות, ויש מהם שמקדימין יום אחד לפני שבת ושובתים, באמרם שהלילה הולך אחר יום ונמצא ליל שבת הולך אחר יום ו', ואלו ואלו נשרפין בגיהנם ששה אלפים שנים ולבסוף יהיו לדראון עולם, נגד שבעה ימי שבתא שכל אחד ואחד נחשב לאלף שנים, וכתיב "כיום אתמול" לג"ש [=לגזירה שוה] שנאמר [ישעיה ל, לג] ערוך מאתמול תפתה, וישראל יזכו לראות השכינה ויתענגו בתענוג השקול נגד ששה אלפים שנים על שקיימו התורה והמצות כתיקונם, ולזה אמר דניאל ובשרם הגאולה "עד ערב בוקר אלפים ושלש מאות" על שקיימו השבת הנלמד מ"ערב ובוקר" כדפרישת, ועת הזאת היא ב' אלפים תי"ה אחר חורבן בית ראשון, כי כל בוקר הוא מאה שנה כדפרישת שהוא חלק אחד מחמשה חלקים של יום, שהיום בלא לילה ה' מאות שנים וחמשה עתים לו כדפרישת, וגם ללילה כל אחד מחמשה עתים מאה שנה

134 בראשית רבה, פרשה ד, פסקה ו.

כדפרישת, אבל הנשף שהוא בין השמשות קודם ערב הוא אחד מל"ג חלקים של כל הלילה או כל היום בלא לילה, שהוא ט"ו שנה נ"ה יום ז' שעה ג' רביעית שעה וחלק יו"ד של רביעית שעה, וסימנם: ל"ג ט"ו נ"ה זג"י, שהם קכ"ג וסימנם יפל"ג שהרי בין השמשות הוא פלג"י ליום ופלג"י ללילה דלא ידעינן אי יום הוא אי לילה הוא. ונמצא מה שאמר דניאל עד ערב בוקר אלפים שלש מאות וגו' עולה למספר ב' אלפים תי"ה, כי בוקר מאה שנה ועד ערב הוא נשף שלפני ערב הוא ט"ו שנים כדפרישת, ועל זה אמר דוד פלג"י מים ירדו עיני וגו', כלומר אריכות הגלות האחרון עד עת פלג"י משום על לא שמרו תורתך כדפרישת, ופלג"י באלפא ביתא דא"ל ב"ם הוא אשו"ן, כי אישון עין שדרך בה יוצאת הבטות אדם גם היא חלק ל"ג של כל העין, וע"כ אמר דוד [תהלים קיט, יח] ג"ל עיני ואביטה, כלומר הבטות עין היא חלק אחד מל"ג חלקים שבעין והוא אשון שהוא פלג"י שהוא מרמז על הגאולה והוא נפלאות בתורתך. ועוד, ואביטה גי' ל"ג שהוא חלק ל"ג מכל עין, ע"כ המעבר את אשתו בנשף אותו התינוק הנולד לו מעיבור הזה, אי זכר הוא מתאוה למשכב זכור ואי נקבה היא מתאות להסתולל בנקבות אחרות, כמו הנשף שחציו ליום וחציו ללילה. ועוד השפן גם הוא בועל ונבעל[135] ושפ"ן אותיות נש"ף, וע"כ השפנים מתקררים בסלעי' שנאמר [שם קד, יח] סלעים מחסה לשפנים וגו' והתינוק הזה סופו להתגלגל בשפן וכו'. **הג"ה דר"ע.**

69. והארץ חנפה תחת יושביה, כי עברו תורת חלפו חק הפרו ברית עולם [כד, ה]. חנפה, כמו שאדם חונף לחבירו כך יחנף הארץ, שבכל מקום יעשה עשב והם סוברים שהוא לטובתם שילכו כך על העשב, והוא לרעת' שאף במקום הזרע יעשה רק עשב בלע"ז קינקלי"א קוליביק"א, והתבואה יאכלו השרצים בלע"ז קרבאוליעו"ס; כי עברו שתי תורות – תורה שבכתב ותורה שבע"פ; חלפו חק – תחת פרה אדומה הביאו שור שחור לע"ז [=לעבודה זרה] בלע"ז צערציאו"ס בר"ח ניסן היה חגם לע"ז זו; והפרו ברי' – שם טעו וטמאו ברי' מילה שהוא ברית עולם, באו על כל עריות וזונות ונכריות והוציאו שכבת זרע לבטלה ולא עשו תשובה[136]. **סוד מישרים.**

70. ה' בצר פקדוך צקון לחש מוסרך למו [כו, טז]. וכל בר ישראל יתפלל תפילה זו, מיהו' בצר עד ישבי תבל, בכל יום. **הג"ה דר"ע.**

135 ראה: שער הגלגול, ירושלים תשע"ז, עמ' קכט.

136 ראה בהערה לפסקה 32.

71. הגה ברוחו הקשה ביום קדים [כו, ח]. אמר לי מורי, הגה לשון הנהגה, כלומר ישעיהו אמר הקב"ה ניהג ברוחו הקשה בתוך הים את ישראל. **הגה דר"ע.** הגה וגו' ביום קדים, כשם שיצאו ישראל ממצרים בעצם היו' שהוא ה' שעות ג' רביעית שעה על היום והוא יום ראשון לגאולה ראשונה, כך יצאו בעצם היום בגאולה אחרונה. ועל כן הג"ה למפרע נמי הג"ה. **סוד מישרים.**

72. הכל היום יחרש החרש לזרוע יפתח וישדד אדמתו [כח, כד]. יפתח וישדד בכלי העשוי ביתדות הרבה, וברוב הכלי זו היא של ה' שורת ובכל שורה ה' יתדות, ואחר החרישה ואחר הזריעה מעביר על התלמים בכלי זו והצרורות מפררים לעפר דק. והפוגע בדרך בגזלנים יחשב זאת הכלי בדעתו כמה שורת וכמה יתדות בכל שורה, שבין הכל שלשים, וכשיחשב זאת ינצל מהגזלנים והרוצחי' הבאים עליו. והכלי זו נקראת בלע"ז בראנעל"ק. **הג"ה דר"ע.**

73. על שדים ספדים [לב, יב]. מכאן המתודה יכה בידו על כל חטא וחטא על החזה[137]. **הג"ה דר"ע.**

74. את עם נועז לא תראה, עם עמקי שפה משמוע, נלעג לשון אין בינה [לג, יט]. שמעתי ממורי, פעם אחת היה המלך בן הדד שואל לחכמי ישראל: במה אתם יודעים שלשון הקודש הוא מובחר הלשונת, וראש לכל הלשונת, ומדברים בלשון הקודש בשמים? השיבו לו: קח ב' תינוק' מיום שנולדו, ותן עליה' השגחה שלא ידברו עמם בשום לשון, אפילו בלשון הקודש, עד שבע שני', כי אז באה הבינה לתינוק להבין כל הדברים משבע שנים ואילך, ותראה שלא ידברו לסוף שבע שנים אלא בלשון הקודש. ועשה המלך כן, ולקח ב' ילדים ישראלים ביום שנלדו, זכר ומל, וגם נקבה לקח, והושיבם בבית אפל ולא נתן להם לאכל ולשתות אלא הוא עצמו, ולא דיבר עמהם כלום, כפי צווי החכמי'. כי החכמי' ציוו ליקח בני ישראל ולימל את הזכר, ולא דיבר המלך אפילו בלשון הקודש עם הילדים עד סוף שבעה שנים. ולבסוף לקח אותם מהחדר ודיבר עמהם בלשון הקודש, והשיבו לו הילדים על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון בלשון הקודש, ולא הבינו שום לשון לעז. ואמר לי מורי, שדווקא עד שבעה שנים, כי אז הספירה בינה שולט על האדם. עוד לקח המלך ב' ילדים ערילים ולא ישראלים, ולא מל את הזכר, והושיבם, ולא יכל הזכר לדבר כלום, אלא היו [!] מרמז כאילם עד שלמדו אותו לדבר, והנקבה דברה בל' הקודש. ומי שיש לו מוח בקדקדו יבין הדבר על פי שכלו, כי הקב"ה

137 ראה למעלה פסקה 30.

נתן לאדם מעלה עליונה מבהמות וחיות כח המדבר, ואפילו מיום היולדו הוא יושב סגור במחשכים ונפרד מבני אדם, כח המדבר אין נפרד מאתו. ומה שלא יכול הילד ערילים לדבר, נס היה, משום שלא היה נימול[138]. **הג"ה דר"ע.**

75. מכתב לחזקיהו מלך יהודה בחלתו ויחי מחליו [לח, ט]. מכתב, בשעה שחלה חזקיהו על עונותיו, עון קרי וזרע לבטלה, ובעת חליו עשה תשובה בדמע, נתנו לו מן השמים תפילה זו על הכתב בגליון וגילו לו כל חולה בעת חלית וה"ה ברי' כשמתפלל זאת התפילה בדמע תתרפא, וינצל מכל דינים חמורים הנגזרים עליו מן השמים. **סוד מישרים.**

76. מה אדבר ואמר לי והוא עשה אדדה כל שנותי על מר נפשי [לח, טו]. על מר נפשי, כלומר טיפת נפשי, כי נפשו של אדם טיפה אחת היא מאש הנשמה, ומי שיש לו שלום מוסיפין לו עוד טיפה אחת, ועל כן נאמר [שם לח, יז] והנה לשלום מ"ר לי מ"ר ב"פ, וכן [שם מ, טו] כמר מדלי, וכן אשה רעה מ"ר ממות. **עמק השם.**

77. והיה העקב למישור והרכסים לבקעה [שם מ, ה]. לבקעה, כלומר שידעו כולם אפילו עמי הארצות בישראל סודת [!] התורה. **סוד מישרים.**

138 מסורת זו היתה רווחת בימי הביניים ונזכרה לשלילה בכמה מכתבי הראשונים. דלוגאטש או המוסר לו הכירוה כנראה מתוך ספר "מעבר יבק", לר' אהרן ברכיה מודינה, מנטובה שפ"ו (מאמר ג, פרק מג, קיג ע"ב), אך שם מציין בהבלטה שהדבר נוהג גם בילדים גוים: "...שלהיו' כי הטביע הטבע מלה זו בפי התינוקות כנדרש, גם הילדים שאינם מבני עמנו תחלת דבורם יאכ"ו כנז'. וכבר נודע ממעשה אשר אירע, כי ילד אשר לא ישמע לדבר בשום לשון, תחלת דבורו יהיה בלשון הקדש, כי בעל הטבע שהוא אלהים בגימט' טב"ע הטביע כן בעולמו בסוד אותיות תורתו שבה נסתכל וברא העולם". היעב"ץ שהכיר מסורת זו כנראה מתוך הגהות "אגודת שמואל" נטה לדחותה. והרי דבריו בספרו "לחם משנה", אלטונה תקכ"ח, יד ע"ב: "חרש שדיברו בו חכמים בכל מקום שאינו לא שומע ולא מדבר [תרומות, פרק א, משנה ב], שנולד חרש, וכיון שלא שמע מעולם אי אפשר שידבר. זה לא כמ"ש שאם יושם הילד במקום שלא ישמע שם מדברים אז יפתח פיו לדבר בלשון הקודש מעצמו. אלא צריך לומר שהדיבור קשור בחוש השמע". על יחסו השלילי של היעב"ץ, באופן כללי, ל"דברי אותו מגיד אשכנזי" ראה הערה 149. וראה מקבץ מקורות בנושא זה אצל: א' שטרן, "העברית 'אם הלשונות' וסגולותיה ללומדים אותה בין הנוצרים באירופה בסוף ימי־הביניים ולאחריהם", אומה ולשון, ירושלים תשמ"ו, 402–395; הרב יעקב ישראל סטל, סודי חומש ושאר, ירושלים תשס"ט, חלק נספחים, פרק ו, עמ' קצו–רו.

78. יתן כעפר חרבו [מא, ב]. יתן כעפר, אברהם אבינו קיבל על עצמו לבטל כל הקללות שקילל הקב"ה לאדם וחוה ונחש, חוץ ממיתה שלא ביטל כדי שיראו מפני הקב"ה, ועל כן אמר ואני עפר ואפר, וגבי נחש כתיב [שם סה, כה] עפר לחמו. ולכן נאמר [בראשית כד, א] וה' בירך את אברהם בכל, שביטל הכל. וכיון שעשו ישראל את העגל ניערו הקללות שנ' ויטחון ד"ק עד עפ"ר, וכיון שעשו הקטורת דק דק ביטלו, ולעתיד לבא יעשה הקב"ה חתיכות דק דק – דר דר, דאינון אותיות קרובות ק' ר', ויקויים המקרא כי יד וגו' מד"ר ד"ר, וכן המקרא הזה יתן כעפר וגו', כלומר שיתבטל הקללה כדפרישת בשביל אברהם. **האבכי"ר חרא"מ.**

79. קורא הדורות מראש [מא, ד]. שהרא' למשה המעשים שתהיו בימי הנביאים שלאחריו, וכן לכל נביא ונביא כאילו כתובים לפניו, וכל התורה כולה וגם נביאים וכתובים נתלבשו בסיפור דברים ובעת שיבא משיח יגלה כל הסודות שבהם. **סוד מישרים.**

80. קראתיך ואמר לך עבדי אתה [מא, ט]. קראתיך, בשם לחלקי בני בכורי ישראל [רש"י]. ואף שבכורים אתם אעפ"כ אציל אתכם ממכות בכורת שעתיד בימי משיח אביא מכות בכורת על האומות. **הג"ה דר"ע.** משיח הוא דוד ונקרא ישראל כי הוא תושיע [!] יהודה וישראל, על כן נאמר [שמות ד, כב] בני בכורי ישראל, שיציל את ישראל לעתיד ממכות בכורת. **סוד מישרים.**

81. אתן במדבר ארז שטה והדס ועץ שמן אשים בערבה ברוש תדהר ותאשור יחדו [מא, יט]. ועץ שמן, עץ זית שעצו שומן. **הג"ה דר"ע.** תדהר, זה האתרוג שהוא פרי עץ הדר. **עמק השם.** תדהר, לשון כמו דהרת סוסים, כלומר תכו את האומות ותאשרו אתם לב יחד להקב"ה. **האבכי"ר חרא"ם.**

82. קרבו ריבכם יאמר ה' הגישו עצמותיכם יאמר מלך יעקב [מא, כא]. עצומתיכם, א"ת [=אל תקרי] עצומתיכם אלא עצמותיכם, כלומר שאין לכם כל כך מספר השינים כמו לבני ישראל[139]. **סוד מישרים.**

83. ראשון לציון הנה הנם ולירושלם מבשר אתן [מב, כז]. ראשון לציון, ר"ת וס"ת המקרא י"ב תש"י, כלומר ת"ש למספרם [=שנת 1700] ת"ש כוחם של אומות העולם ויבא הקב"ה לאסוף את עשרת השבטים, וסימנך צור ילדך

139 יתכן שזהו המקור למסורת שהזכיר ר' אליהו הכהן בספרו "מדרש תלפיות", קושטא ת"פ, ענף אברים, יא ע"א: "אמר המאסף, קבלתי שדוקא לישראל יש ל"ב שינים, בין השינים והטוחנות והניבים, אבל לאומות העולם יש ל"ג".

תש"י – יו"ד קטנה, והוא ת"ס לאלף הששי[140], לקיים דברי חכמים בנח"ת [=ת"ס] נשמעים[141], לשון אסיפה שתאספו י"ב שבטים לציון, ועוד ר"ת וס"ת פז"ר תל"ה, שאז יפזרו האומות העובדת לאשם הששי [=אשם תלוי, כינוי גנאי לישו]. **סוד מישרים.**

84. הן כלם און אפס מעשיהם רוח ותהו נסכיהם [מב, כט]. על מחשבי קיצין נאמר – נשמתם יקולע בתוך כף הקלע[142]. **הג"ה דר"ע.**

85. השמעתיך חדשות מעתה ונצרות ולא ידעתם [מח, ו]. ונצורות, מכאן תשובה לאומרים [ישו] הנצרי היה מקדם, והלא סמוך כתיב עתה נבראו. **עמק השם.**

86. מי את ותיראי מאנוש ימות ומבן אדם חציר ינתן [נא, יב]. מאנוש ימות, הוא אותו [ישו] שמת מעולם הבא ובעולם הזה צלוב. **עמק השם.**

87. למה תשקלו כסף בלוא לחם [נה, ב]. הוי אוי להם ששוקלין כסף בלא לחם, כלומר בלא תורה, שנותנים בניהם ללמוד לשונות וכתבים לעז ולא נותנים ללמוד אותם תורה ולשון הקודש. **סוד מישרים.**

88. בחלקי נחל חלקך הם הם גורלך [נז, ו]. הם הם, הגיהנם הוא גורלך שבו יש כלבים הצועקים הב הב[143], וכן באלפא ביתא דא"ל ב"ם: ה"ם ה"ם – ה"ב ה"ב; ועוד יש כלבים שצועקים ה"ם ה"ם ויש כלבים שצועקים ה"ב ה"ב. **סוד מישרים.**

89. בורא ניב שפתים שלום שלום לרחוק ולקרוב [נז, יט]. בורא ניב, נוב כתיב, וסמיך ליה שלום שלום, מלמד שצריך לחבירו ליתן ולהביא בידו שלום כשיבא מדרך רחוקה או קרובה[144], וחבירו חייב לו להשיב שלום, ושניהם יאמרו שלום בניב שפתים, כלומר לא בשפה רפה. **הג"ה דר"ע**[145].

140 דלוגאטש התאמץ לחשב את תאריך הקץ בדיוק לשנת הדפסת הספר ופרסומו (ת"ס), ולשם כך הוצרך לכוון את הערך המספרי הנרמז בראשי וסופי תיבות הפסוק עם מניין השנים הלועזי (1700), ובכדי להסתדר עם הי"ב הנותרים החליט להוסיף לחשבון את י"ב השבטים.

141 ראה חישובים נוספים לתאריך הקץ, לעיל פסקה 68.

142 מעניין הסגנון הבוטה והנחרץ שנקט דלוגאטש כלפי מחשבי קיצין, כעבור פסוק אחד בלבד אחרי שחישב בעצמו את הקץ בקלילות ובזלזול שאין דומים לו, והדבר מעיד על תסביך נפשי או פחיזות וקלות דעת יוצאי דופן.

143 ע"פ משלי ל, טו.

144 דורש מעין גזרה שווה מן הפסוק [ישעיה י, לב]: "עוד היום בנוב לעמוד ינופף ידו".

145 להלן פסקה 138 הביא עניין זה בשם "סוד מישרים".

90. ואותי יום יום ידרשון [נח, ב]. יום יום, כלומר אומרים היום טוב לדרוש ה' והיום לא טוב, ואומרי' "אין מתחילין בב"ד"[146], ועליהם נאמר [ירמיה נ, לו] חרב אל הבדי"ם. **סוד מישרים.**

91. ביצי צפעוני בקעו וקורי עכביש יארגו, האכל מביציהם ימות והזורה תבקע אפעה [נט, ה]. אל תקרא "וקורי" אלא "וקורא", כלומר בשעה שקורים ברכת הלבנה ואדם באותה שעה עומד ומשתין נגד הלבנה וממשמש בביציו, ואחר זה הולך ומשמש מטתו עם אשתו, תלד אם התינוק לכשמתעברת ממנו באות' שעה מין צפעוני, בלע"ז מינאקלבי"ז, ואפשר שיכול לבקעוה [!] כריסה של אשה בשעה שהיא יושבת על המשבר וצועקת כאפעה. **סוד מישרים.**

92. פגעת את שש ועשה צדק [סד, ד]. את שש, מי שמניח תפילין בכל יו' שחקוק עליהם ב' שינ"ן הקב"ה בעצמו פוגע בו בעת יציאת נשמתו. **הג"ה דר"ע.**

93. זאב וטלה ירעו כאחד ואריה כבקר יאכל תבן [סו, כה]. הנה כל החיות טמאות והעופות טמאות המזיקים בני אדם ושמם לא נזכר בתור' הם בני אדם מדור הפלגה, ונתקללו להפך לחיות רעות ועופות רעות, וע"כ כשרואים את האדם שיש בו רוח מאנשי דור הפלגה טורפים וממיתים אותו החיות, ותדע שכן החיות יודעים ומבינים קצת דברי' נעלמים, הפיל יודע להכיר הגנב והכלב קונו, וציי [!] ממש כבן אדם הוא, ועוד הכלב יודע להריח פיסת רגל אדונו, וכן שאר חיות. **הג"ה דר"ע.**

ירמיה

94. ונשבעת חי ה' באמת [ד, ב]. חי ה', כל מקום שאמרו הנביאים בלשון חי ה', להודיע שלא להאמין כי אם בהקב"ה שהוא חי עולמים ואין להרהר אחריו, אבל לא באותו [=ישו] שאומרים שמת ואחר מיתתו נתחי'. **עמי הוד.** חי ה', כל הלשון של חי ה' הוא להראות שאלהים חיים הוא אלהים ולא לעבוד לגברא קטילא [=ישו], וכן אמר חזקיה [ישעיה לח, יט] חי הוא יודוך, כלומר מי שמאמין בתחיית המתים דהיינו שהוא חי בעולם הזה ועתי' הקב"ה שהוא חי עולמים להחיותו – לו נאה לשבח. ולתשובת האומר חי חי על אותו שהיה חי ונקטל ונתחייה נמצא שתיבות "הוא" יתירה, כן ויתור' לו חייו. **עמק השם.**

146 זוהר ח"ג, רלד ע"א; שם, רפא ע"ב; תשובות המיוחסות לרמב"ן, בתוך: כתבי הרמב"ן, כרך א, ירושלים תשכ"ג, עמ' שעט]. ומובא בשולחן ערוך, יורה דעה, סימן קעט, סעיף ב.

95. ואם חי ה' יאמרו לכן לשקר ישבעו [ה, ב]. ואם חי ה' וגו', מכאן שאסור להזכיר שם שמים לבטלה דהיינו השם אפילו בלשון "אדני", אלא לומר כך "השם יצליח" ולא "אדושם"[147]. אבל כשעושה להתלמד הברכות יאמר בלשון "אדני", או כשלומד יאמר בלשון "אדני", ואפי' כשיספר עם בני אדם בדבר יראה יאמר בלשון "אדני"[148]. **האבכי"ר חרא"ם.**

96. והנביאים יהיו לרוח והדבר אין בהם כה יעשה להם [ה, יג]. והדבר אין בהם, מכאן כל מי שיבא ויאמר שהוא נביא או שיש בו רוח הקודש או שיש לו מגיד מרקיע, אין לנו להאמין עד שיוכל לדבר בשבעים לשון להשיב איש מענו[149], וע"ז נאמ' והדבר אין בהם כה יעשה להם, כלומר כשאין יכולים להשיב לאיש כלשונו כה יעשה להם – מכות של פרעה יבא עליהם, שאף פרעה היה מתפאר שמבין שבעים לשון ולא הבין לשון הקודש, ויקויים באיש הזה המתפאר כל הנבואה שנאמר בסימן הזה לרעה. **הג"ה דר"ע.** והדבר אין בהם, כשראי' איש מגלה סודות התורה ואין יכו' לדבר שבעי' לשון, או עוסק בכשפי' או עוסק בשמות הקדושי'. **סוד מישרים.**

147 ראה טורי זהב, שלחן ערוך, אורח חיים, סימן תרכ"א, סוף ס"ק ב: "דבמקום שאין אנו רוצים להזכיר שם של אדנות יש לומר 'השם', ולא כמו שאומרים המון עם 'אדושם', כי אין זה דרך כבוד של מעלה".

148 אולי מכאן הקלילות מצד הכותב לקריאת שם ספרו "הר אדני".

149 ראה המצאה דומה בפסקה 62. נגד דברי דלוגאטש כאן העיר בחריפות יתירה היעב"ץ בהערה לספרו "תורת הקנאות" (מהדורת ירושלים תשע"ה, עמ' רכו): "ועיין מה שכתב עוד ר' משה חאגיז במשנת חכמים שלו [נו ע"א] בשם ספר מגידים אשכנזי על הפסוק [ירמיה ה, יג] והדבר אין בהם. מכאן כל מי שיבוא ויאמר שהוא נביא, או שיש בו רוח הקודש, או שיש לו מגיד מרקיע, אין לנו להאמין עד שיוכל לדבר בשבעים לשון. עוד שם, כשרואים מגלה סודות התורה ואינו יכול לדבר בשבעים לשון, הרי הוא עוסק בכשפים או בשמות הקודש, יעוין שם. אין אותם דברים מתקבלים בשכלי. ואם כן, יפגום בכבוד המגיד שהיה לו להרב בית יוסף, ושאר חסידים שהיה להם מגידים, ולא נודע מעולם שידעו לדבר בשבעים לשון, דאי איתא קלא אית לה למילתא. על כן **אין ממש בדברי אותו מגיד אשכנזי, האומר רזי לי רזי.** ואפילו בנביא ממש אינו דבר מחויב שיכיר לדבר בלשון איש ואיש משבעים אומות לדעתי, אף אם אין לי ראיה מכרחת על כך, רק סברא היא שאינו מעכב בו, אם אינו שלוח לאומות. ולא התנו רז"ל [נדרים לח ע"א] בנביא, אלא שיהא חכם גבור ועשיר, ושתקו ממעלה יתירה זו, רק בסנהדרין מצינו [סנהדרין יז ע"א] שאחד מתנאי מעלתם היא הכרת שבעים לשון. אבל במלך מצרים שמענו כזאת [סוטה לו ע"ב]. ועיין מה שכתבתי לעיל בס"ד".

97. ונבחר מות מחיים [ח, ג]. ניבא על העתיד, שיקומו עמים ויאמרו אותו [ישו] אחר מיתתו נעשה חיים ויבחרו להם לאותו [ישו] לע"ז. **עמי הוד.**

98. שבתך בתוך מרמה במרמה מאנו דעת אותי נאם ה' [ט, ה]. במרמה, כלומר בחכמה של תורה לא מאנו לדעת. וכן "במרמה" גבי יעקב לשון חכמה הוא, כי ראה יעקב שיצחק מברך עבור האכילה ונתירא יעקב שמא יבא עשו ויכין ג"כ ליצחק לאכול לבסוף המזון אפקומן, שבאותו זמן פסח היה, ושוב לא רשאי יצחק לאכול עד למחר, וע"כ אמ' יצחק כי בא אחיך במרמ', כלומר בחכמה שנתן לי אפקומן, ועוד, במרמ"ה בגי' אפקומ"ן[150]. וכן "במרמה" גבי שמעון ולוי בחכמה הוא, שנתיראו להרוג אותם קודם שימלו שכם וחמור ובני עירם שלא יבאו האומות על יעקב ועליהם למלחמה, מה עשו שמעון ולוי נתנו להם עצה למול ונעשו ישראלים ואז הרגו אותם, ולא באו האומות ללחם כי אמרו האומות, ישראלים מתגרים זה עם זה ומה לנו להכניס ראשנו ביניה'. **סוד מישרים.**

99. ובית משתה לא תבא לשבת אתם לאכול ולשתות [טז, ח]. כל משקה לא ישתה אדם אלא מיושב, חוץ משקה היוצא מזיע שריפת היין או שאר מיני דגן או פירות ישתה אף מעומד, ובשעת הדבר ח"ו ישתה משקה זו דווקא מעומד ואל ישב כלל, אלא ילך ויעמוד אנה ואנה, כמו שנאמר [במדבר יז, יג] ויעמוד אהרן וכן פנחס [תהלים קו, ל], כי המשקה זו ג"כ מאויר האש בא ע"כ יועיל לילך ולשתות באויר העולם, אבל שאר משקה מתמצית עשויה לכך לא ישתה אלא מיושב, ושאר משקים אינם טובים בעת הדבר כמו משקה זו דלעיל. **הג"ה דר"ע.** יש עשב הנקר' מעשטי"ו דידובק"י והיא טובה בשעת הדבר לשתות או לעשות מאותו עשב מוגמר בתוך הבית או ברחובות ובכל מקום. **סוד מישרים.**

100. חטאת יהודה כתובה בעט ברזל בצפורן שמיר חרושה על לוח לבם ולקרנות מזבחותיכם [יז, א]. בצפורן שמיר, החותך צפרניו ישמור ויסתר אותם ולא יפזר אותם לרוחו, אף לא יזרוק, וטוב שישרוף. ולאחר שחתך צפרניו יחתך מעט מלוח השולחן[151] הדומ' למזבח, מארבע קרנות השולחן או ב"ג

150 זהו כנראה המקור הראשון ל"מדרש פליאה" המובא בספרי הדרוש, בנוסח: "בא אחיך במרמה בחכמת תורתו ויקח ברכתך הוציא אפיקומן והראה לו". מדרש זה צוטט לראשונה בספר "בגדי אהרן", לר' אהרן תאומים, פרנקפורט דמיין תע"א, כג ע"ב, בהערת בן המחבר. וראה הערה 164.

151 נראה נגד מסקנת הבבלי נדה יז ע"א.

ולא פחות אבל יותר, ויכוון בלבו על ג' אבות וד' אותיות שם הקודש וד' חרשים. ועוד, החתיכות שחותך מהשולחן יהיו עדות שאכל בנטילת ונקיית ידים, וע"כ נאמר ע"פ שנים עדים או שלשה עדים יקום דבר. וכל המקרא הזה ממילת בצפורן עד מזבחותיכ' מרמז לזה. **סוד מישרים**[152].

101. ובאו מערי יהודה ומסביבות ירושלים ומארץ בנימן ומן השפלה ומן ההר ומן הנגב [יז, כו]. ומן השפלה, זה אדום שתהי'[ל]עתיד שפלה מכל האומות על שהשפילו ביותר את ישראל. **עמק השם.**

102. רחל מבכה על בניה [לא, טו]. רחל מבכה, הלבנה נקראת רחל ומי שנולד במזל לבנה גנב איהו ופעמים מצלח ופעמים לא מצלח[153], שהרי הלבנה לפעמים מכוסה ולפעמי' מגולה ולכן הגנב מיד בוכה כששואלין לו ע"ד הגניבה, כלומר מי שנולד במזל רחל בוכה המזל גורם לו לבכות מיד בוכה על שמצאו אותו ולא נסתר יפה. **סוד מישרים.**

103. וביום צום [לו, ו]. זה ר"ח כסליו, והוא יום סליחה כיום כפור. הג"ה דר"ע. ביום צום, זה ר"ח כסליו והוא ירח תשיעי לירחים, וכל חטאים שאדם עובר מר"ח ניסן עד תשרי מוחלים לו ביום כפור כשעושה תשובה, וכשלא עושה תשובה ממתינין לו מי"כ עד ר"ח כסליו שהוא מ' יום נגד מ' יום של קבלת הלוחת והו' ט' חדשים, ועל זה נא' הרה עמל. **סוד מישרים.**

104. כי בא ירמיהו אל בית הבור ואל החניות וישב שם ירמיהו ימים רבים [לז, טז]. כי בא, על שבא ירמיהו אל בית הבור – זה בית המרחץ, וידע שיש שם רשעים וכפו אותו להוציא זרע לבטלה[154], על כן ישב ימים רבים בכלא, ובית החניות הוא בית הבשמים לפני בית המרחץ. הג"ה דר"ע.

105. ויבאו אנשים משכם משלו ומשמרון שמנים איש מגלחי זקן וקרעי בגדים ומתגדדים ומנחה בידם להביא בית ה' [מא, ה]. מגלחי זקן, מכאן למדו היתר לגלח זקן בעתים הללו שאנו עתה בגלות, כלומר לספוד על החורבן, ודוקא שמי שמגלח זקנו יקיים כל המקרא לילך בבגדים קרועים ולהתגדד, אז ירצה לו למנחה לפני ה'. **עמק השם.**

152 סגולה מוזרה זו הובאה בהרבה מספרי הסגולות בשם "סוד מישרים".

153 ראה בבלי, שבת קנו ע"א.

154 המקור לזה הוא בחיבור המזויף "אלפא ביתא דבן סירא". ראה: א' אפשטיין, מקדמוניות היהודים, ירושלים תשכ"ה, עמ' קיג–קטו.

106. וילכו וישבו בגרות כמוהם [קרי: כמהם] אשר אצל בית לחם ללכת לבוא מצרים [מא, יז]. בגרות כמוהם, בסוכת כמהם, נאמר כאן בגרות ונאמר גבי סוכות כגר וגו'[155], וצא וחשוב למפרע ותמצא שנהרג גדליה ג' ימים בתשרי, כיצד ג' ימים בתשרי הרג ישמעאל את גדליה, ד' בו הרג את אנשים משכם וגו', ה' בו לקח שארית אשר במצפה וגו' והלך עד גבעון ושם נחו כי יום כפור היה, שנאמר וימצאו אתו אל מים רבים, שלא יכולים לילך במים כי אסור ברחיצה, ויסעו ממחרת יום כפור וילכו וישבו בגרות כמוהם י"ד יום בו שהוא ערב סוכות כדפרישת, ועל זה נאמר כאן ויהי מקץ עשרת ימים ויהי דבר ה' אל ירמיהו, הוא ט"ו בתשרי שהוא עשרה ימים מיום שלקח ישמעאל שארית אשר במצפה כדפרישת, וע"כ נאמר "מקץ" שיום זה הוא קץ לכפרת עון וראשון לחשבון עונות, ומי שחוט' ועובר עבירה בין יום כפור לסוכות שהם ד' ימים עליו נאמר [עמוס א, ג] ועל ארבע לא אשיבנו. הג"ה דר"ע. בגרות כמוהם, זה סוכה שהיא כשירה עד כ' אמה, כמוה"ם בגי' הכי הוה סוכ"ה כ'. ועוד שהיו נוהגים לתלות בסוכה לנוי חיצים[156], כלומר שעמוד הענן קיבל כל החיצים ביציאתן ממצרים והיו יושבים כבסוכה, ועל כן נאמר "בגרות" כלומר חיצים[157]. **סוד מישרים.**

107. השמיעו עליה ממלכות אררט מני ואשכנז [נא, כז]. מני, זה אלמייא"ר בלע"ז. **האבכי"ר חרא"ם.**

יחזקאל

108. ואתה בן אדם קח לך חרב חדה תער הגלבים תקחנה לך והעברת על ראשך ועל זקנך... ולקחת משם מעט במספר וצרת אותם בכנפיך [ה, א–ג]. מכאן רמז שהמספר שערו לא יזרוק אותם אלא יגנוז[158], שכל מה שנאמר במקראות האלו הוא לרעה. **סוד מישרים.**

155 לא נאמר כן, אלא להיפך [ויקרא כג, מב]: "כל האזרח בישראל ישבו בסכת".

156 אולי בעקבות דברי הגמרא [סוכה יב ע"ב]: "סככה בחיצין זכרים כשרה".

157 גירי, בלשון ארמית חיצים.

158 וראה להלן פסקה 113. זהו כנראה המקור הראשון למנהג גניזת שער אדם. ויתכן שבהשפעת מקור זה התפתח מנהג גניזת שערות הזקן בתוך הספרים. וראה: א' ורטהיים, הלכות והליכות בחסידות, ירושלים תש"כ, שער שמיני, עמ' 198, הערה 24.

109. ונטיתי את ידי עליהם, ונתתי את הארץ שממה ומשמה ממדבר דבלתה [ז, יד]. ממדבר דבלתה, זה מקום מנוחת השדים והרוחות. **הג״ה דר״ע.**

110. ויקחני בציצית ראשי [ח, ג]. כל המקיים מצות ציצית בכל יום ולא הולך ד׳ אמות זולתם ינצל מסמל הקנאה דאינון ע״ז וזנות. **סוד מישרים.**

111. בדמיך חיי [טז, ו]. מי שנימול ואח״כ כשמזנה או מוציא זרע לבטלה נמשך ערלתו, וכשעוסק אחר זה בתור׳ ונותן צדקה ממונו, שדמים תרתי משמע, ניצל מגיהנם. **סוד מישרים.**

112. ותקחי מבגדיך ותעשי לך במות טלאות [טז, טז]. טלאות, שהיו חוזרי׳ לעבודה זרה של מצרים שהוא טלה. **הג״ה דר״ע.**

113. הנשר הגדול גדול הכנפים... מלא הנוצה... בא אל הלבנון ויקח את צמרת הארז. את ראש יניקותיו קטף [יז, ג–ד]. ראש יניקותיו קטף, סמך לגדול כנפים, הנה אודיעך המספר שערות ראשו אל יזרק אותם אלא יגנוז או ישרוף[159], כי שמא לכשיזרק יקחו העופות לעשות להם קן מהשערות וגורם כאב הראש, וח״ו סכנה היא המביא לידי שגעון. **סוד מישרים.**

114. כי נאפו ודם בידיהן ואת גלוליהן נאפו וגם את בניהן אשר ילדו לי העבירו להם לאכלה [כג, לז]. ודם בידיהן, בנאופיהם שפכו דם [...] וגם את בניהם, וזהו שפיכות הדם שבידיהם [רש״י]. כלומר שהוציאו זרע לבטלה בידיהם ולא עשו תשובה[160].

115. ומחי קבלו יתן בחמותיך ומגדלותיך יתץ בחרבותיו [כו, ט]. ומחי קבלו, זה כלי מלחמה שזורקין לעיר ע״פ תחבולה שנותנים לתוכה גפרית וגחלת ומלח והכלי זה קופצת מאיליה לתוך העיר ומחרבת העיר, והכלי זה נקראת בומשעלפיט״ר בלע״ז. **הג״ה דר״ע.**

116. ויניחני בתוך הבקעה והיא מלאה עצמות [לז, א]. הבקעה, היא בקעת דורא ומתרגמינן ביקת״ה דדור״א, כלומ׳ בדו״ר שהיה תקי״ב[161] שנה אחר שנתנבא

159 ראה לעיל פסקה 108. וראה תוספות נדה, יז ע״א, ד״ה שורפן. ובפירוש ״עיון יעקב״ מאת ר׳ יעקב ריישר על עין יעקב, שם: ״...ובאמת שערות אדם יוכיחו שאין מקפידים עליהן לשורפן או לגונזן״. ובספר ״יד נאמן״ לר׳ חיים אברהם מיראנדה, שאלונקי תקס״ד, יד ע״א, בשם ר׳ מאיר ביקאיים: ״שלדעת המקובלים אין לשרוף שערות הזקן שהוא קשה לקבורת בנים״.

160 נשמט ציון מקור. והשווה לדבריו בישעיה לח, ט. וראה בהערה לפסקה 32.

161 צ״ל: תקי״ז, כמו בהמשך.

ישעיהו [ישעיה ט, ד] הנה ילד ילד וגו', כי נבואת של ישעיהו הנה ילד ילד לנו וגו' שנה ומחצה קודם שנולד חזקיהו נאמרה לו י' שנה ומחצה קודם שמלך אחז, צא וחשוב ותמצ' בתקי"ז אותו רשע [=ישו] קם[162], ואמרו הרשעי' שאחר שנתל' נתחיי' ועשהו לאלהות, ולא ראו אור שעליו נאמר [במדבר כד, כג] או"י מ"י יחי"ה משמ"ו א"ל גי' הכי הוה, ועוד גי' הנתל"ה בבזיו"ן, והרשעים מנבואת יחזקאל שהחיה העצמות הם מביאים ראיה לדעתם הרשעה ואו"י לה"ם מ"י יחי"ה, כלומר כלום אמת הוא שעוד ח"י שישימ"ו אותו לא"ל, ועליו נאמ' כן יאבדו כל אויביך ה'. **עמק הלב.**

117. ובאת ממקומך מירכתי צפון [לח, טו]. כי בעת הגאולה בשנה הראשונה יבאו כל אחד מהאומות לחוג את חג הסוכת לרעתם, ולכן באים שאפשר לרמז גוג מגוג כל אדם יעשה הפת' לסוכה מירכתי צפון, וקבלה הוא בידינו שביום ערב של סוכות יתגלה גוג ומגוג ובאות' השעה יפרע הקב"ה מאומ"ה [=מאומות העולם] ותעמיד להם הסוכה של שלש דפנות משו' שהסוכ' של שלש דפנות חייבת להיות כל השלש דפנות או עכ"פ ב' דפנות שלימות בלי פתח[163], וירמז להם בשביל שלא קיימו הכנסת אורחים שתהא ביתם פתוח לרווחה על ד' רוחת להיות פתח, וע"ז אנחנו מנענעים בלולב לששה רוחת שאנחנו מקיימים להאכיל העני' כמו שצוה הקב"ה שהוא בשמים ושליט ביבשתא, אבל סוכתו של איוב היה של שלש דפנות ולא היתה להם אלא פתח אחד אבל בביתו היו ארבעה פתחים, לכך בעת הרהורו שאמר בלבו והלא המקיים להרויח פתחו לעניים ינצל מכל היסורים, הראו לו סוכה של שלש דפנות שאז לא היתה אלא פתח אחת, ולכן נתייסר שלא קיים ד' דפנות. **סוד מישרים**[164].

162 לפי חישוב זה נולד ישו הנוצרי בשנת ג' אלפים תרצ"ב [=69 לפני הספירה].

163 ראה שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תר"ל, סעיף ה, בהגהת רמ"א: "ונהגו עכשיו לעשות מחיצות שלימות, כי אין הכל בקיאין בדין המחיצות".

164 נראה שזהו המקור ל"מדרש פליאה" המובא בספרי הדרוש בנוסח: "איוב היה קורא תגר על היסורין עד שהראהו הקב"ה דפנות הסוכה שתים כהלכתן ושלישית אפילו טפח", אשר לפירושו ניתנו הצעות רבות. מדרש זה צוטט לראשונה בספר "כסף נבחר" לר' אביעזרי זליג מרגליות, אמשטרדם תע"ב, בנוסח: "מאמר תמוה אשר שמעתי וז"ל, בשעה שקרא איוב תגר על היסורין הראה לו הקב"ה סוכה של שלש דפנות, ע"כ". ובספר "מדרש פליאה", עם ביאור "בינת נבונים", ורשה תרנ"ג, סימן עד, לה ע"ב, הובא בנוסח: "לא נתקררה דעתו של איוב עד שראה בסכת בסכות שלשה פעמים". וראה גם "מדרש פליאה" עם ביאור

תרי עשר

118. ואל תעמד על הפרק [עובדיה א, יד]. אל תעמוד על הפרק, מכאן שאסור להפסיק בין פרק לפרק בק"ש [=בקריאת שמע][165]. הג"ה דר"ע.

119. וימן ה' דג גדול לבלוע את יונה, ויהי יונה במעי הדג שלשה ימים ושלשה לילות [יונה ב, א]. וימן ה', אותן י"ו יום שחסר' ישראל מן המן שלא אכלו מ' שנים שלימים[166], המן הזה לקח הקב"ה ופירנס את הדג שלא יעוכל יונה במעיו, וגם יונה אכל בתוכו מזה המן, לכך נאמר וימ"ן – אותיו' י"ו מ"ן, וכן וימ"ן קיקיון, ושהיה אוכל ד' עומרי' לכן נאמר ד' פעמים וימ"ן, ובלשון יון נקרא מן קיק"א, וע"ז נאמ' קי"ק יו"ן. **סוד מישרים.**

120. ויתפלל יונה אל ה' אלהיו ממעי הדגה [שם ב, ב]. ה' אלהיו, שיתף דין ורחמים, זכות אברהם ויצחק. ממעי הדגה, זה יעקב. **סוד מישרים.**

121. קול ה' לעיר יקרא ותושיה יראה שמך [מיכה ו, ט]. מכאן שכל מי

"זכרון מנחם", פיעטרקוב תרס"א, סימן תח, עה ע"ב; "מדרש פליאה החדש", פיעטרקוב תר"ע, סימנים נד–נה, כח ע"א.

דרך היווצרותו של "מדרש פליאה" זה מתוך פירוש דרשני מוזר המשוקע בהגהות "אגודת שמואל", עשוי להסביר לנו את מקורם של חלק מ"מדרשי פליאה" הידועים, אשר נוצרו מגלגולי חצאי פירושים ומדרשים קדומים שאיבדו את משמעותם. וראה דוגמאות נוספות לתופעה זו בהערותיו של רמ"מ כשר לספר "תורה שלמה", פרשת בראשית, עמ' מט, סימן רעב; שם, עמ' רנז, סימן כח; פרשת נח, עמ' תיט, סימן לג; פרשת לך לך, עמ' תקסו, סימן קמה; פרשת וישב, עמ' תתרכב, סימן קנא; שם, עמ' תתרכד, סימן קנו; שם, עמ' תתתרלא, סימן קעח; פרשת שמות, עמ' לו, סימן קנד; שם עמ' עו, סימן צג; שם, עמ' קכג, סימן סא; פרשת בא, עמ' קיג, סימן צו; שם, עמ' קלא, סימן קסד; פרשת יתרו, עמ' יג, סימן נד; פרשת משפטים, עמ' ריד, סימן תשל; פרשת תרומה, עמ' ה, סימן יד; הנ"ל, "קו התאריך הישראלי", ירושלים תשל"ז, פרק לג, עמ' צח, הערה 18; שם, פרק מה, עמ' קכו.

165 מנוגד לפסק השו"ע, אורח חיים, סימן סו.

166 מנוגד לדברי חז"ל בגמ' קידושין [לח ע"א], לפי החישוב העולה מן הכתובים, שלמניין ארבעים שנה של המן חסר שלשים יום. שהרי החל לירד במרה ביום טו באייר של שנה ראשונה ליציאתם ממצרים, והסתפקו ממנו עד יום טז בניסן ממחרת הפסח אחרי כניסתם לארץ. גם לא מובן ההמשך מדוע נזקקו למן של ט"ז יום, והרי לא שהה יונה במעי הדג רק שלשה ימים ולילות.

שאומר בכל יום מקרא המתחיל ומסיים כמו שמתחיל ומסיים שמו התורה מצילו מגיהנם[167].

122. משא נינוה ספר חזון נחום האלקושי [נחום א, א]. האלקושי, עיר ההיא היא במדינת באלייניא"ה[168], והיא ממדינת ארץ ישראל אעפ"י שהיא בחוץ לארץ. ותדע שיש שם עפרא דדהבא וכספא ומילחא קרוב לה[169], משום שים המלח הקרוב לארץ ישראל הולך שם מתחת לארץ. והמדינה זו אין[170] ממליכין מלך בן מלך, והם מזרע יהודה ונשתמדו. **סוד מישרים.**

123. ונתתי לך מהלכים בין העמדים האלה [זכריה ג, ז]. כתרגומו... ולפי פשוטו מבשרו על בניו שיזכו לעתיד [רש"י]. מכאן שמי שבא על אשת איש היא עבירה גדולה יותר ממי שבא על הנכריה.

124. וישב ממזר באשדוד [שם ט, ו]. ממזר, לשון מזור – שהיו מזורים ונפוצים בכל העולם. **הג"ה דר"ע.**

167 נשמט ציון המקור. אזכורו המוקדם של מנהג זה בתוך פירוש רש"י לנ"ך סייעה במידה רבה לתפוצתו הרחבה ולהתקבלותו כהלכה פסוקה ברוב קהילות ישראל. המעוניין לעכוב אחר התפתחות המנהג או הסגולה לאמירת פסוק המתחיל ומסיים באותיות שמו, יפנה למקורות הבאים (לפי הסדר): ר' נפתלי הירץ טריוויש, "סידור ר' הירץ ש"ץ", טינגן ש"כ, "הקדמה" לפני ברכת יוצר, עמ' [70]; ר' עקיבה בער, עבודת בורא, ווילהרמשדארף תמ"ח; ר' יוסף ב"ר אלימלך מטורבין, בן ציון, אמשטרדם ת"נ, לג ע"ב–לד ע"א; ר' יהודה ליב פוחוביצר, דברי חכמים, המבורג תנ"ב, שער הידיעות, פרק ז, ס ע"ב; ר' יחיאל מיכל אפשטיין, קיצור שני לוחות הברית (עם הוספות), פיורדא תנ"ו; הנ"ל, סידור דרך ישרה, פרנקפורט דמיין תנ"ז; שמואל דלוגאטש, נ"ך עם "אגודת שמואל", אמשטרדם תנ"ט, חלק עזרא תרי עשר, מיכה, פרק ו, פסוק ט, קנג ע"ב; תפלה מכל השנה [סידור "כתר יוסף"], ברלין תנ"ט, חלק א, מה ע"א; ר' זכריה סימנר, ספר זכירה, המבורג תס"ט, יב ע"ב–יג ע"א; ר' דוד מלידא, יד כל בו, פרנקפורט דמיין תפ"ז, חלק א, יג ע"ב (מספור שלישי); ר' אליהו שפירא, אליה רבה, או"ח, סימן קכב, סעיף ב, זולצבאך תקי"ז, לט ע"א (מצטט מתוך סידור "כתר יוסף"); ר' אהרן ווירמש, מאורי אור, מיץ תק"נ–תקצ"א, חלק באר שבע, לא ע"ב.

168 לא קיימת מדינה בשם זה.

169 ראה בהקשר לכך בליקוטי מוהר"ן, תניינא, סימן קטז: "...כי באמת א"י הוא כמו מדינות אלו ממש, ועפר ארץ א"י הוא במראה ודמות כמו עפר מדינות אלו ממש. כי מה שמביאין לפעמים עפר לבן משם, זהו רק במקומות פרטים, וגם במדינה זו נמצא עפר לבן ועפר של נתר בכמה מקומות, אבל עיקר העפר בא"י הוא כמו עפר מדינות אלו ממש".

170 אולי צ"ל: הן. ראה בבלי, עבודה זרה, י ע"א.

125. הנה מלכך יבוא לך צדיק ונושע הוא, עני ורכב על חמור ועל עיר בן אתנות [שם ט, ט]. עני – משיח בן דוד, ועליו נאמר תפילה לעני כי יעטוף, והוא מישראל עם קדש שהם עניים ודלים, ולעתיד הוא וישראל ירכבו וימשלו בעם ובאומות הדומות לחמור, שנשאו עול כבד מכות ה', כגון מצרים ואשור ובבל ושאר אומות בכלל, ובפרט באדום שהוא עייר שעדיין לא נשא עול מלכות הקב"ה, ופורענו' עליו ועל צואר', ועל כן נאמר עייר על שם חזיר מיע"ר [תהלים פ, יד] – עשו, בן האבות שנלדו בירח האיתנים. **סוד מישרים.**

126. ביום ההוא נאם ה' אכה כל סוס בתמהון ורוכבו בשגעון [שם יב, ד]. סוס בתמהון – שימהר לרוץ, ורוכבו בשגעון – שלא רצה למהר, כי יהיה משוגע ממראה עיניו, שידמה בעיניו כהרים גבוהים או דברים אחרים משונים וירצה לילך לאט בניחותא בהשגחה, כמו אדם ההולך לאט ומשגיח שלא יגוף רגליו. וכל משוגע שבמקרא הוא לשון משגיח – הולך לאט ובניחותא ומתירא מלא דבר ומאין כלום מפני כוחות המדמים לו. וכן יהוא הלך בשגעון – בניחותא, שכן מנהגו היה במלחמה כדי שלא יכירו אויביו שבא למלחמה ויאמרו לשלו' הוא בא, שלא ממהר לבוא אחר אויביו. ובאמת שגעון הוא זה, כי שמא בתוך כך ימלטו האויבים על נפשם, ולכן המצפה בעת מלחמות יהוא היכר [!] שיהוא בא, כי ידע שלמלחמה הוא בא, כדפרישית. ולא רצה המצפה לומר בפירוש שיהוא בא למלחמה כי מוצא דבה הוא כסיל, ועל כן אמר בשגעון ינהג, כדפרישית, והמלך לא הבין ואמר לשלום בא, כי בניחותא הלך, ועליו נאמר [קהלת ב, יד] וכסיל בחושך הולך. **הג"ה דר"ע.**

127. ועיניכם תראינה ואתם תאמרו יגדל ה' מעל לגבול ישראל [מלאכי א, ה]. יגדל ה', כמו שנאמר ואתה [!] יגדל נא כ"ח, לרמז על כ"ח מאות האוחזים בכנף איש יהודי לעתיד לבא. **סוד מישרים.**

דניאל

128. ותתפעם רוחו ושנתו נהיתה עליו [ב, א]. ותתפעם, שנעלם ממנו החלום וביום נזדמן הדבר שעסק באיזו עניינים עד שזכר מקצת מהחלום. ותדע שכן דרך כל החולם שלא יזכר כלל מהחלום ההוא שנעלם ממנו, ואז ביום יזדמן [!] לו הקב"ה הירהורים שיזכור מקצת חלומו, והחלום ההוא בוודאי דברים בגו. אבל מי שיודע החלום ולבסוף הלילה ההוא נעלם ממנו, אין החלום ההוא אלא שוא. **סוד מישרים.**

129. אריוך רב טבחיא [ב, יד]. אריוך רב טבחא מעמלק היה. **סוד מישרים.**

130. בעילם המדינה [ח, ב]. במדינת עילם לא נאמר, מלמד שנקראת על שם מעשיה הרעים שמצאה עלילות רעות לישראל, וכן נבל שמו. **הג"ה דר"ע.**

131. ויהי בראתי אני דניאל את החזון ואבקשה בינה והנה עמד לנגדי כמראה גבר [ח, טו]. כמראה גבר, כי הוא ממונה על מי שגירה בו יצה"ר לילבש שמלת אשה, ועובר על לא תלבש גבר, ונידון באש של גיהנם כנגד אישו של יצה"ר. והנה כל מה שהאשה עושה לא יעשה גבר, אפילו לחתוך הצפרנים מידיו ורגליו ביום אחד, וכן האשה חותכת ציפרניה סתם כסדרן – לא יחתך גבר כסדר, אלא ידלג בדאג"ה, דבאג"ה[171], ואין בו שום סוד אלא הסימן הזה רק שיזכור לחתוך בדילוג. וכן אגהב"ד משתי ידיו, בדאג"ה משתי ידיו להתחיל משמאל, וכשמתחיל מימין אגהד"ב משתי ידיו, ויוכל לחתוך מכל יד אגהב"ד אגהב"ד. כך שמעתי ממורי. **הג"ה דר"ע.**

עזרא

132. מחלפים [א, ט]. הם סכינים, והוא לשון בית החלפות... [רש"י]. מחלפות, שמחליפין הבהמות וחיות ועופות מחיים למות, וכן את שבע מחלפות [שופטים טז, יג], משום שהשערות של אדם נחלפין ג' פעמים בעת ימי חייו, מצבע הראשונה עד י"ג שנים או יותר עד כ' שנים, ומעשרים שנים עד ארבעים, ומארבעים יתחילו ללבון, ע"כ נקראו מחלפות. וגם הוא לשון קליעת הנקרא בלשון יון קוטינ"א, שהמסתפר מעל ראשו מקטינן [!] דעתו. ויש מדינ' שבני אדם מגודלין בשערת הקליעה ובעלי כח וגבורים הם, וכן שמשון היה גבור. ויש שמחמת שגעון יגדילו לו השערות הקליעות ויתרפא, וכשיסתפר ישתגע או ימות[172]. **הג"ה דר"ע.**

171 רמ"א, או"ח, סימן רס, סעיף א.

172 ראה הגהת רמ"א, יו"ד, סימן קצח, סעיף ו: "ואותן שיש להן קליעות שערות דבוקות זו בזו ונעשית בלילה על ידי שד וסכנה להסירם לא חייצי".

על אמונה עממית זו ראה: יהושע טרכטנברג, "Jewish Magic and Superstition", ניו יורק 1939, עמ' 41.

נחמיה

133. ויקרא בספר תורת האלהים יום ביום, מן היום הראשון עד היום האחרון, ויעשו חג שבעת ימים וביום השמיני עצרת כמשפט [ח, יח]. לכך נוהגין לקרות בחג הסוכ' כל חמשה חומשי תורה. **סוד מישרים.**

משלי

134. כי טוב סחרה מסחר כסף [ג, יד]. שכל צלמי ע"א יכולי' לישא וליתן בהם, אבל באמונתינו אין לו שום משא ומתן. מעשה שהיה פעם אחד היה רופא חכם בבית השר ושלטון ומכר צלם ע"ז, ואמר לו השר איך מלאך לבך למכר בביתי ע"ז לישא וליתן אלקי' ע"ז של אמונתינו, והשיב לו הרופא אם יבא לידך אלקינו תמכור גם אתה אותו. **עמק השם.**
135. קשרם על לבך [ו, כא]. קבלה הוא בידינו, בעת שמתעטף בטלית יעטף סביב הראש והצואר צד הימין ויזרק לאחוריו, וצד השמאל יתלה עד הלב. ענדם, לשון עיטוף; וקשרם, אציצית קא', שיהא הקשרים של ב' ציצית נגד הלב וב' ציצית לאחוריך ויהא מסובב במצות. והשני ציצית שיזרק לאחוריו, לאו לאחוריו ממש אלא על כתף השמאל, כי לא להשליך אחר גיותו המצוה. **סוד מישרים.**
136. ולא ידע כי רפאים שם בעמקי שאול קראיה [ט, יח]. הבוטח עצמו על הרופאי' יורד לעמק שאול. **הג"ה דר"ע.**
137. וצדקה תציל ממות [יא, ד]. ממיתה לא נאמר אלא ממות, כלומר מי שכבר מת, לומר לך כשנותנים צדקה בעת שנושאים המת לקבורה מצילין את המת מכמה עונשים. **הג"ה דר"ע.**
138. יד ליד לא ינקה רע וזרע צדיקים נמלט [יא, כ]. יד ליד סמוך לתמימי דרך, קבלה הוא בידינו, ההולך בדרך יעסוק בדברי תורה, משום שהשכינה הנקראת שלום מתחברת עמו בדרך... ולכן מי שבא מן הדרך מחוייבים ליתן לו שלו' ביד תקיפה ובשפה חריפה ולא בשפה רפה, אבל מי שלא נותן שלום בידו למי שבא מן הדרך יצא כרוז ברקיע: פלוני הרע הזה יצא נקי מנכסיו וצדיקי' ירשהו. וע"ז נאמר "יד ליד לא", כלומ' כשלא נותן יד ליד להבא מן הדרך, כלומ' שלו',

ינקה מנכסיו האי רשע רע וצדיקים ירשהו, וע"ז נאמר "זרע צדיקים נמלט"[173]. **סוד מישרים.**

139. שמועה טובה תדשן עצם [טו, ל]. תדשן, לשון סגור כי התבואה נדשת בשביל שהיא סגורה בצקלונה, ועל זה אמר שמועה טובה מסגיר השינים שהם עצמות, כלומר אין כל כך מהר שומעי' שמועה טובה כמו שמועה רעה... **הג"ה דר"ע.**

140. יד ליד לא ינקה [טז, ה]. לא יתן לאשה ואפילו אשתו שלום ביד כמו לזכר. **הג"ה דר"ע.**

141. קסם על שפתי מלך [טז, י]. כל דבר שאיתרחש למלך מיד עושה לניחש [!] ושואל עליו. תדע, שהחלומות שוא ידברו והמלכים שואלים לפותרם, ועל כן יוסף ודניאל ומרדכי אף הם שאלו על החלומות לידע פתרונם כי משנה למלך היו... ועל כן כשראה יוסף את שר המשקים שבא מזרעו של יפת וראוי לו לשאול על החלום, כי מבני יפת ראויים למלוכה, לכך פתרו לטובה, אבל שר האופים מזרע חם בא ולא ראוי למלוכה ושאל על החלום וכך פתרו לרעה. **האבכי"ר חר"א מת"ם.**

142. דברי נרגן כמתלהמים [יח, ה]. נרגן, הוא המדבר וחוזר ומדבר כמה וכמה פעמי' ענין אחד ככלב השב על קיאו, ואין יכולים לעשות עם אדם כזה שום גמר בשום ענין, ובלע"ז קורין קיפליש"ע איבא"ק. **עמק השם.**

143. יסר בנך [יט, יח]. בנים קטני' שלך, כי הרשעי' נידונין אפילו על צער שציער לאביו ואמו בעת ילדתו [!], שלא נתן לאביו או אמו לישן ולא נתן לאכול במנוחה, ופעמים שהכה לאביו או אמו בקטנתו אפילו כשהיניק, ודוקא רשע גמור נידן אפילו על אילו עבירות. **סוד מישרים.**

144. נר ה' נשמת אדם [כ, כז]. קבלה הוא בידינו, נר להדליק ז' ימים אחר מיתה של איש או אשה או תינוק, ודוקא סמוך אחרי מיתתו ז' ימים הראשונים, ודוקא בבית המת שנפטר שם ולא בבית אחר. כגון שבניו ובנותיו או אחיו ואחיותיו או אביו ואמו של מת המתאבלי' בבית אחר אין מדליקי' שם נר, וה"ה השומע אחר ז' ימים שמת לו מת אפילו בבית זה שנפטר בו המת אין מדליק, ומכש"כ השומע בעיר אחרת שאינו מדליק, משום שאין לו מנוחה להמת ומחוייב לילך מנר לנר כאופן המתגלגל, וסימנך מזרה רשעים וגו' וישב עליהם אופן, וסמיך ליה נר ה' וגו'. **עמק הלב ועמק השם.**

173 לעיל פסקה 89 הביא עניין זה בשם הג"ה דר' עובדיה.

145. צנים ופחים בדרך עקש [כב, ה]. מי שיש לו חולי שהוא קר או חולי שהו' חם, לכשיתרפא אל ישתה ואל יאכל הרבה כי התעקש לו הדרך ויחזרו עליו החלאים, אלא ישמור נפשו לירחק מהם. **סוד מישרים.**

146. אל תמנע מנער מוסר, כי תכנו בשבט לא ימות [כג, יג]. כי מעשה שהיה כך היה, שמת התינוק ולא יכלו לכוף ידו שלו כי היה זקופה למעלה, ושאלו לחכם ואמר שהתינוק מת בשביל שלקה לאביו ואמו בכעסו[174], ואביו ואמו לא היו מוכיחים לתינוק על זה, וצוה החכם ליקח שבט ולהכות על תינוק זה המת על ידו, וכן עשו, ואח"כ כפה התינוק לידו למטה ופשט אותה. **סוד מישרים.**

147. מים קרים על נפש עיפה [כה, כה]. מי שצמא ועיף לא ישתה בין חמי' ובין קרים עד שירחץ מעט במי' קרים על דופקיו שבשתי ידיו, ואז לא יזיק אותו השתיה ששותה בעייפות, אבל יעקב נתן לעשו חמים ועשו לא רחץ דופקיו במים קרים – קיים הלעיטהו לרשע ותמות. **הג"ה דר"ע.**

148. דברי אגור בן יקה המשא נאם הגבר לאיתיאל לאיתיאל ואכל. כי בער אנכי מאיש [ל, א–ב]. אגור, זה שלמה שאגר כל הכסף והזהב שבעולם. בן יקה, זה דוד שקיהה שני רשעים, ואמר שלמה המשא זאת להבין וללמוד כל מה שברא הקב"ה הכל בשביל ישראל. נאם הגבר, מחובר עם [איוב ג, ג] והלילה אמר הרה גבר, והנה אודיע לך כי יש מלאך אחד לפני הקב"ה מליץ ישראל בעת צרותם לו צר ושמו איתיאל, ובשעה שהתרנגול קורא הוא ממליץ על ישראל, וזהו שאמר שלמה "נאם הגבר" – התרנגול אומר להמלאך איתיאל זכר נא לשמך כי שמך גורם להזכיר זכותן של ישראל ואז יש יכולת לישראל בין האומות. ועוד אומר התרנגול אל המלאך, אני יכול להעיד על ישראל שהם מאמינים בהקב"ה. האף בער אנכי מאיש, כלומר אף ששמי גבר לא איש אני ולא בינת אדם לי וגו', אעפ"כ יש לי להעיד עליהם שאני יודע דעתם הקדושה שמאמינים בתורת ה' הכתובה על פי משה שעלה לשמים וירד... ומתפללים בכל יום ונותנים שבח להקב"ה שהוא נותן להם יכולת ותקומה בין האומות, אבל לא כן כל אפסי ארץ שמשתחוים להבל וריק, לעפר מאדמ' הנולד מאנוש [=ישו]... ומיד ממליץ המלאך לפני הקב"ה ובת קול יוצא "מגן הוא לכל" וגו'. לכן האומה הזאת העובדת להבל זה הפלוני [=ישו] ברוב מסרסים התרנגולי' כדי של' יקראו עוד. וע"ז קילל ישעיה את שבנא בטילטול גבר [ישעיה כב, יז] כי בעיני שבנא היה נבוא' זה לשחוק. **סוד מישרים.** נאם הגבר, כל

174 השווה לעיל פסקה 143.

מקום שאמר הנביא "נאם הגבר" או "אני הגבר" או כל "גבר" שבמקרא, מלמד ששרתה עליו רוח הקודש בשעה שקרא תרנגול. **עמק השם.**

149. ודרך גבר בעלמה [ל, יט]. בשביל שכבר נבעלה לאישה אז מי שזינה עמה אין יכולין לברר שזינתה, כי בבתול' מבררין על ידי בתוליה, וע"כ סמיך ליה "כן דרך אשה", שלא תאמר עלמה נקראת בתולה אלא אשה בעולת בעל... ולפעמי' עלמה נקר' בתולה, וא"כ אין להוכיח שדווקא בתולה היא, וע"כ גבי ישעיה [ז, יד] הנה עלמה הרה, וודאי שלאו בתולה היתה [כדעת הנוצרים], דהלא נשואה היתה... **סוד מישרים.**

איוב

150. והלילה אמר הרה גבר [ג, ג]. והלילה, הנה בכל שנה ושנה באותה לילה נלקה הלבנה ולא ייראו ישראל ולא ישגיחו בליקוי הלבנה, כי בלאו הכי בלילה אינה מאיר כמו ביום. **סוד מישרים.**

151. היום ההוא יהי חשך [ג, ד]. יהי חשך, אע"פ שלא נראה בכל העולם, כולם מקויים [!] שבאותו יום נלקה חמה בכל שנה ושנה, אבל לא הלבנה. **סוד מישרים.**

152. במספר ירחים אל יבא [ג, ה]. הנה כל החדשים אין מונין אלא מר"ח וקללתו היתה על סוף חדש, ולא יבא בו רנה. על כן אין עושים נשואין סוף חדש דהיינו אחר טו"ב יום בחדש, שנאמר בהיות טו"ב אל תקרא רע, כלומר אל תקרא מקראות חתנים כי רע הוא. וכן בר"ה אין עושים נשואין, שנאמר אל יחד בימי השנה, ונגזר עליו בראש השנה בתשרי. **סוד מישרים.**

153. אני ראיתי אויל משריש [ה, ג]. מכאן עב דקן שוטה הוא[175]. **הג"ה דר"ע.**

154. כי תמול אנחנו ולא נדע כי צל ימינו עלי ארץ [ח, ט]. כי תמול, יום שני לבריאות [!] עולם נבראו איוב וחביריו. **סוד מישרים.**

155. בכור מות [יח, יג]. בכור מות, לכך פודים את הבכור, כי סמוך לו מיתה, וצדקה תציל ממות. **עמק השם.**

156. ומבשרי אחזה אלוה [יט, כו]. איוב אמר עתידים [הנוצרים] לומר שילוד אשה אלוה, אם כן הלא אני סובל יסורין קשי' ומרים ולא מתתי, למה לא יאמרו עלי שאני

175 סנהדרין ק ע"ב.

אלוה, והוא [=ישו] לא סבל אלא נצלב, למען תדעון שדין תורתינו חייבתו. **עמק השם.**

157. ועל גדיש ישקוד [כא, לב]. ידונו אותו על שלא קיים המצות השייכים בשדה, לקט שכחה ופאה ושאר מצות הנוהגים בעומר ובגדיש, ולכן ישקדו וימהרו עליו הפורענות. **הג"ה דר"ע.**

158. מצפון זהב יאתה על אלוה נורא הוד [לז, כב]. נצפן הזהב הטוב לאותן שיאתיו את עצמם למצות הקב"ה ומאמינים באלוה הנורא מאד[176].

תהלים

159. אשרי האיש [א, א]. היה לו לומר אשורו [!] האיש, אלא לומר לך שהיו"ד מרמז לעשרה מיני לשון של זמר שנאמרו בספר זה. **סוד מישרים.**

160. ידעו גוים אנוש המה סלה [ט, כא]. ידעו גוים שהם אנוש ולא אלהות, להיות גבורתם שולטת, ודעו גוים שלאנוש המה עובדים סלה ולא אלהות הוא. **עמק השם.**

161. וירכב על כרוב ויעף וידא על כנפי רוח [יח, יא]. וידא, וכן בירבעם כתיב [מלכים א יז, כא] וידא, מלמד שכפר באלהי ישראל שעשה צורת עוף ששמו דאה בראש עגל של ע"ז שלו. **הג"ה דר"ע**[177].

162. תמצא ידך לכל איביך ימינך תמצא שונאיך [כא, ט]. מה בין אויב לשונא, אויב זה המטיל איבה בין איש לאשתו ובין איש לרעהו ובין ישראל למקום, ושונא זה המשנה בדיבורו ומשנה מדת התורה והולך ונוטה עצמו לשמאל ולא לימין, אבל האויב זה אוחז רשעו בשתי ידיו, בא לחבירו ואמר כך ולחברו אחר אמר מלתא אחריתא, לכן הסמיך ידך לגבי אויב וימין לגבי שונא. **סוד מישרים.**

163. אלי אלי למה עזבתני [כב, ב]. אלי אלי ב' פעמים נגד אברה' ויצחק שזכות' יגן עלינו, ובזכות יעקב אמר "ואתה קדוש יושב תהלות ישראל" שהוא יעקב, ולא אמר אלי נגד שלשה אבות ג' פעמים לתשובת המינים [=הנוצרים] שאומרים שלשה מנהיגים בעולם[178], ותשובתם בצדה שנאמר יפלטהו – יצילהו, ואיה הצלתו [של ישו] והלא לצילבא אזל, כן יאבדו כל אויביך ה'. **עמק השם.**

176 נשמט ציון המקור.

177 במלכים [שם] הביא פירוש זה בשם "סוד מישרים".

178 השווה לפסקה 39.

164. כי סבבוני כלבים... אספר כל עצמותי... [כב, יז–יח]. דעכי יש באדם תשי"ו עצמות וכשהכלבים נבוכים [!] וחורצים לשונם עליו ורוצים להזיקו יאמר זאת ב"פ "תשי"ו עצמות יש בי" וישתיק אותם ולא יחרצו לשונ', ולז' כיון דוד המלך המקראות הללו, וראי' לדבר כ"ל עצמות"י המ"ה גי' תשי"ו. **סוד מישרים**[179].

165. שאו שערים ראשיכם ושאו פתחי עולם ויבא מלך הכבוד [כד, ט]. כל חצות לילה בא הקב"ה לבתי כנסיות ובתי מדרשות של ישראל ומיד יצא כרוז שאו שערים ראשיכם, ומיד באו מלאכים והנשאו פתחי עולם, ומיד בא מלך הכבוד... וכיון שראה הקב"ה שאין איש שם בבה"כ ובבהמד"ר מסלק שכינתו לגן עדן... **הג"ה דר"ע.**

166. וישבר ה' את ארזי הלבנון... וירקידם כמו עגל [כט, ה–ו]. ארזי הלבנון, עמלק ואדום שהחריבו את המקדש הנקר' לבנון, וירקידם, כלומ' ויריק הקב"ה דמם כמו שהוריק דם לאותן שעבדו לעגל במדבר... **הג"ה דר"ע.**

167. הפכת מספדי למחול לי [ל, יב]. אמר מרדכי וכל ישראל [רש"י]. מכאן שמותר לעשות חתונה בפורים[180]. **עמק השם.**

168. כצאן לשאול שתו מות ירעם [מט, טו]. מלאך המות מוצץ הדם של אדם בשעת מיתה לכך אין לו דם אחר מיתתו. **סוד מישרים.**

169. ואל תאטר עלי באר פיה [סט, טז]. תאטר, לשון אטר יד ימינו, שאין לו כח ביד ימין והיא כמו חתוכה ונטולה, ולכן כל הכח של אדם ביד ימין כי בימינו ג' אונות ובשמאלו ב' אונות, ובמקום שיש איבריו יותר שם כחו יותר ולכן שולט ביד ימין ולא בשמאל, אבל מי ששולט ביד שמאל ולא בימין יש לו ג' אונות בשמאלו וב' בימינו, ומי שיש לו שוה בכל צד שולט בשתי ידיו וזרועיו כמו משה רבינו... ומי שיש לו הרבה אונות שוים יש לו קול ערב ונעים, וכן יעקב אבינו, אבל עשו היה אטר יד, ולכן אמר יצחק [בראשית כז, כב] "הקול קול יעקב והידים ידי עשו"... ומי שיש לו הרבה אונות יש לו הרבה בנים שנאמר [ישעיה מ, כו] רוב אונים, וע"כ אמר יעקב [בראשית מט, ג] "ראשית אוני" וכן רחל אמרה [שם לה, יח] "בן אוני". **סוד מישרים.**

170. הרים הגבהים ליעלים [קד, יח]. שאל המין, אתם אומרים העולם נברא

179 כל העניין הזה לקוח מכתבי ר' שמשון מאוסטרופולי. ראה: ליקוטי שושנים, מונקאטש תרס"ב, י ע"ב.

180 ראה פסקה 152.

בשביל אברהם וכי לאו כזבים הוא, והשיבו לו החכמים, ההרים נבראו בשביל יעלים, והיאך לא היה כד[א]י זכותו של אברהם שעמד בעשרה נסיונות לבראות בשבילו העולם. **סוד מישרים**.

171. סעפים שנאתי [קיט, קיג]. מכאן שאסור לבלות זמנו ושנתו בעת לימודו לעשות לו סעיפי' וסימני' לדפים, חוץ ממסכת וראשי פרקים. **עמק השם**.

172. עת לעשות לה' הפרו תורתך [קיט, קכו]. הנה העושה עבירה כדי שיעשה תשובה או כדי להורות תשובה ולהחזיר רשעים רעים למוטב נחשב לו למצוה[181], כי תשובה היא אחת מתרי"ג מצות, ועל כן אמר עת לעשות לשם ה' להפר איזה מצוה בתורה... **סוד מישרים**.

173. בקום עלינו אדם [קכד, ב]. נתנבא על העתידיות שיאמינו האומות בבן האדם. **עמק השם**.

174. לדוד אודך בכל לבי נגד אלהים אזמרך [קלח, א]. נגד אלהים, תשובה למינים [=הנוצרים] דכתיב "נגד" ואם אמר להקב"ה שיתן לו הודאה נגד אלהות אחר, והלא הם אומרים שכל הג' אחד הם ואינו שייך "נגד", אלא נגד אלהים זה השרים או המלאכים[182].

דברי הימים

175. בני אברהם יצחק וישמעאל... ויולד אברהם את יצחק, בני יצחק עשיו וישראל [א א, כה–לד]. בני אברהם וגו' וכתיב עוד ויולד אברהם וגו', כפל לומר לך בשביל שאברהם הוליד את יצחק ולא איש אחר היה אביו לכך זכה יצחק לבנים ולא היה עקר כל ימיו. **עמק הלב**.

176. ובן יהונתן מריב בעל [ח, לד]. מריב בעל, שהיה בעל מריבה, כלומר מפולפל מאוד בתורה, ולכן נקר' מפיבושת שהכל מתביישין לפלפל עמו. **עמק הלב**. מריב בעל, זה מפיבושת ועל שיתפלל שיבא שאול ובניו לקבורה, ונתגלגל הדבר שעל ידי הרעב באו לקבורה, לכך נקרא מריב בעל, אותיות מביל רעב, כלומר הוא הביא הרעב. **סוד מישרים**. מריב בעל, זה מפיבושת, ועל שם שגירש את עדריאל שבעל את מריב [!] כלה של דוד לכן נקרא מריב בעל. **עמק השם**. הבכור של

181 ראה להלן הערה 251.

182 נשמט ציון המקור.

עדריאל נקרא מריב בעל ע"ש שעדריאל בעל את מריב כלה של דוד, והבכור ההוא נתלה כדי שלא יתלו את מפיבושת רבו, וקראו שמו של מפיבושת על שמו מריב בעל, והוסיפו לו יו"ד שקיים כל התורה כולה שנכללה בעשרת הדברות הם יו"ד ספירות הקדושות. **עמי הוד.** [...] ומה שלא נתלה מפיבושת וקלטו הארון משום זכות זה שכשנהרגו שאול וכל בניו לא נשאר רק מפיבושת לבד ליהונתן ובן בנו הרי הוא כבנו, ובכל יום ויום עד אחד עשר חדשים היה מתאבל מפיבושת ומתפלל ולמד ועסק בתורה ואמר קדיש על שאול ויהונתן ובניהם כדי שיזכו לבא לקבורת אבותם וינצלו משאר עונשים, ועל כן נקרא מריב בעל, כלומר מפיבושת עשה ריב בתפילתו נגד השטן שלא להשטין לפני הקב"ה על שאול שהרג נוב עיר הכהנים שפרנסו את הגבעונים שעבדו לבעל קודם שנתגיירו, והועילה תפילתו וניצל גם הוא שלא יאמרו במה שעסק הצדיק נכשל בו, אבל שאר שבעה שנתלו על שהתאבלו י"ב חודש ועשו לשאול ובניו בעיני הבריות לרשעים לכך נתלו עד י"ב חודש... **הג"ה דר"ע.**

177. ודויד זקן ושבע ימים [כג, א]. כל מי שנאמר בו זקן ושבע בידועה[!] שצדיק גמור היה ולא חטא כלום, ומוכח הדבר, שדוד לא יכול לחמם עצמו אפילו לפני התנורים משום שלקח הצפחת משאול, ולא יכול ליחום בבגדים משום שכרת בגד שאול[183], ואבישג חמימותה היה יפה לו מלמד שלא חטא בבת שבע, שאילו היה חוטא לא היה יכול לחמם אפילו באבישג, כי במה שחטא בו נלקה, כדפרישית. **עמק השם.**

178. ויגדל ה' את שלמה למעלה לעיני כל ישראל, ויתן עליו הוד מלכות אשר לא היה על כל מלך לפניו על ישראל [כט, כה]. אשר לא היה על כל מלך, אפילו על משה, שנאמר ויהי בישורון מלך זה משה, ולגבי משה לא הוה אלא קרני הוד שהוא אחד משלשים מהוד, אבל לשלמה הוה הוד גופ'. ולכך נקרא שלמ"ה – למ"ד יותר ממש"ה, להראות שהיה לו יותר הוד ל' פעמ' ממשה. **סוד מישרים.** על כל מלך לפניו, יותר מאברהם שנאמר וה' ברך את אברהם בכל. אמר ר' אליעזר מנין שניתן רשות לרופא לרפות [!] שנאמר ורפא ירפא, הה"ד הן כל אלה יפעל אל פעמים שלש עם גבר. **עמי הוד.**

179. ודברי דויד המלך הראשונים והאחרנים הנם כתובים על דברי

183 ראה גמרא ברכות [סב ע"ב]. אך הקשר בין נטילת הצפחת לחום התנור היא המצאה של דלוגאטש.

שמואל הראה ועל דברי נתן הנביא ועל דברי גד החזה [כט, כט]. רואה נביא חוזה, ר"ת חר"ן, ועל זה נאמר וימת תרח בחר"ן, מלמד שעשה תשובה ונעשה נביא אמת. **סוד מישרים.**

180. ומוצא הסוסים אשר לשלמה ממצרים ומקוא סחרי המלך מקוא יקחו במחיר [ב א, טז]. ומקוא, אסיפת הסוסים במצרים וקורין לו בלשון אשכנז שטוט"א [רש"י]. ומקוא, לשון תקות חוט השני, כלומר פשתים, כלומר סוחרי המלך לקחו פשתים במחיר. **עמק השם**; ממצרים, ומקוא, שם מדינה הוא, כלומר סוחרי המלך מקוא לקחו במחיר' הסוסים בחילוף שאר סחורות כפי ערך הידועה. **עמק הלב**; קוא, הוא שם מקום על נהר וישראו"י במדינ' שיעווע"ר ושם הרב' עופות קואו"ת וקיקי"ו וגלוסקאו"ת. **עמי הוד.**

181. ומוציאים סוסים ממצרים לשלמה ומכל הארצות [ט, כח]. ומכל הארצות, לאו על סוסים קאי, אלא מכל ארץ הביאו לו מתנות, דאי על סוסים קאי הוה ליה לכתוב "ממצרים ומכל הארצות לשלמה", והשתא "לשלמה" הפסיק הענין ומקרא קצר הוא. **הג"ה דר"ע.** ומוציאים, סרסהו ודרשהו, כל הוצאו' של שלמה היה מכל הארצות אבל הסוסים לא באו אלא ממצרים, כי לא מצינו במקרא שהביאו לו סוסים ממקום אחר, כי כל אסיפת הסוחרים הביאו הסוסים ממצרים ואסיפת סוסים נקראו "מקוה" לשון סטאריאו"ש בלע"ז וכן אסיפת סוחרים נקראו "מקוה" בלע"ז צאטיאנט"א. **עמק השם**[184].

182. וישכב שלמה עם אבותיו [ט, י]. עם אבותיו, עם כל אבות הראשונים הצדיקים, ומה שרצו לומר "אין לו חלק לעולם הבא", כלומר חלק הרשעים, כי הצדיקים יורשים חלק הרשעים בגן עדן... וחלק הוא לשון מתנה... לכן מה שהצדיק לוקח חלק הרשע בגן עדן הוא מתנה אצלו, לכך על חלק זה אמרו בכל מקום "אין לו חלק לעולם הבא" כדפרישית, כי הקב"ה יצרף לעתיד כל ישראל ויתן לכל בר ישראל חלקו הראוי לו בגן עדן, דהיינו מי שאינו צדיק גמור לא יהיה לו חלק הרשע שבדורו והצדיק גמור יקח חלק הרשע שבדורו, ולהרשעי' אחר שיצרפו יתן להם הקב"ה חלק במתנה דהיינו חלק אחר. **סוד מישרים.**

183. ויתר דברי אביה ודרכיו ודבריו כתובים במדרש הנביא עדו

184 הכותב שכח כי לעיל [פרק א, פסוק טז] פירש בשם "עמק השם" את המונח "מקוא" מלשון תקות חוט השני.

[יד, כב]. ספרו היה נקרא מדרש [רש"י]. ששילם מכיסו לכל בתי מדרשו' שבישראל. **הג"ה דר"ע.**

184. וירד לקץ שנים אל אחאב [יח, ב]. אחאב אמר אל בן הדד "אל תתהלל חוגר כמפתח", ולא אמר "סוגר" – פיו הכשילו, שאף הוא בדבריו כחיגר היה, שהחי'ג' בהילוכו מנענע לכאן ולכאן אף הוא לא עבד בדיברו ושלח את בן הדד. וע"ז אמר דוד [תהלים לה, טו] "נאספו עלי נכים", כלומר כחיגרי' המנענעים לכאן ולכאן, כך הם אין עומדים בדיבורם אלא בפני אומרים כך ובפני אויבי אומרים מה ששומעים מפי עליהם. **הג"ה דר"ע.**

185. ויצא הרוח ויעמוד לפני ה' ויאמר אני אפתנו [יח, כ]. ויצא הרוח, רוחו של נבות היזרעאלי, ולכך נקרא רוח שהיה קולו ערב, כי ממדינת הבירים[185] היה שהבירים קולם היה נשמע למרחוק. **סוד מישרים.**

186. ויהי עזיהו המלך מצרע עד יום מותו וישב בית החפשית [כו, כא]. בית החפשית, בנה לו בית בבית הקברות להראות שאינו כהן. **הג"ה דר"ע.**

187. בן עשרים וחמש שנה יותם במלכו... ויעש הישר בעיני ה' [כז, א–ב]. ירוחם שמו יות"ם, ונקרא על שם שאף כשמלך י"ו שנים היה ת"ם להקב"ה, וגלגל [!] שלו אביי, שנאמר [הושע יד, ד] א'שר ב'ך י'רוחם י'תום[186]. **האבכי"ר חרא"ם.**

188. אחרי הדברים והאמת האלה [לב, א]. והאמת, הנה אודיעך שכל התורה כולה נביאים וכתובים היו נכתבים קודם שנתן הקב"ה בסיני ולכל נביא[187], ולבסוף גילה לו הקב"ה נבואתו, ועל כן נאמ' בראשית ברא אלהים ס"ת אמ"ת, שמשה ראה סוף דברי אמ"ת וכן כל נביא ונביא ראה סוף הדברים שיבאו בימי הנביאים שאחריו כאילו כתובים לפניו. **סוד מישרים.**

189. ויקבצו עם רב ויסתמו את כל המעינות [לב, ד]. עשה מסגר בתוך המים גבוה כגבוה הר הבית ולא יכולים המים לירד למטה ועלו למעלה בתוך העיר, והיה יכול לשטוף לחוץ למרחוק מן העיר על כמה מיל, דהיינו י"ב מיל על י"ב מיל נגד

185 ראה למעלה פסקה 27 בשם הג"ה דר' עובדיה.

186 כל עניין גלגול יותם–אביי הוא המצאה של דולגאטש, על סמך הרמז בפסוק "אשר בך ירוחם יתום" המובא בכתבי האר"י בהקשר אחר לגמרי. ראה: שער הגלגול, ירושלים תשע"ז, עמ' נ.

187 ראה פירוש רבינו בחיי על מסכת אבות, פרק א, משנה א.

י"ב מיל על י"ב מיל של ירושלים עם הר הבית, וסנחריב הבטיח את עצמו על חיילותיו שיחירבו את המים כמו שאמר ואחריב בכף פעמי וגו'. **סוד מישרים.**

מלבד החידושים שכתב דלוגאטש על שם אחד משמת החיבורים "הקדומים" הנ"ל, עוד הביא ב"אגודת שמואל" גם מעט מחידושי עצמו ומן החידושים ששמע מאבותיו ורבותיו. את הערותיו העצמאיות הוא פותח לעתים במילים: "אמר המעתיק". סגנון התוכן של חידושיו העצמאיים זהה לסגנון התוכן שמצטט כביכול מתוך חיבורים קדומים, ודומה להם במוזרותו ורמתו הירודה. לשמועות בשם אבותיו ורבותיו חשיבות לידיעת תולדותיו. להלן מקבץ מחידושים אלו לדוגמה:

190. אמר המעתיק, בימי חורפי הקשתי לשאול לכמה גאונים על שכתב א"מ זקני מהרמ"א בהגה"ה בהלכות ר"ה שאגוז בגי' ח"ט, והלא הוא גם גי' טוב? ותרצתי על פי הזוהר מה שהקשה ר"א את אביו רשב"י על שאמרו חז"ל ולא קם נביא בישראל, אבל באומות העולם קם, ומנו בלעם וכו', והשיב לו מפסוק גם זה לעומת זה וכו', עד שאפילו שיש קדושה בטומאה אסור ללמוד אותה, שנאמר ומעץ הדעת טוב ורע לא תאכל, ויובן אף שאגוז גי' טוב הואיל ויש בו קליפה גי' ח"ט אין אוכלין אות' בר"ה, ונענעו לי ראשיהם הגאונים ההם [ישעיה יא, א].
191. אמר המעתיק וכן בענין הזה שמעתי מהרב הישיש והגאון מ"ו רבן של בני הגולה ש"ב [=שאר בשרי] אב"ד דק"ק פראנקפורט דמיין מהור"ר שמואל נר"ו מקראקא [תהלים קכו, א].
192. אמר המחבר זה הספר אגוד' שמואל, שמעתי מפי אבי מורי החסיד והגאון ז"ל, על רש"י ברוך מבנים אשר... [דברי הימים א ח, מ].
193. שמעתי מפי דודי הגאון והחסיד מוהר"ר ליב בן אבי זקני המרומם מוה"ר יצחק מאסטר סג"ל זצ"ל אב"ד דק"ק ווילקאווישק על המשנה "היתר נדרים פורחים באויר" וכו' [חגיגה פ"א, מ"ח], איתא בכתבי האר"י ז"ל המקבל עליו נדר בורא נשמה, כשמקיים בורא הגוף, נמצא כשמתיר הנדר נשמה פורחת באויר[188], דפ"ח [דברי הימים ב ו, טו].

188 בכתבי האר"י אין זכר לדבר, ומקור החידוש בספר "לב אריה" [ווילהרמשדארף תל"ד], לר' יהודה אריה ליב האשקי, פרשת מטות, קח ע"א: "ובמקום אחר ע"ש [=על שם] ראשית חכמה כתב הוא [=ספר תולדות אדם]... בזמן שאדם מוציא מפיו איזה נדר מיד נברא ממנו מלאך בהוצאת פיו, ואותו מלאך עדיין אין בו כח לעשות איזה פעולה עד שנתקיים הנדר... לפי

194. שמעתי אני המחבר ספר זה אגודת שמואל מפי אבי החסיד מורי והגאון ז"ל שקיבל מאבותיו לומר בתפילה של שמיני עצרת וש"ת: שמיני חג עצרת הזה [צ"ל: שמיני עצרת חג הזה], ולא להפסיק בין שמיני לעצרת ולומר: שמיני חג עצרת הזה, כי לא כתיב אלא שמיני עצרת והיאך מוסיף התיבה מה שלא כתיב בתורה... וכן נהג דודי החסיד מפורסם הגאון מוהר"ר ליב ז"ל אב"ד ור"מ דק"ק לבוב ודק"ק פרעמסלי, ואחי הגאון אב"ד ור"מ מוהר"ר אורי ז"ל אב"ד דק"ק באדקי, וכן דודי הגאון החסיד מוהר"ר ליב ז"ל בן אבי זקני מהר"ר יצחק מאסטר סג"ל אב"ד דק"ק ווילקאווישק [דברי הימים ב ז, ח].

195. דברי המעתיק, נ"ל דלא קשה מידי, כי הוא נקרא מלך לענין שלא היו רשאין להמליך אחר במקום אמציהו אביו... ומצאתי הון לי בהג"ה דר"ע במלכים ב' י"ג י' וז"ל... ע"כ דברי הג"ה דר"ע. דברי המעתיק, לפי זה מתורץ מה שקשה לרש"י במלכים... על סדר עולם, ודו"ק [שם כה, כח].

הקדמות אלו נ"ל כוונת המשנה בחגיגה: היתר נדרים פורחי' באויר ואין להם על מה שיסמכו, לדרכנו יהיה הפי' הואיל כי במחשבתו לעשות נדר ומוציא מחשבתו מהשפה ולחוץ לנדור נדר, א"כ בורא מיד נשמה קדושה רוחנית... ואם עושה בפועל הנדר וקיים אותו בורא ג"כ גוף קדוש להנשמה... אבל כשהוא מתיר את הנדר... אז אין להנשמה קדושה גוף ונשמתו מתנוענת [!] ופורחת באויר מחמת שאין לה גוף ואין לה על מה שיסמוך".

פרק חמישי

יצירתו הבדויה של דלוגאטש על רקע תופעת המצאת "מדרשי פליאה" בקרב חוגי הדרשנים בפולין במאה הי"ז

את תופעת המקורות הבדויים מבית היוצר של שמואל דלוגאטש, על אף חריגותה ומוזרותה בשדה הספר התורני, אין לנתקה מן הרקע והמסגרת בו נוצרה, והיא הוצאת מהדורה חדשה של ספרי נ"ך עם ביאור ספר "המגיד" – תרגום עממי ליידיש מאת ר' יעקב ב"ר יצחק מיאנוב[189], המהווה המשך לחיבורו הקודם על התורה "צאינה וראינה" (לובלין שע"ה), שמיסודו נועד להמון העם ובעיקר לנשים, שלא היתה להם גישה למקורות עצמם. מלבד התרגום הפשוט של פסוקי המקרא ליידיש, מכיל החיבור אסופה מגוונת של פירושים ומדרשים, מתובלים במעט פרפראות ורמזים. בשל אופייה העממי של אסופה זו, אין המחבר מביא את תוכן המקורות כהווייתם, אלא הוא מעבד את תוכנם וסגנונם ומרכיבם יחד ליצירה חדשה, ובעצם עושה בהם כבשלו לכל דבר ועניין. מסיבה זו, כנראה, הוא נמנע מלציין את המקור המדויק לרוב הפירושים שמביא. אלא שבעוד למרבית הפירושים והמדרשים המובאים בחיבוריו הנ"ל ניתן למצוא את המקור שעמד לפניו – ישנם לא מעט "חידושים" שאיננו יודעים להצביע על מקורם בשום ספר או מדרש, מה שמביא להשערה כי פירושים ומדרשים אלו הינם מפרי הגיונו של המחבר עצמו[190]. תכונות אלו אופייניות לספרות העממית בכללה, וליצירות

189 המהדורה הראשונה של ספר "המגיד" נדפסה בלובלין בשנים שפ"ג–שפ"ז.

190 ראה דוגמאות לכך במבוא לספר "צאינה וראינה" (מתורגם לעברית), מאת הרב משה מנחם קוזק, ירושלים תשל"ה, ספר בראשית, עמ' 22, הערה 12. בהתנצלות המגיה ר' מנחם נחום מייזלש מלובלין למהדורה הראשונה של ספר "המגיד", המוצגת בראש ספר דברי הימים, הוא מזכיר את הטענות שהועלו נגד הפירוש־התרגום ומסביר מדוע וכיצד נטו הוא ויתר הממונים על המשך כתיבת החיבור, עריכתו והדפסתו, משיטתו של המחבר ר' יעקב מיאנוב.

שער "ספר המגיד" מאת ר' יעקב ב"ר יצחק מיאנוב, לובלין שפ"ג

הטענות שהועלו נגד שיטת המחבר עיקרן שתיים: האחת, שלא ביסס את פירושו־תרגומו על פירוש רש"י, שנתקבל ונקבע בכל תפוצות ישראל בתור הפירוש הראשון במעלה והעיקרי לספרי המקרא. השנייה, שלא ציין את המקורות לפירושים שעליהם ביסס את תרגומו. המגיה, שהיה קרובו של המחבר, מתנצל בשמו ומסביר את הסיבות שהביאוהו לכתיבת החיבור באופן זה. כנגד הטענה הראשונה, הוא משיב, כי המחבר הסתמך בכתיבת יסוד התרגום־הפירוש על חיבור כלשהו, ולא בדה את הפירושים מעצמו: "אמנם עיקר יסודו בנה על **ספר אחד מקרוב בא**, ואותו המחבר עשה דברי חכמים אחרים עיקר, ודברי מאור עינינו רש"י ז"ל עוקר, אשר הוא באמת מאור עינינו" [א"ה: הוא אינו נוקב בשמו של חיבור זה אשר "מקרוב בא", אך מסתבר שכוונתו לספר "אילה שלוחה" – פירוש נ"ך, מאת ר' נפתלי הירש אלטשולר, קראקא שנ"ה, כדלהלן]. כנגד הטענה השנייה הוא משיב: האחת, כי בעת כתיבת הפירוש לא היו מצויים לפני המחבר הספרים שמהם נטל את הפירושים, כך שלא יכול היה לציין את המקור המדויק לכל פירוש ("שלא היו בידו [=בידי המחבר] ספרים וכלי אומנות טובות, כראוי לכל אומן"). שנית, הוא חיבר את התרגום בעיקר לפשוטי העם, שאינם נדרשים לעיין במקורות עצמם ("כי מרוב ענוותנותו עשה אזנים לתורה באופן שיוכלו להבין קצרי יד, ויד כל אדם שוה וממוצע"). מכלל דבריו ניתן להבין, שטענות אלו ואחרות, שהועלו כנגד שיטת המחבר בספריו "צאינה וראינה" ו"המגיד", ערערו את מעמדם של ספרים אלו בקרב ציבור הלומדים, אשר נטו לפקפק בסמכותו של התרגום ונאמנותו ("העמידו במקום שהיד שולטת, גנז אוצרות למטה"). לאחר שהביע המגיה את התנצלותו בשם המחבר, הוא פונה להסביר כיצד החליט, הוא ויתר הממונים על ההדפסה – "לכבוד המחבר הראשון" – לערוך את החיבור מחדש לפני הדפסתו, באופן שעיקרו יהיה מבוסס על פירוש רש"י, ובמקומות שנזקק לדברי יתר המפרשים להוסיף את ציון המקור המדויק של הפירוש בתוך סוגריים "באופן שהקורא לא יסמוך בשום ענין על ביאור המגיד, כי אם בראותו החכמה מאין תמצא ואיזה מקום בינת המחבר... ולא יהא כספר החתום וכפתקא דנפל משמיא, לומר קבלו דעתי". בכך ביקש המגיה־המו"ל לחזק את סמכותו של ספר "המגיד" בעריכתו המחודשת, ולהרחיב את קהל היעד שלו גם לציבור הלומדים. לשם כך הוסיף לספר גם את המעלות הבאות: 1] הגהה מדוקדקת של נוסח המקרא. 2] הגהת נוסח פירוש רש"י "מתוך רש"י קלף ישן נושן". 3] תוספת מראה מקום למאמרי חז"ל המצוטטים בגוף פירוש רש"י. 4] ציונים ומראה מקום לדרשות חז"ל מספר "תולדות אהרן" [פרייבורג שמ"ג]. הוספות אלו נועדו אפוא לשחרר את ספר "המגיד" מן התדמית העממית שדבקה בו, אשר פגעה במידת סמכותו ונאמנותו (וממילא, גם בפוטנציאל השיווקי־מסחרי שלו), בניסיון לשוות לו צורה חדשה של ביאור מדויק ומוסמך. ר"ח ליברמן במאמרו "ספר המגיד ומחברו" (אהל רח"ל, כרך ג, עמ' 382–365) הסיק מדברי המגיה הנ"ל בהתנצלותו, שספר "המגיד" המקורי של ר' יעקב מיאנוב נגנז בשלמותו, וספר "המגיד" הנוכחי שלפנינו הוא

העממיות מן המאה הי"ז והי"ח שנתחברו בשפת היידיש בפרט[191].

מדברי ר' מנחם נחום מייזלש מלובלין, המגיה של ספר "המגיד", אנו שומעים על הביקורת שנמתחה בזמנו כנגד שיטת המחבר, על שלא ביסס את פירושו־תרגומו על פירוש רש"י, ועל שלא ציין את המקורות המדויקים לפירושים שנטל מספרי המפרשים האחרים. המגיה, שהיה קרובו של המחבר, מתנצל בשמו ומסביר, כי מחוסר ספרים שהיו הכרחיים למלאכתו, הוא נאלץ להסתמך על ביאור כלשהו לנ"ך, שמחברו ביסס אותו על פירושים אחרים, ולא ציין את מקורם: "אמנם עיקר יסודו בנה על **ספר אחד מקרוב בא**, ואותו המחבר עשה דברי חכמים אחרים

חיבור אחר שנכתב כולו מחדש בידי העוסקים בהדפסתו. אולם, לפי דעתי, מכלל דברי המגיה בהתנצלותו, איננו שומעים על החלפת התרגום כולו בתרגום חדש, אלא על עריכה יסודית ומקיפה של התוכן, באופן שיהא מבוסס בעיקרו על פירוש רש"י, וכן על הוספת ציוני מקורות מדויקים לביאורים שניטלו מתוך מפרשים אחרים (וממילא, על השמטת פירושים שלא נמצא להם מקור). את ההסכמה לחיבורו קיבל ר' יעקב מיאנוב בחודש אדר שני שפ"ג בלובלין, והחלק הראשון של החיבור, המכיל את הפירוש לנביאים ראשונים, נדפס עוד באותה שנה, זמן קצר לאחר פטירתו. האפשרות שהעוסקים בהדפסת החיבור בלובלין, הספיקו לכתוב את התרגום כולו מחדש בפרק זמן קצר כל כך ולהדפיסו, נראית כמעט בלתי הגיונית. כמובן, שאיני מבקש במסגרת זו לפתור את שאלת מחברו של ספר "המגיד", אלא לערער על מסקנתו הנחרצת של ר"ח ליברמן, ולפיה "שנים רבות חיינו בטעות בחושבינו שבמהדורות הרבות של 'המגיד' שבידינו יש לנו תרגום יידי שתירגם בעל 'צאינה וראינה', אך מה'התנצלות' נמצאנו למדים שהתרגום שבמהדורת שפ"ג מתייחס למתרגם אנונימי ואינו כלל מבעל ה'צאינה וראינה'". שאלה זו עשויה להיפתר רק באמצעות בחינה מדוקדקת של תוכן ולשון ספר "המגיד", בהשוואה לחלקים ממנו (התרגום לספרים דניאל, עזרא ונחמיה) שנכתבו בוודאות לאחר פטירת המחבר, בידי הממונים על השלמת החיבור והדפסתו – מחד, ולסגנונו המיוחד של המחבר בספרו "צאינה וראינה" – מאידך, דבר שטרם נעשה. [על חלק מן ההערות כבר עמד ח' שמרוק, במאמרו המצוין להלן הערה 203, עמ' 288–286].

191 דוגמה טיפוסית לכך הוא החיבור "גלילות ארץ ישראל" [לובלין שצ"ה] מאת ר' גרשון בן אליעזר הלוי מפראג. ראה אודותיו במבוא י' בן צבי למהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ג. יצוין, כי בשנים הסמוכות להוצאת ספר "המגיד" עם "אגודת שמואל" (תנ"ט–ת"ס) יצאו לאור באמשטרדם עשרות יצירות עממיות בלשון יידיש. ראה רישומם בתוך: ישעיהו וינוגרד, אוצר הספר העברי, חלק שני, ירושלים תשנ"ד, עמ' 48–46.

עיקר, ודברי מאור עינינו רש"י ז"ל עוקר, אשר הוא באמת מאור עינינו"[192]. הוא אינו נוקב בשמו של הביאור, אך ייתכן שכוונתו לספר "אילה שלוחה" – "והוא פירוש מספיק על תורה נביאים וכתובים בקיצור מופלג מלוקט מכל המפרשים המוקדמים"[193], מאת ר' נפתלי הירש אלטשולר, שנדפס בשנת שנ"ה בקראקא[194]. מן העניין להביא כאן מדבריו של ר' נפתלי הירש בהקדמתו לספרו, בהם מתייחס לבעיית המקורות של הביאור. במיוחד ראוי לתשומת לב, בהקשר לטיב המקורות העלומים של דלוגאטש, המקור האחרון אותו הוא מציין "בפירוש ישן מווירמייזא מפי איש מקובל אשר רוח אלהים בו". הרי דבריו בשלמותם:

...ושמתי לבי לחילה של תורה, וספרתי מגדליה, הלא הוא המה אשר בנו עליה ותלו עליה שלטיהם, וחונים בדגליהם סביב תורתינו, כמו: הנשר הגדול רש"י ז"ל, ואבן עזרא, ורלב"ג, ורד"ק, ורבינו סעדיה גאון, ורבינו ישעיה, וקב ונקי, ור"י חיון, ורשב"ץ, ור' עובדיה, ואבן יחייא, מימיהם אנו שותים ומפרים אנו אוכלים, ומהם לקחתי ולקטתי לקט שכחה ופאה, וזולת שאר פשטים נעימים מה שקבלתי מרבותי כמו רבי בענדט אקסלראד זצ"ל, וגם משאר פירושים ישנים אשר באו אלי מאשכנז מק"ק ווירמישא ומספרד, ועם פי' המילת [!] הקשות של רבי אנשיל[195], וקצת סתירות [לפירושי הנוצרים] מנצחון של האלוף הגאון שאירי... כמ' נחמן ש"ן[196]... ולקטתי שושנים אלו מאלו אילנות הגדולים בקיצור מופלג, והעמדתי אותן בסגנון אחד, עד שתהיה לעיניך כשלחן ערוך, מכל וכל, שלא תצטרך עוד לשאול ולחזור אחר חבר ורב, שום דבר מהדברים, כי ספר הלז יהיה לך במקום רב וחבר מכל דבר שבעולם[197]. ואלו התועלת שיגיעו לך מזה החבור: בראש, שלא תצטרך לחזור ולחקור אחר העשרים וארבע עם הפירושים, כי בכאן תמצא כל

192 יתר דברי המגיה נדונו בהרחבה בהערה 190.

193 ר' שבתי בס, שפתי ישינים, אות א, עמ' ו, סי' 134.

194 ראה דיון בתאריך ההדפסה ותיאור מפורט של שלבי העריכה, בתוך: י' יודלוב, "אילה שלוחה לר' נפתלי הירש אלטשולר, קראקא שנ"ה (?)", קרית ספר נד, ד (תשל"ט), עמ' 828–827; נה, ד (תש"ם), עמ' 814.

195 מרכבת המשנה, קראקא רצ"ד.

196 ראה הערה 95.

197 נימוק דומה מופיע מאוחר יותר גם בהקדמת החיבורים המקבילים "חיבורי לקט" (להלן), וספר "המגיד". ראה ליד הערה 199, ובהערה 208.

שער ספר "אילה שלוחה" מאת ר' נפתלי הירש אלטשולר, קראקא שנ"ה

הפירושים מפורשים הטיב... ועוד, שלא תצטרך לחזור אחר רב וחבר, להגיד לך ולחבר הענין דבר דיבר על אופניו, כי חיבר הלז יהיה לך במקומו יותר מספיק... ועוד תמצא כאן מפורש היטב כל פירוש המלות הזרות והקשות מה שפרש"י אותן בלשון לעז כאן פרשתי אותן בל' אשכנז, ושאלתי עליהן הטיב איש צרפתי וספרדי עד שבירר לי כל דבר בשורש... ועוד, שלא תצטרך להוצאה מרובה, כי לא כל אדם יוכל לקנות כ"ד ספרים גדולים, גלל שהן ביוקר, והוצאה קטנה יוכל כל איש להכיל... ומה שלא רשמתי אלו הגאונים דלעיל על כל דבר ודבר שאמרו בשמם, עשיתי זה בכוונה כדי לקצר החיבור ממה דאפשר, וע"כ כתבתי סתם ד"א – שהוא דבר אחר, או ס"א – שהוא ספרים אחרים, או י"פ – שהוא יש פותרין, [או] י"מ – שהוא יש מפרשים, או י"ד – שהוא יש דורשין, או ל"א – שהוא לישנא אחרינא, ולא כתבתי מי הוא שפירש כן. ועוד אחלה את פניכם אם תמצאו דבר מפי' המלות שהוא כנגד שכליכם אזי תדינני לכף זכות, אבל דעו כי כלם הן מקובלים איש מפי איש, וכאלו מסיני נתנו מרועה אחד ואין להשיב עליהן[198], כי כך קבלתי אותן קצתם מר' בענדט אקסיל ראד וקצתם מצאתי בפי' ישן מווירמייזא, מפי איש מקובל אשר רוח אלהים בו...

חיבור נוסף שעונה לתיאורו של המגיה הנ"ל בהתנצלותו ("**ספר אחד מקרוב בא**, ואותו המחבר עשה דברי חכמים אחרים עיקר, ודברי מאור עינינו רש"י ז"ל עוקר"), שנכתב במתכונת ובשיטה דומות, הוא ספר "חיבורי לקט" – פירוש נביאים וכתובים מאת ר' אברהם ב"ר יהודה ש"ץ בקרמניץ, לובלין שע"א–שע"ב. על מקורותיו של הפירוש כותב המחבר בהקדמתו דברים בסגנון דומה לנאמר בדברי קודמו ר' נפתלי הירש בעל "אילה שלוחה":

...ויען כי ראיתי רבים שוטטו לדעת את שאהבה נפשם ללמוד ולחבר הפסוקי' מנביאים ראשוני' ואחרוני' ומספרי כתובים ולבאר המלות בלשון אשכנז, ואותם

198 דומה, שכנגד הערה זו כיוון ר' מנחם נחום מייזלש בדברי התנצלותו על השינויים שערך בתוכן ספר "המגיד", שלפי טענתו, את "עיקר יסודו בנה [המחבר] על **ספר אחד מקרוב בא**, ואותו המחבר עשה דברי חכמים אחרים עיקר" בלא לציין את מקורותיו, ואשר לכן הוצרך לערוך את החיבור מחדש ולציין את המקור המדויק לכל פירוש "באופן שהקורא לא יסמוך בשום ענין על ביאור המגיד, כי אם בראותו החכמה מאין תמצא ואיזה מקום בינת המחבר... ולא יהא **כספר החתום וכפתקא דנפל משמיא, לומר קבלו דעתי**" (הערה 190).

שער ספר "חיבורי לקט" מאת ר' אברהם ב"ר יהודה מקרמניץ, לובלין שע"א

ספרי העשרים וארבע מדפוס הגדול אין יד כל אדם משגת לקנותם מיוקר הון... ואף ביד מי שמצויים, אם הוא חכם וצורב יכול ללמוד מעצמו ע"י פירושי המפרשי' האדירי' רש"י ורד"ק ורלב"ג ואבן עזרא, אבל אנשי ערכי שהם כגילי ומלמדי תינוקות ובחורי' שחשקם ורצונם ללמוד בספרים ההם אינם יכולים ללמוד מעצמם, ע"כ אמרתי אלכה לי השדה... ואלקטה באומרים ולקצר בקצרים משפתי ששונים [!] ולכתוב בקיצור ובהבנה קלה ממה שיגעתי ומצאתי בדברי האדירים אשלי רברבי מדברי רש"י ז"ל ומדברי הרד"ק ז"ל ורלב"ג ואבן עזרא ז"ל ומן ת"י [=תרגום יונתן], ואז אף מי שיהיה בידו ספרי' אילו מדפוס הקטן המצוי ביד כל אדם, כשיראה בחיבורי הלקט הזה יכול ללמוד מעצמו בלי רב וצורב[199]. ובפרט שנוסף על אילו האדירי' הנזכרים הנ"ל, לקטתי לי מכמה מדרשי אגדה ושאר מדרשים רז"ל הקרובים לפשוטם והיו לאחדים בידי. גם בארתי המלות קשי ההבנה לתלמידים בל"א [=בלשון אשכנז] כאשר שמעתי וקבלתי מרבותי, למען ירוץ הקורא בו, וכולם מרועים קדמונים נתנו, קטן וגדול שם הוא... וכתבתי מה שלקטתי מהאדירי' הנ"ל ז"ל, גם מה שמצאתי במדרשי' נפוצים שקראתי בם מימי נעורי, וכאשר העיר ה' את רוחי לחברם ולהיותם לאחדים בידי מרוב טרדו' הזמן ומכמה הרפתקי דעדו עלי לא הזכרתי באיזה מדרש שמצאתים, וע"כ כתבתי במדרש סתם...[200]

199 ראה הערה 197.

200 בסיום הקדמתו מביע המחבר את התנצלותו, על כך שבאמצע מלאכתו נודע לו על חיבורו של ר' נפתלי הירש אלטשולר, שנכתב במתכונת ובמטרה זהים, אך לפי עצתו של ר' שמשון אב"ד קרמניץ החליט להמשיך בכתיבת החיבור: "והיתה התחלת מלאכתי זאת בר"ח אייר שנ"ה לפ"ק, ונתעסקתי במלאכת הקדש עד ר"ח אדר בשנה הנ"ל עד גמר נביאים ראשונים. ובחצי אדר הנ"ל בא אלי אחד מן המגידי' ואמ' לי איך שמהר"ר צבי חבר אילה שלוחה על דרך וסגנון חיבור שלי, ואמר לי, שניכם לדבר אחד נתכוונתם". בהמשך דבריו, הוא כותב, שכאשר הגיע לידו הספר "אילה שלוחה" נוכח לראות כי חיבורו שלו מכיל פירושים ומדרשים רבים שלא הובאו בספרו של ר' נפתלי הירש: "ואח"כ ראיתי חיבורו, כי רחוק הוא מחיבורי, כי לא זו הדרך שעלה על רוחי, כי הוא לא כתב רק פירוש האדירים רז"ל רש"י ורד"ק, ולפעמים כתב מה שקבל מרבותיו, אז אמרתי הניח לי מקום, כי אני כתבתי הרבה דברים בהרבה מקומות מהפסוקי' ככל מה שקבלתי מרבותי שלא תמצאם בחיבור האיל'ה שלוח'ה, חוץ מפירושי האדירים ז"ל שהזכרתי למעלה, גם כתבתי מ"א [=מדרשי אגדה] ושאר מדרשים מרז"ל הקרובים לפשוטם...".

אכן, אין להתעלם מהשפעתם של פירושים דרשניים־עממיים אלו על נביאים וכתובים, שהופיעו במפנה המאה הט"ז בפולין, על יצירתו הספרותית של בעל "צאינה וראינה" וספר "המגיד", אם בשיטת קיצור ועיבוד דברי המפרשים וסגנונם והרכבתם יחד ליצירה חדשה ("ולקטתי שושנים אלו מאלו אילנות הגדולים בקיצור מופלג, והעמדתי אותן בסגנון אחד, עד שתהיה לעיניך כשלחן ערוך"), ואם בדרך הסתמכותו על מדרשים, ידועים ועלומים כאחד, בלא לציין את שמם ומקורם המדויק[201]. בדברי שלושתם מובלטת המגמה להראות כי בתוך הפירוש נכללו פירושים ומדרשים בלתי ידועים, בנוסף לפירושי המפרשים הידועים, המצויים במהדורות של ה"מקראות גדולות".

אגב, את שורשיה של ספרות "הפרוזה הדרשנית הצמודה לספר המקראי"[202] – אשר הטביעה את חותמה על ספרות היידיש העממית לדורות עם הופעתו של הספר "צאינה וראינה" – הציע ח' שמרוק[203] לראות בספרות השירה המקראית ביידיש שפרחה בפולין וליטא של המאה הט"ז עם הופעתם של ספרי השירות על חלק נכבד מספרי הנ"ך[204] (הידועים בשם: "שמואל בוך", מלכים בוך"). ספרי שירה אלו, מכילים עיבוד שירי של סיפורי המקרא, בהם שולבו ברצף סיפורי אחד גם המדרשים והאגדות העממיות הקשורים אליהם.

ובכן, דומה, כי הופעתו הראשונה של "אגודת שמואל" לצד ספר "המגיד", הקנתה לו אפוא ממידת החופשיות והקלילות להם זכתה במשך שנים הספרות העממית ביידיש, שנועדה לספק את צורך ההמון ולרכוש את לבו, אלא שהפעם נחצו לא מעט גבולות: ראשית, המחבר לא הסתמך כלל על מקורות קדומים, אלא

201 בדברי העוסקים בשיטתו ומקורותיו של בעל "צאינה וראינה" לא מצאתי שום אזכור על קשר כלשהו או השפעה משיטתו ומקורותיו של בעל "אילה שלוחה" או "חיבורי לקט".

202 את מבשריה של ספרות דרשנית עממית זו מוצא ח' שמרוק בפירוש־תרגום מגילת שיר השירים ביידיש מאת ר' יצחק סולקש, קראקא של"ט. וכן בספר משלי עם פירושו־תרגומו של ר' מרדכי ב"ר יעקב מטפליץ, קראקא שמ"ב.

203 במאמרו "קווים לדמותה של ספרות יידיש בפולין ובליטא", תרביץ, מו (תשל"ז), עמ' 273, 279, 283.

204 ראה רישום ביבליוגרפי מפורט שלהם, בתוך: ח' שמרוק, "רשימה ביבליוגראפית של דפוסי פולין ביידיש עד גזירות ת"ח ות"ט", קרית ספר נב, ב (תשל"ז), עמ' 383–417, מס' 11, 12, 14, 15, 19, 20, 21, 22, 28, 30, 36, 38.

בדה את התוכן כולו מלבו. שנית, הוא ביקש להציג את התוכן הבדוי כ"ליקוטים" וציטוטים מדויקים מתוך המקורות הקדומים בעצמם, ובכך להעניק להם סמכות יתירה. שלישית, מכיוון שלא היה "בר סמכא" (כעדותם של חכמי דורו) נמצא כי הרבה מן הדברים שבדה סותרים לדברי חז"ל והלכה מפורשים. רביעית, המחבר, שבמקרה זה היה גם המו"ל, הרהיב עוז לשלב ציטוטים בדויים אלו בגוף פירוש רש"י, ובכך גרם במקרים רבים לייחוסם המוטעה לרש"י.

הדפסתו של "אגודת שמואל" לצד ספר "המגיד" – המשכו של "צאינה וראינה", מבליטה את התכונות המשותפות לשני חיבורים אלו, כדוגמת שילוב "מדרשים" מחודשים וסגולות פלאיות[205], ומסבירה את הרקע ליצירתו החריגה של דלוגאטש, שהינה במידה מסוימת ניסיון לחקות את התכונות האופייניות לספר "המגיד" (המקורי) ול"צאינה וראינה", הודות להן נתקבלו באהדה ובחיבה בקרב ההמון.

גם את עצם הרעיון מצד דלוגאטש להציג את הגהות "אגודת שמואל" כהשלמה ותוספת על פירוש רש"י, יש לראות בהשפעת השינויים וההוספות שהוכנסו לראשונה בגוף פירוש רש"י לנ"ך בידי מהדיר ספר "המגיד" (לובלין שפ"ג). המקור לשינויים והוספות אלו הוא, לפי עדות המהדיר, מתוך "ספר נחמד, רש"י כתוב על קלף ישן נושן, שהיה חתום זה כמה באוצר הכבוד של הנעלה מהר"ר ברוך ז"ל סג"ל בהר"ר יצחק ז"ל, חתן הקציץ כמר זעליג פוזנר מלובלין, הנודע לרבים תועלת אותו העשרים וארבע כאשר יחזו עיניכם מישרים בהגהת כמה וכמה טעויות חליף ויתר וחסר". ר' מנחם נחום מייזלש מלובלין, מהדיר ספר "המגיד", הוא הראשון ששינה במידה רבה את פני הנוסח של פירוש רש"י, שהיה נחלת כל הדפוסים הקודמים של "מקראות גדולות", המושתתים על מהדורת היסוד של ר' יעקב בן חיים אבן אדוניהו, שיצאה לאור בשנות רפ"ד–רפ"ה בבית הדפוס של בומבירגי בויניציאה. מלבד תיקוני נוסח שגרתיים ושינויים והוספות של מילים ומשפטים, נוספו גם קטעים שלמים, שאינם במהדורת ויניציאה ואף לא בכתבי היד

205 מן הסגולות הפלאיות המשולבות בספר "צאינה וראינה", שלא נמצא להן מקור מוסמך, יש לציין את הסגולה הידועה, עליה העיר ר' יאיר חיים בכרך בספרו "מקור חיים" (אורח חיים, סימן תרסד, סעיף ט) שראוי לבטלה: "מנהג נשים בני בנים [=מעוברות] נושכין עוקץ מן האתרוג, נזכר בספר צאינה וראינה [בראשית ג, ו] – אשרינו שנשתקעו מנהגים כאלו".

הקדומים שבידינו[206]. במקומות רבים ציין המהדיר את הצעת השינוי באמצעות סוגריים או ראשי תיבות: ס"א [=ספר/ים אחר/ים], או: בסא"א [=בספרים אחרים אינו]. אולם במקומות רבים אחרים שינה את הנוסח המקובל בלא שציין על כך[207].

"יצירתו" של דלוגאטש, וכמוה גם חיבוריו העממיים של ר' יעקב מיאנוב[208], קשורים גם לתופעת המצאת "מדרשי פליאה", שהיתה רווחת בזמנם בקרב חוגי הדרשנים והמגידים בפולין[209]. השפעתם של אלו ניכרת ב"אגודת שמואל"

206 מקורם של קטעים אלו, כנראה ב"תוספות" שנרשמו בגיליון הטופס שעמד לפני המהדיר.

207 על השינויים בנוסח פירוש רש"י לנ"ך במהדורות ספר "המגיד", ראה במבוא למקראות גדולות "הכתר" (הערה 62), עמ' 38. וכן במבוא הרב מרדכי ליב קצנלנבוגן לספר "יהושע שופטים עם פירוש רש"י", הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ז, עמ' 4–3.

208 בהקדמתו לספר "המגיד" הוא מסביר, שהחיבור נועד למלא את מקומם של ה"מגידים" שהיו דורשים בציבור בזמנים קבועים (שלא תמיד מתאימים ונוחים לכולם) בדברי מוסר ואגדה מתובלים בסיפורים מהנ"ך, בלשון יידיש המובנת להם. וראה הערה 197. בנוסח שער ספרו "שורש יעקב" [קראקא ת] שנדפס על ידי בנו, מופיעה קריאת עידוד לרכישת הספר "כדי שיוכל להביא אל בית הדפוס שאר ספרי אבי אדוני מורי ורבי ז"ל על **מדרשים נעים**[!] **אשר עין לא ראתה**".

209 על תופעת המצאת "מדרשי פליאה" בכלל, ובקרב חוגי הדרשנים בפולין בפרט, ראה: א' אפשטיין, "מעות לתקן: ע"ד המאמרים המובאים בשם הירושלמי ואינם בו", ירושלים (לונץ), כרך ז (תרס"ז), עמ' 157–148; ג' שלום, "התנועה השבתאית בפולין", בית ישראל בפולין, ב, ירושלים תשי"ד, עמ' 40–38; הנ"ל, "שבתי צבי", תל אביב תשי"ז, עמ' 70–64; י' ליבס, "חלום ומציאות: לדמותו של הקדוש המקובל ר' שמשון מאוסטרופוליה", תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 91–88; י"ש שפיגל, "מדרש פליאה – לשיטת הדרשנות במאות הט"ז–י"ז", מחנים, 4 (תשנ"ג), עמ' 265–258; הנ"ל, "קונטרס אמר אליהו: על מאמרים המיוחסים להגר"א", ישורון, ז (תש"ס), עמ' תשז–תשלד; הנ"ל, "פרשת דרכים לרבי יהודה רוזאניס", מן הגנזים, ט (תשע"ז), עמ' רעג–רעז. אך דומה כי הערתו של ג' שלום במאמרו הנ"ל (עמ' 40, הערה 5): "כל התופעה המיוחדת הזאת [= מדרשי פליאה] עוד לא נחקרה כלל", עדיין תקפה.

אגב, במאמרו הנ"ל (שם, עמ' 39), הציע ג' שלום לראות את המקור לתופעת המצאת "מדרשי פליאה" בספרות הפסאודו־אפיגרפיה של חוגי המקובלים בפולין (המוכרת לנו בעיקר מכתבי ר"ש מאוסטרופולי). אולם, לפי דעתי, ההיפך הוא הנכון: הצורה הפסאודו־אפיגרפית האופיינית לחלק מכתבי מקובלי פולין הושפעה מן הצורה הפסאודו־מדרשית שקדמה לה בחוגי הדרשנים והמגידים, אשר את ניצניה הראשונים אנו מוצאים כבר בראשית

במיוחד בניסוחם של הציטוטים הקצרים המתחילים במילה "מכאן"[210]. אין זה פלא שחלק מן ה"הברקות" של דלוגאטש עצמו הפכו ברבות הימים ל"מדרשי פליאה" פופולריים שתלי תלים של דרשות נכתבו ליישב אותן. הגיגים מבית היוצר של דלוגאטש החלו מצוטטים כ"מדרשי פליאה" עתיקים בספרי הדרוש של חכמי אשכנז כעבור שנים ספורות בלבד אחר הדפסת "אגודת שמואל" (תנ"ט–ת"ס), מה שמלמד על תפוצתו המהירה והשפעתו הרחבה של החיבור. מספרי דרוש אלו

המאה הי"ז בחיבוריו של ר' יעקב מיאנוב. [יצוין, כי התיעוד הראשון לתופעת המצאת "מדרשי פליאה" תמוהים בידי דרשנים מופיע כבר בפירוש "יפה תאר" למדרש רבה, מאת ר' שמואל יפה אשכנזי (ר"צ?–שנ"ה). מפאת חשיבותו אצטט את דבריו בשלמות: "...וכיוצא בפירושים פה, פירש בעל ראש אמנה בפי"ג על מאמר הזכירו הטועים [=הנוצרים] כנגדן להוכיח ממנו אפשרות ביטול התורה בזמן העתיד, וה"א [=והוא אומרו]: למה נקרא שמו חזיר מפני שעתיד להחזירו לישראל, שמפני המלחמות, להוראת שעה יתירהו הקב"ה לישראל כמו שהתירו להם בכבוש הארץ, וכמ"ש ובתים מלאים כל טוב, אפי' קדלי דחזירי. ועוד פירשו שנאמר על אדום שנקרא חזיר, כמ"ש בפרקין. והאמת שב' הפירושים נכונים אילו נמצא המאמר הזה לרז"ל, אבל לפי דעתי לא היה ולא נברא, כי לא מצאנוהו בשום מדרש. ואחשוב שאיזה מהאחרונים המציאו לדרך הלצה לפרש בו א' מהפירושים הנז'. ולפי דעתי, שלהיות המדרשות קשה המציאות ביד כל אדם בימים הראשונים להעדר הדפוס, היה מי שהיה רוצה להתחכם ממציא איזה מאמר שיפורש בו פירוש הלציי, והיה תולה אותו מאיזה מהמדרשים הרחוקים להימצא ביד כל אדם, וכן היה ענין מאמר זה, ואחר שהיה שגור בפי הדרשנים באו הטועים עלינו [=הנוצרים] ונתלו בו" (יפה תאר, ויקרא רבה, פרק יג, סימן ג, קושטא ת"ח, עח ע"ב). ומעין זה העיר גם על מדרש תמוה אחר: "...ובעל עין יעקב בהקדמתו כתב שמצא מאמר כתוב בשם המדרש, ובקשו ולא מצאו... ופירש בו פירוש הלצי, ולא אאמין שהנוסח הלז מחז"ל, שאין לו הבנה לפי הפשט, אלא א' מן התלמידים המציאו להתגדר בפירוש זר או הלציי" (יפה תאר, בראשית, פרשה כד, סימן ט, ויניציאה שנ"ז, קסו ע"א). ר' שמואל יפה נתגדל כל ימיו בין חכמי הספרדים בתורכיה, אך מוצא משפחתו מאשכנז. בספרי הדרוש של חכמי תורכיה בזמנו, ואף בתקופות מאוחרות יותר, איננו מוצאים זכר לתופעה מעין זו. הסברה נותנת, שהוא הכיר או ידע על תופעה זו שכבר היתה מצויה בימיו בקרב חוגי דרשנים באשכנז. והדבר טעון בירור].

210 ראה לדוגמה באסופה למעלה, פסקאות 25, 28, 39, 56, 73, 85, 95, 96, 105, 108, 118, 121, 123, 153, 167, 171.

יצוינו לדוגמה, ספר "בגדי אהרן" [פרנקפורט דמיין תע"א], לר' אהרן תאומים[211]; וספר "כסף נבחר" [אמשטרדם תע"ב] לר' אביעזרי זליג מרגליות[212].

בשונה מרוב חכמי הדור בתקופה הנדונה שעברו על תופעה זו של המצאת

211 בהערת בן המחבר. וראה הערה 150.

212 ראה הערה 164. עם זאת, אין להוציא מכלל אפשרות שחלק ממאמרים בדויים אלו הכלולים ב"אגודת שמואל" היו ידועים ושגורים בעל פה – באותה צורה או בצורה דומה – בקרב חוגי הדרשנים בפולין עוד קודם לדלוגאטש, שקלט אותם מפי השמועה וכללם בספרו. וראה לדוגמה "חידושים" והקדמות של דלוגאטש הלקוחים מכתבי ר"ש מאוסטרופולי, לעיל הערות 98, 179. בהקשר זה, ראה גם דברי ר' אהרן תאומים, מגדולי אותם דרשנים "יוצרים" (להלן), בהקדמה לספרו "בגדי אהרן", בהם הוא מתלונן על גניבת "חידושים" מקוריים ואישיים שלו על ידי דרשנים צעירים מתחרים שנמנו לפני כן עם שומעי לקחו, ומסביר לכן את הצורך מצדו להעלות את דרשותיו על הכתב ולהביאן לפרסום בדפוס: "...באשר כל שבת ושבת בפרקא, היו שם ספסלים מלומדים ובחורים, וכאשר שמעו מפי נאמרים, אז העתיקו להן אותן הדברים והלכו למקום שאין מכירין אותם... עומדים ברבים ודורשים, ויאמרו: לנו המים!... ולכסות הדבר, לפעמים תופרין עליו טלאי ע"ג טלאי... וכל אחד מחלף שיטתו, ואמרתי: יוחקו מילי בספר... ולא ירימו עוד ראשם...". וראה גם, במגמה הפוכה, תלונת ר' יאיר חיים בכרך בהקדמת ספרו "מטה אהרן" (להלן), המספר איך בתמימותו נכשל פעם, באחת מדרשותיו, בציטוט "מדרש פליאה" בדוי כזה, שקלטה אזנו מפי דרשן אחד: "וכן פעם אחת שמעתי מאחד מרבני אשכנז דורש ומבאר מדרש נפלא, זה תארו (ומצאתי שהוא מובא בספר נחלת בנימין [אמשטרדם תמ"ב, עט ע"ג]): כל ימיו של דוד היה מצטער ולא נתקררה דעתו עד שהגיע לפרק הבתולה נישאת, עכ"ל. ושאלתיו אחר הדרשה, איה מקום כבודו של המדרש ההוא? והשיבני, שאלהים ידע את מקומו, רק שמע אותו מפי רב מובהק אחר, ויומיים אחריו דרשתיו גם אני בסיום משניות פה ווירמישא, ועל הימנותא קא סמיכנא...".

הערה זו נכונה גם בנוגע לעשרות ההנהגות והסגולות המוזרות המצוטטות בהגהות "אגודת שמואל", שיתכן כי בחלקן מבוססות על סגולות עממיות דומות שהיו רווחות בתקופה הנדונה בפולין. וראה לדוגמה על התפתחות הסגולה לאמירת פסוק המתחיל ומסיים באותיות שמו, להלן הערה 167. אציין, כי בדומה לכך העיר ג' שלום במאמרו הנ"ל, עמ' 39, גם ביחס לספרות הפסאודו־אפיגרפית של אחדים ממקובלי פולין בתקופה הסמוכה, וכתב: "עוד לא נבדקה השאלה, עד כמה יש כאן אולי יסודות עממיים ופולקלוריסטיים, מאמונת יהודי אוקראינה בדור ההוא (שידיעותינו עליה מועטות ביותר), ועד כמה יש כאן משום יצירתו האישית של הכותב, המאכלס את עולמו הפנימי אוכלוסיה משונה ביותר".

שער ספר "בגדי אהרן" מאת ר' אהרן תאומים, פרנקפורט דמיין תע"א

"מדרשי פליאה" בשתיקה מסוימת, כנראה מהסיבה שהדבר אינו נוגע לגופי תורה והלכה[213], נמצאו חכמים שראו בתופעה זו נגע רע ותקלה, ומשכך ראו צורך לפרסם את מעשיהם של העוסקים בכך ולהוקיעם[214]. מאלו האחרונים בולט במיוחד ר' יאיר חיים בכרך (שפ"ח–תס"ב), בעל "חות יאיר", שבהקדמת חיבורו "מטה אהרן" – השגות על ספר "מטה אהרן" [פרנקפורט דמיין תל"ח] מאת ר' אהרן תאומים[215], מתח ביקורת קשה נגד "קצת הדרשנים" בדורו, שאימצו לעצמם מנהג זה בדרשות חידודיות שנשאו לפני קהל שומעיהם. דרשנים אלו, נהגו לבדות מלבם מאמרים שלמים ולייחס אותם למקורות קדומים, כדי להשלים בהם חסרון הקדמה הנחוצה להם לבניית מהלך הדרשה. אחדים מהם אף הראו את

213 נימוק זה מופיע בדברי רי"ח בכרך המובאים להלן: "ואף כי לבי אומר לי, מה לך להיטפל בזה, הלא אין בספר הזה [=מטה אהרן לר' אהרן תאומים] לא איסור ולא היתר, לא פטור ולא חובה, לשלם על יתר עושה גאוה בהשגות כמו שעשו קדמונינו ז"ל למען הקים הדת על תלה, פן תצא ח"ו משפט מעוקל, משא"כ בספר הדרושים די"ל דרוש וקבל מה דחזי, ודלא חזי להוי לצבי מפי בשת". וראה תגובתו של רי"ח בכרך כנגד טענה זו בהמשך דבריו שם.

214 ביקורת חריפה כנגד תופעה זו, באופן כללי, נמצאת במקורות הבאים: ר' משה ב"ר יצחק מקראקא (אב"ד לובומלא), "מהדורא בתרא" ל"חידושי הלכות ואגדות" מהרש"א, שבת פח ע"ב; ר' ברכיה ברך שפירא, הקדמה לספרו "זרע ברך", קראקא ת"ו; ר' אפרים הכהן, שו"ת "שער אפרים", זולצבאך תמ"ח, סימן סד, כח ע"ב–לא ע"ב; ר' דוד אופנהיים, שו"ת "נשאל דוד", יורה דעה, סימן טז, ירושלים תשל"ה, חלק א, עמ' פה–פט (תאריך התשובה מחודש תשרי שנת תנ"ח); ר' אברהם סגרי ותלמידו ר' דניאל טירני, בתוך: "שם עולם", פיעטרקוב תרפ"ט, פרשת ויחי, עמ' 46, ועמ' 79–78; החיד"א, "שם הגדולים", מערכת ספרים, ערך דרשות הר"ן וערך פליאה.

215 לפנים כתב יד הקהילה היהודית בוינה 12 (קטלוג שווארץ 100), ולאחר מכן כתב יד ורשה, המכון להיסטוריה יהודית 180. כיום כתב יד ירושלים, הספרייה הלאומית 5220 °8, דפים 202 ע"ב–232 ע"ב. קטעים מן ההקדמה פורסמו לראשונה על ידי א' ילינק בכתב העת "בכורים", וינה תרכ"ה, עמ' 26–4. ושוב במקורות הבאים: י"מ צונץ, עיר הצדק, למברג תרל"ד, עמ' 139–135; ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, כרך א, תל אביב תרפ"ה, עמ' קכח–קל; י"ל מימון, מדי חודש בחדשו, מחזור ג, ירושלים תשי"ז, עמ' 147–131. על יחסיו המורכבים של בעל "חות יאיר" עם ר' אהרן תאומים, ראה בהרחבה במקורות המצוינים במבוא הרב בנימין שלמה המבורגר לספר "בגדי אהרן", הוצאת המכון להוצאת ספרי קדמונים, נתניה תשמ"ז.

כוחם בהמצאת מאמרים חתומים וסתומים, בלי כל קשר הגיוני בין ראשיתם לסופם, וייחסו אותם לספרות המדרשית, כדי להפגין באמצעותם את גודל ועוצם חריפותם, ביכולת לפענח – ביצירתיות גאונית מעוררת השתאות – את צופן המאמר הבדוי ולקשר בין ראשיתו לסופו[216]. התקפתו בעניין זה נגד דרשני זמנו, באה כהמשך להתנגדותו העקרונית לדרך הפלפול הדרשני – בעל האופי והסגנון הראוותני – הבנוי על "הברקות" מפתיעות ו"חידושים" מחודדים, ללא כל מגמה מוסרית או פרשנית, רק לשם חריפות סרק גרידא[217].

את חיצי ביקורתו מכוון רי"ח בכרך ביחוד כלפי ר' אהרן "דרשן" תאומים, מגדולי דרשני החידוד והפלפול בזמנו, אשר בספרו הנ"ל, וביתר חיבוריו – הנחשבים אב טיפוס לשיטת הדרשה החידודית – ניתן לזהות לא מעט "מדרשי פליאה" מקוריים מסוג זה. הוא מאשים אותו, כמו את יתר דרשני החידוד בזמנו,

216 ראה בהקשר זה דברי הביקורת של ר' ברכיה ברך שפירא, בהקדמת ספרו "זרע ברך", קראקא ת"ו, המצוטטים בחלקם בהקדמת רי"ח בכרך: "ומכאן תוכחה לאלו הדרשנים שקרנים אשר מקרוב באו, שועלים קטנים מחבלים, חובלים בעצמם ובאים לשנות העניינים, וברורו לעצמם דרך לא סלולה, לא דרכו בו הראשונים ולא שערום אבותינו, רק מסך בקרבם רוח עועים מעשה תעתועים, ורוח בקרבם מעשה חדודים חדודים בחריפות של הבל, ומהבילים הזמן שמחפשים בחיפוש נרות דוקא אחר איזה מאמר או מדרש שמסדר זה אחר זה הרבה עניינים, והמה רחוקים בבחינתם זה מזה כרחוק מזרח ממערב, ומעולם לא נתכוון בעל המאמר ולא עלתה על דעתו שיהא להם קשר וחיבור, והמה מייגעים עצמם עד שמעלים הבל וקושרים נימא בנימא, מדחי אל דחי עד מאה דחיות, ותולים הרים בשערה בדבר שלא נגע ולא פגע... ומרוב תשוקתם בזה, קראו ללימוד זה שם בארץ 'לימוד וועגדין', כלומר, מחברים דברים נפרדים מה שסותרים זה את זה לפי סברתם, או שלא נסדרו יפה, וקושרים אותם בקשר בוגדים". מדבריו אלו ניתן להבין, כי בתקופתו עדיין לא פשתה המספחת של המצאת "מדרשי פליאה" בדויים מעיקרם, ואת כשרונם ה"יצירתי" בהעלאת "פילא בקופא דמחטא", היו מוצאים בקישור מאמרי חז"ל נפרדים המופיעים בסמיכות (וכדוגמת ההסברים המחודדים שנכתבו לבאר סמיכות שני המאמרים בשם רב תנחום המובאים בגמרא שבת כב ע"א).

217 על הדרשה הפלפולית ומתנגדיה, ראה: ש' פדרבוש, חקרי יהדות, ירושלים תשכ"ו, פרק שלישי, עמ' 129–120; ד' רפל, הויכוח על הפלפול, תל אביב תש"מ, עמ' 66–41; א' ריינר, "תמורות בישיבות פולין ואשכנז במאות הט"ז–הי"ז והוויכוח על הפלפול", כמנהג אשכנז ופולין, ירושלים תשנ"ג, עמ' 80–9.

ספר
מטה אהרן

שער ספר "מטה אהרן" מאת ר' אהרן תאומים, פרנקפורט דמיין תל"ח

זה השער
ליי צדיקים
יבואו בו
ספר מטה אהרן
חברו וגם יכדו ❁ המפורסם
בשבחו והודו ❁ ליראי ה׳ סודו
❁ הי״ה הרב המאור הגדול המופלא
ומופלג אשר טבעו יצא בעולם
כ״ש מוהור״ר
אהרן דרשן תאומים זצוקללה״ה
פאר הי״ק ור״מ כק״ק וועמייזל וכק״ק קליפקא
והגלילות.
עתה נדפס מחדש ע״י כן הרב הגדול המפורסם מ״ו
ה״ה הרב המופלג כמהור״ר יהודי ליב תאומים
דיין המדינ כק״ק וראנקפורט דמיין יצ״ו
כתובכו׳
פירש עפ״י הסוד עם
ציורים מפותחים בנחושת
בתכלית היופי בשנת
עת רצון לפק
פראנקפורט דמיין
יע״א
ויין גרויקמען בקבל הדיין
מוהר״ר ליב זנגפיר:
בק״ן בפרנקפורט
דמיין

שער ספר "מטה אהרן" מאת ר' אהרן תאומים, פרנקפורט דמיין ת"ע

גם בזיוף המקורות וסילוף המובאות מספרי הקדמונים, כדי להתאימם לצורכי חידודיהם, ולהשתמש בהם בתור יסודות עתיקים, שעליהם יוכלו לבנות את בנייני התוהו שלהם.

דבריו הארוכים בעניין, כשלעצמם, מהווים תעודה היסטורית רבת ערך על תופעה מעניינת זו שרווחה בימיו של הכותב, והם חשובים כאן במיוחד להבנת הרקע ליצירתו הדמיונית של דלוגאטש. הוא עומד על הבעייתיות של התופעה ומסביר את הצורך וההכרח להילחם כנגדה בכל התוקף. ולפי דעתו יש ב"פרסום קלונם מצוה רבה, והשתיקה והעלמת העין מסוררים כאלה – [סופה] תקלה ועון וחשש חילול השם יתברך ותורתו". שתיקה והתעלמות מן התופעה תביא בהכרח לתוצאה חמורה יותר בהמשך, כאשר כל אדם יוכל לבדות "מדרשים" ולהמציא הקדמות זרות מדמיונו ולפרסמם בספר, שכעבור זמן יצטטו מתוכו כאילו ניתן מסיני: "וחוששני אם כל איש ישב בדד וידום ויכבוש פניו בקרקע, הנה ימים באים ח"ו ותהי האמת נעדרת, רק כל איש ואיש סורר ומורה בביתו לבדות לו מדרשים כחפצו וכאות נפשו ישאף רוח, כענין שמנסים הבחורים זה את זה בהמצאות נפלאות ושינוים בדוים, ומה גם שיקחו כת הדרשנים הקדמות זרות מזה הספר אשר באמת לא היו ולא נבראו... ומה גם לדעת המון עם דעולה בדמיונם הכוזב שדבר שנדפס ונמצא בספר כאילו ניתן מסיני ואין להרהר אחריו". לצערנו, חזותו הקשה של ר' יאיר חיים בכרך אכן נתגשמה עוד בחיים חיותו, בדמות הספרים "אגודת שמואל" ו"הר אדני" מעשה ידי שמואל דלוגאטש, אשר בלא ספק הפליג במידה זו יותר מכל קודמיו. להלן ציטוט חלקים מתוך ההקדמה הנ"ל הנוגעים לענייננו:

> גם מאז גם משלשם בשומעי קול רעש ורוח גדול אדיר וחזק מפי קצת הדרשנים אשר מקרוב באו ונשתבחו בעיר ועיר, הלא המה פקקו את מאור של תורה בטפיח וקשרו בקשר שאינו מעשה אומן כלל את דברי רז"ל בהבלי שוא ושקר בדבור אחד נאמרו, להבהיל ולהטעות המון עם ובכללם אף גם קצת החכמים בעיניהם, היה לבי כדונג נמס בתוך מעי וכאש עצור בעצמותי וצער גדול מתחולל על כבוד תורת אמת דרושי קדמונינו ז"ל כי גלה, ושפחה זרה אשר אמריה החליקה כי תירש גבירתה. [...]ושמעתי מפה קדוש החסיד הגאון מהר"ר טעבלין מגולי ק"ק פולדא ששני נדרים נדר לה'... ושלא לשמוע בקול דרושים כאלה. ואחשבה כי הפונים אל הדרשות האלה של דופי ונהנים מהם נטרפה דעתם וחלו חולי הנפש שזכר הרמב"ם בפ"ג מח' פרקיו... במ"ש יש לא ירגיש חוליו ויש לא ירגיש ולא ירצה

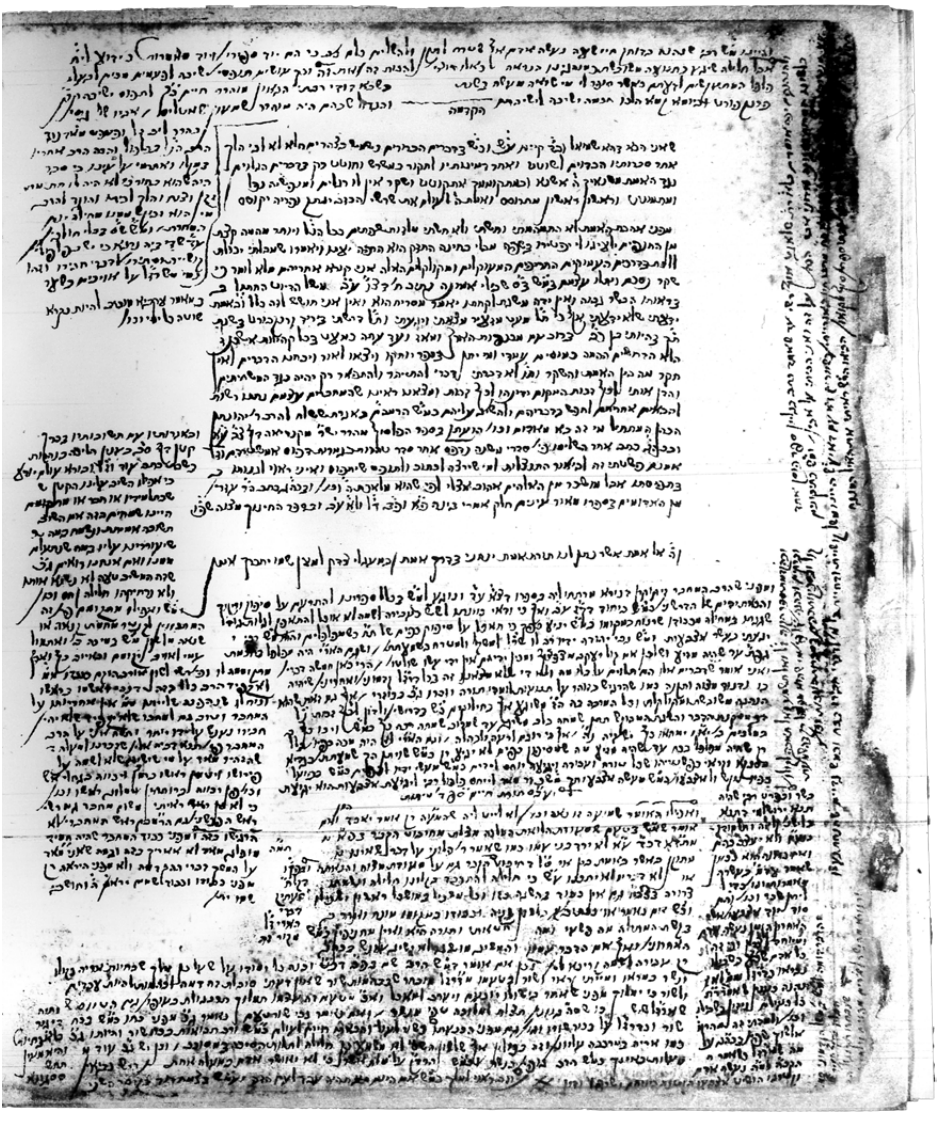

הקדמה לספר "מטה אהרן" מאת ר' יאיר חיים בכרך
כתב יד ירושלים, הספרייה הלאומית 8° 5220

להתרפא במשכו אחר הנאותיו, שכל דבריו באמת וצדק כפתר ופרח הוא לעניינו. [...] אף כי בדרושים לכל חפציהם יוסיפו זרה עברה וזעם וצרה... במה שבאו לפעמים בדברי רז"ל דברים תמוהין לפי המובן לפי פשוטיהן ומקבליהן טהורים למבינים, ומוטל על כל אשר נגע יראת אלהים בלבו לדונם לכף זכות כמ"ש איש אלהי הרמב"ם ז"ל בהקדמתו לפי' המשניות ולפרק חלק יע"ש, ולשים העקוב למישור בדברים המתישבים על הלב, ואם תקצר דעתו מלהולמם יתלה בעומק המושג וקוצר המשיג, ובעלי דרוש הנ"ל יוסיפו בהם עקש ופתלתל, אלא שבאו עוד לחלוק עלינו את השוים, המה דרז"ל הנכוחים למבין וישרים למוצאי דעת בלי חסרון ומגרעת, יהפכו לנגע צרעת ודברי חכמים כדרבנות למ'ר דע'ה, ובלי הכרח טעם וריח יעלה שממית ע"ג מזבח. [...]

וביום אשר ירדה צל החכמה אחורנית מטה מטה, ציץ המטה פרח הזדון[218] לאמר מי אדון, ובחמלת ה' השקיף למען קדשו לפרסם את החנפים ולגלות קלונם נשא אחד מגדוליהם לכל מראה עיני בשר את לבו לחבר ספר, ורוח עועים על פניו יחלוף להוציא לאור שמץ שחץ מדרושו, ובקראי בו שתים ושלש דלתות נבעתי ונבהלתי ונפלתי על פני ואמרתי עת לתב'ר מאני תבירי כזה, למרמא אימתא דשמיא על הנשארים ישמעו ויראו, ולא עת לקרו'א ולבלות זמן מכחי המציאות רק עת לקרוע אותו ואת בוגדיו[219] קרעים על טורף התורף ועל תופת הטופס וההדפסה. הן מצד כלל הדרושים, אמת אומר, אל יברא דכולו שיקרא, והן מצד דברים הבדוים אף בספרים המצויים אשר באו בדרז"ל, ונלאיתי כלכל לא אוכל עוד...

גם על זה דוה לבנו אדום ואשום אשאף אחריש ואתאפק כאשר מרגלא בפומייהו דאינשא לומר "אין משיבין על הדרש" <אף כי לא ידעתי מקום הדבר, ומעקש אחד רצה להוכיח מזה דאין להקפיד על שקר בדרוש...> וכי אומר, רחמנא ליצלן מהאי דעתא, ישיבני... וכן כל קושיא וכל תמיה שערי תירוצין לא ננעלו. [...] ומיום עמדי על דעתי לא ראיתי ולא שמעתי ולא ידעתי מתועבה כזאת הנעשית בישראל משום מחבר איש ריב ומדון אשר יעשה בזדון לזייף דברי רז"ל בחצריהם ובטירותם, בחסר ייתור וחלוף, מקלקל דבריו שלא במשפט וסותר ע"מ לבנות עליו

218 רומז לספר "מטה אהרן" להנ"ל, פרנקפורט דמיין תל"ח. בשער: "והוא פירוש להההגדה דברים מתוקים מדבש ונופת, ובתוכו מאמרים תמוהים מבוארים זכים וברורים ויפות... אשר לזה כל נפש שואפת".

219 רומז כנראה לספר "בגדי אהרן" להנ"ל.

בנינו... ובכלל זה מ"ש בשם מחברים אחרים דברים שלא זכר ולא פקד המחבר ההוא, גם מה שתפס במושלם ועשהו יסוד לדרושו והוא נגד האמת הן מצד עצמו או מצד הטעם שכתב או שנדחה בש"ס או דלא ק"ל [=קיימא לן] להלכה כן לשום פוסק או שפירש בהם פירוש זר. [...] וכל זה לכבוד שמים... אחר שגלוי לפנינו שהמחבר פיחת והוסיף בכמה מקומות בדברי המחברים לצורך הדיוט, בענין שא"א לו להתנצל בשום פנים. גם בעינינו ראינו שבערמה עשה לעשות סניף מדברי עצמו הבדוים ובנוים על שיקול דעתו הקלה והדלה לדברי המפרשים, אשר כל הקורא ידמה בלבבו כי כל האמור הם דברי המפרש שזכר למען יאמינו דבריו. מעתה יצא מן הכלל אשר נצטוינו הוי דן את כל אדם לכף זכות... ואחשבה שגם מ"ש בשם מפרשים סתם זה יותר משלשים פעמים ואינם מן המנוים בתפיסתו עליו אף כי כרובם כן חטא בהם בלי ספק <ואם היה רק טוב טעם ודבר שכל ואיזה כוונה מה טוב היה לו לדבר נגד מלכים שכך נראה לו ולעשותו יסוד לבנינו או תבלין לתבשילו, רק מפני שחש פן יקוצו בדבר הבנוי על שיקול דעתו הבדוי מלבו, משא"כ כאשר נמצא כתוב בספר מי שקדמו שסברו אוילים שהוא מעתה כניתן מסיני וחזק הוא אחר שנדפס כראי מוצק לנטוע שמים וליסד ארץ עליו...>, ומ"מ במקום א' או ב' לא אוכל להתאפק מלהשיג לזרות הענין... וכן באיזה מקומות כתב בשם מפרש בלי מראה מקום, ובכל זה התחבל למען לא ילכו הנמושות ונבעו מצפוניו ויבחנו דבריו ויתבדה ויאחז. ומעתה צריכין אנו לחוש לו ולבדוק אחר כל המקומות ואחר כל ההקדמות הזרות אשר זכר, ועליו להביא ראיה לפנינו מתוך ספר ההוא, מכ"ש מ"ש בשם ספרים זרים דלא שכיחא ביד כל אדם תורני, כי מטבען של קרובים אשר על ידן הוחזק לפנינו אנו למדין טבען של רחוקים מעינינו...

ואף כי לבי אומר לי, מה לך להיטפל בזה, הלא אין בספר הזה לא איסור ולא היתר לא פטור ולא חובה לשלם על יתר עושה גאוה בהשגות כמו שעשו קדמונינו ז"ל למען הקים הדת על תלה פן תצא ח"ו משפט מעוקל, משא"כ בספר הדרושים די"ל דרוש וקבל מה דחזי ודלא חזי להוי לצבי דנפק מפי בשת, לזאת אשיב אל לבי על כן אוחיל לו ית' לקבל שכר על הדרישה והחקירה בדרושים כאלה... שפרסום קלונם מצוה רבה, והשתיקה והעלמת העין מסוררים כאלה תקלה ועון וחשש חילול השם יתברך ותורתו, על כן מפרסמים... וחוששני אם כל איש ישב בדד וידום ויכבוש פניו בקרקע, הנה ימים באים ח"ו ותהי האמת נעדרת, רק כל איש ואיש סורר ומורה בביתו לבדות לו מדרשים כחפצו וכאות נפשו ישאף רוח, כענין שמנסים הבחורים זה את זה בהמצאות נפלאות ושינוים בדוים, ומה גם שיקחו כת הדרשנים הקדמות

זרות מזה הספר אשר באמת לא היו ולא נבראו, כאשר קול ענות נפש זה לא אחת ושתים שמעתי, אף כי מיום יצא לאור עדיין כעת לא יצא שנה וכללותיה, הלא כתב הרב המורה בהקדמת ספרו, דבר הנכתב בספר כאילו נדרש לאלפים, ומה גם לדעת המון עם דעולה בדמיונם הכוזב שדבר שנדפס ונמצא בספר כאילו ניתן מסיני ואין להרהר אחריו, וכמ"ש הרמב"ם באגרת תימן וז"ל, ולא יהיה לך לראיה מה שתמצאם בספרים, כי המכזב כשם שהוא מכזב בלשונו יכזב בקולמסו ואין נמנע עליו, והכסילים הבוערים הם שיעשו אצלם לראיה אמיתות הדבר בהיותו כתוב וכו'... [...] ושנו חכמים במשנה חכמים הזהרו בדבריכם וכו', ופירושו ומעשה שהיה ידוע, ובדברים עכורים לא ברורים הנובעים מלב האומרם הדברים אמורים, אבל מעשה זר כזה לפרר פירורים לא ברורים לתלותם בקדמונים שוכני עפר וחורים – מימינו לא שמענו... ומצאתי כה"ג בשו"ת ר' אלי' בן חיים... ובדף ט' ע"א כתב חכם אחר בזה וז"ל, ואם על המזייפין שטרי ממון ומכתבי עמל לשום דופי אדם לכתוב בשמו מה שלא צוה, וכפי' רש"י ז"ל, המאורות לוקין, מה יהיה משפט האיש אשר יעשה בזדון לזייף ספרי החידושים והדינים ולכתוב בשם המחבר מה שלא עלה על לבו... [...] והנה בזוהר בראשית עמוד כ"ה מבואר גודל הנזק ורב הפגם שגורם מאן דמחדש ד"ת ולא ידע לון על בוריין... והמקובלים האחרונים גורי האר"י ז"ל כתבו, שהכותב דבר מיסודי התורה מתקן עולם העשיה, וידיעת ההפכים אחת, ומכ"ש אשר שפתותיו נוטפות שוא ודבר כזב בנסתרות שאין לך חילול השם גדול מזה... ולכן היה הזריז משובח והמתון מתון מגונה והשהיה אסורה בפרסום דברים הדברי' אלה, אולי יאותו לחכמי תום דרך, ואפילו יהיו לרצון רק לאחד המעולה להשיבו ולהסיבו מעיקול בית הבדאי לעזוב בגד'ו אשר בידו ולאחוז צדיק דרכו דרך אמת, לא יחרוך לבבי ולא יפג במה שלא יקבלם עשרת אלפים סכלים אדם ובהמה, כמ"ש הרב המאמין המיימון בפתיחת ספר המורה... [...] אף גם זאת ידעתי כי יש מקום לבעל דין לחלוק עלי במה שהביא המחבר הקדמות זרות בשם מדרשים ומפרשים אף שלא נמצאו בדפוס בשום ספר אפשר שהמה בכתובים תחת יד המחבר ועדיין לא יצאו לאור... רק כאשר זה המחבר כבר נתפש בודאי לבדאי בלי מקום התנצלות כלל פעמים רבות, מעתה לא מוטל עלינו למשכוני נפשין...

האמת ראויה להיאמר, כי למרות הביקורת החריפה שנשמעה – בעיקר מצד חכמי התקופה – כנגד תופעת המצאת "מדרשי פליאה", נראה, כי בסופו של דבר זכו

אלו להכרה מסוימת – כפי שבא הדבר לידי ביטוי באזכורים הרבים של "מדרשים" אלו בספרי הדרוש האחרונים, וכן בחיבורים המיוחדים שהופיעו בשלהי המאה הי"ט, שנועדו לרכז ולפרש אותם[220] – אם מפאת חוסר המודעות להמצאתם[221], ואם מפני שלא מצאו בכך כל פגם[222], כנראה מהסיבה שאינם נוגעים לגופי תורה והלכה, ולרוב, בנויים על יסודות נכונים.

220 ביניהם יש לציין במיוחד את החיבורים הבאים, לפי סדר הדפסתם: "מדרש פליאה" עם פירוש "בינת נבונים", מאת ר' יצחק ליפיץ משדליץ, וארשה תרנ"ג; "מדרש פליאה" עם ביאור "זכרון מנחם", מאת ר' מנחם מנדל לבקוביץ, פיוטרקוב תרס"א; "שערי בינה", מאת ר' יהודה טמקין, וארשה תרס"א; "מדרש פליאה החדש" עם ביאור "חידוד ופלפול", מאת ר' שלום אברהם יהודה ילין, פיוטרקוב תר"ע; "מדרש פליאה" עם פירוש "דמשק אליעזר", מאת ר' אליעזר ליפא ווייסבלום, פרמישלה תרפ"ב. וראה עוד רשימה ביבליוגרפית ארוכה של ספרים המכילים פירושים ל"מדרשי פליאה", בתוך: ח"ד פרידברג, "בית עקד ספרים", תל־אביב תשט"ז, כרך ד, חלק מפתחות, עמ' 1195.

221 ראה לדוגמה בחידושי "חתם סופר" על התורה, המצטט "מדרש פליאה" כלשהו ומעיר כי "אם אמת הוא המדרש הזה י"ל [=יש לפרשו]..." (תורת משה השלם, ירושלים תשס"ד, פרשת אחרי, עמ' עו). וכן במקום אחד בדרשותיו מצטט את ה"מדרש פליאה" הידוע על הפסוק [תהלים קיד, ב]: "הים ראה וינס – מה ראה, ברייתא דרבי ישמעאל ראה", ומעיר כי "אם אמת הוא שנמצא כן במדרש נ"ל לפרש כך" (חתם סופר, דרשות, קלוז' תרפ"ט, רסט ע"ד). מובן מדבריו, כי אילו היה הדבר ברור לו שאין ל"מדרש" זה מקור במדרשי חז"ל, רק הומצא על ידי דרשן אלמוני שחי ופעל כמאתיים שנה לפני זמנו (במטרה להסביר אותו באמצעות מהלך דרשני מפולפל שהיה מוכן לפניו מקודם), בוודאי לא היה מוצא כל טעם לנסות לפרש אותו.

222 ראה לדוגמה בדברי ר' יוסף חיים מבגדאד בהקדמת ספרו "אמרי בינה", ירושלים תרס"ח, ב ע"ב: "כל איש משכיל בלבבו יבין שלשון אשר מתוקן ומיוסד בדרך חידה ומשל הוא יקר ונכבד, מפני שיש בו תועלת גדולה לחדד השכל כאשר אמרנו, ובו ניכר האדם הפותר דברים אלו אם הוא חכם ונבון, וכבר גדולי עולם הקדמונים עשו כמה מדרשים בדרך חידה, וקראום בשם מדרש פליאה, ורוב מדרשים אלו באו בספרי הדרשנים וכל אחד עושה בהם ביאור לדעתו". אגב, בדבריו אלו, קושר רי"ח מבגדאד בין שתי תופעות שונות, לכאורה. האחת, תופעת המצאת שאלה או "חידה" דידקטית פלפולית מהטיפוס הידוע לנו לראשונה מ"ספר חזון" מאת ר' יעקב לאנדא, הנספח לספרו "האגור" (נפולי ר"נ); ולאחרונה, מספר "בחינת התלמידים" [וארשה תרע"א] מאת ר' יעקב בורשטיין. השנייה, תופעת המצאת "מדרש פליאה" פרדוכסלי לצורך בניית היסוד של הדרשה הפלפולית, המשוללת כמעט

ומכאן אנו חוזרים לפירושים הבדויים מבית היוצר של דלוגאטש ב"אגודת שמואל" – השייכים אף הם, במידה מסוימת, לתופעת המצאת "מדרשי פליאה" של דרשני פולין במאה הי"ז – אלא שלפי הנראה, במבחן הדורות, לא שפר עליהם מזלם, והם נדחקו ונפלטו מחוץ ל"בית המדרש" באופן כמעט מוחלט[223]. דחיקתן של הגהות "אגודת שמואל" מחוץ לספרות התורנית קשורה בעיקר לאופי הזר והחריג שלהן, שאינו מתאים עם שום דרך פרשנות או דרשנות מקובלת.

ככלל, הבדל רב ומשמעותי ישנו בין הגהות "אגודת שמואל" מיסודו של דלוגאטש לבין יתר ה"מדרשי פליאה" מיסודם של דרשני פולין במקומו ובזמנו. הבדל זה בולט מכמה בחינות: ראשית, רוב ה"מדרשי פליאה" הקלאסיים נועדו בעיקר לשמש אמצעי לבניית היסוד של הדרשה הפלפולית, שתכליתה החידוד העוקצני וההברקה החריפה, בלא שום כוונה וניסיון להמציא או לחדש הנחות ויסודות מחודשים, מה שהותיר אותם בתחום הדרשנות ובמסגרת הרמזים וה"פרפראות" שאינם מ"גופי תורה"; זאת בשונה מרוב פירושי וחידושי "אגודת שמואל" המצוטטים, כביכול, בתור פירושים מחודשים בפשט המקרא ("וכל מה שסתום ברש"י זכרונו לברכה, הוא מפורש בהגה דר"ע כהלכה"), ובמקרים רבים אף מכילים הנהגות והוראות להלכה ולמעשה. שנית, הפירושים ב"אגודת שמואל", כשלעצמם, בנויים על יסודות דמיוניים והקדמות חסרות שחר שאינן ידועות לנו

לגמרי מכל תוכן חינוכי והוראתי. בין שתי התופעות הללו, שביסודן האתגר המחשבתי הכרוך בפתרון הפרדוכס שבתוכן השאלה או המדרש, קיים הבדל משמעותי ביותר. ואולם, דווקא מן ההיבט ההיסטורי, יש לבחון את האפשרות שחלק מ"מדרשי פליאה" המוקדמים נוצרו בהשפעת התופעה, המוקדמת יחסית, של המצאת השאלה הפלפולית. כדוגמה לכך יש לציין את נוסח השאלה מ"ספר חזון": "[איך יתכן] שיתחייב להניח תפלין בשבת", המזכירה את סגנון ה"מדרש פליאה" הידוע: "אין מניחין תפלין אלא בשבת". וראה השערה דומה לזו בתוך: י"ד אייזנשטיין, "אוצר מדרשים", ניו יורק תרע"ה, חלק שני, ערך פליאה, עמ' 473. על השאלה הפלפולית הדידקטית, ראה: ד' רפל, "הויכוח על הפלפול", תל אביב תש"מ, עמ' 66–62.

223 עובדה היא, שמתוך מאות הגהות "אגודת שמואל" המשולבות בגוף פירוש רש"י בארבעת המהדורות הראשונות, נותרו במהדורות הבאות רק עשרות בודדות, ואף את הישרדותן של אלו אין לראות רק בבחינת "שבשתא כיון דעל על", וכהתנצלות המלביה"ד של מהדורת זולצבאך השלישית (ראה הערה 54).

משום מקור אחר, בשונה מרוב ה"מדרשי פליאה" הבנויים על יסוד מאמרי חז"ל ומדרשים ידועים. שלישית, רוב ככל ה"מדרשי פליאה" צוטטו על ידי הדרשנים בסתם, על שם מדרש "נעלם" כלשהו, בלא לייחס אותם לחכם קדמון ידוע, בשונה מהגהות "אגודת שמואל" אשר בחלקם יוחסו אף לרש"י עצמו[224]. רביעית, "מדרשי הפליאה" הראשונים, במקורם, נאמרו במסגרת דרשות פלפוליות שנישאו לפני הציבור בעל פה, ורק מאוחר יותר נכללו חלקם בספרי הדרוש של התקופה; בשונה מהגהות "אגודת שמואל" שנקבעו בדפוס, תכף ומיד סמוך להמצאתם, בגוף פירוש רש"י לספרי נביאים וכתובים[225]. חמישית, ב"מדרשי פליאה" המצויים ניתן למצוא מידה מסוימת של חכמה וחריפות, בשונה מפירושי "אגודת שמואל" שלפי האמת אין בתוכנם כל מאומה, מלבד מעשה חקיינות מלאכותי נבוב ואחיזת עיניים.

הבדלים אלו ואחרים עשויים אפוא להסביר את השוני וההבדל שבין תופעת הפירושים הבדויים ב"אגודת שמואל", שלמעשה, לא עמדו במבחן הדורות ונפלטו אל מחוץ לספרות התורנית, לבין יתר "מדרשי פליאה" הבדויים, שלמפרע נתקבלו במידה מסוימת ומצאו את מקומם בארון הספרים התורני.

למותר לציין גם את ההבדל המשמעותי הקיים בין חיבורו הבדוי של דלוגאטש בלשון הזוהר ("הר אדני") שנדחה ונעלם מעצמו, לבין חיבורים פסאודו־אפיגרפים אחרים שכן נתקבלו בספרות התורנית[226], אשר כמוהו כהפרש שבין התכלת לקלא אילן, ואסביר כוונתי: הבדל רב ישנו בין חיבורים בעלי תוכן ועניין שנכתבו – מתוך כוונה פנימית לאמיתה של תורה – בידי חכמים רשומים וידועים בישראל, אשר מסיבות שונות בחרו לתלותם ולייחסם על שם "אילן גדול" כלשהו, היסטורי

224 ראה הערה 48.

225 וראה בהקשר לזה תלונת ר' דוד אופנהיים בתשובתו הארוכה נגד הדרשנים ממציאי ה"מדרשים" לחידוד התלמידים, שגורמים להם להאמין כי מדובר במדרש חז"ל אמתי, ובהמשך מכשילים אותם לחבר עליהם פירושים שיקבעו בדפוס לדורות: "...קובל אני עליכם פרושים, ותלמידים מהנדזין בדבר... כי פן יבואו התלמידים שיודעים ואינם מבינים ומבחינים להיות נוטל צרור וזורקו אבן ונוטלו, רק רואין מעשה אחיזת עינים... ואינם יודעים לחלק בין... מים חיים אל כלי... לבין שוליות ומים הנכזבים... ועי"כ התלמידים נכשלים ולפעמים עושין דפין... וכותבין לדורות, וקובעין בדפוס..." (נשאל דוד, יורה דעה, סימן טז, ירושלים תשל"ה, חלק א, עמ' פז, טור א).

226 ראה הערה 209.

או ספרותי, לבין חיבור חסר תוכן ועניין שנכתב והומצא בסביבת בית הדפוס, בידי מו"ל אלמוני מפוקפק (שהאזכור היחיד שלו מזמנו הוא על הסכמה לספר של תיאולוג נוצרי בענייני קבלה[227]), לשם הדפסתו והפצתו המהירה, בקרב ההמון הנבער, למטרת רווח גרידא. ייחוס הספר "לתנא הגדול הרשב"י" והצגתו בתור חלק אבוד מספר הזוהר, במקרה זה, כמוהו כייחוס הפירושים המגוחכים שב"אגודת שמואל" לעובדיה הנביא, שמקורו אינו אלא בקלות הדעת והזלזול האופייניים לדלוגאטש.

227 ראה להלן ליד הערה 254.

פרק שישי

בין "הר אדני" ל"אגודת שמואל"

עובדת הימצאותו של "בדאי" סדרתי זה באמשטרדם בשנים הסמוכות להדפסת החיבור הפסאודו־אפיגרפי "הר אדני", מובילה לחשד בעל סבירות גבוהה כי הוא שהמציא את החיבור הזה מתחילתו ועד סופו. לכך נוסיף את עובדת מוצאו של דלוגאטש "מק"ק הראדני" [=גרודנה], שהיתה מכונה אז בדרך מליצה "הר אדני"[228], כשמו הפלאי והמוזר של החיבור. אולם הערכה זו נעשתה לקביעה וודאית לאחר שנמצאו בין הציטוטים מתוך החיבורים ה"קדומים" הנ"ל בספר "אגודת שמואל" קטעים בדויים הכתובים בלשון ארמית של הזוהר, כצורתה העילגת והמשובשת שבספר "הר אדני". את כוחו בחיקוי לשון ארמית של הזוהר הראה דלוגאטש גם ב"סליחה" הארוכה שחיבר, החותמת את סדרת ספר "המגיד" בהוצאתו, הכתובה כולה בלשון דמוי זוהרית. צורת הכתיב והמונחים בארמית הייחודיים ללשון "הר אדני" בלבד מופיעים גם כאן, והם מוכיחים את בעלותו של דלוגאטש על הספר באופן וודאי.

גם מבחינה רעיונית ניתן למצוא דמיון בדברים מסוימים בין תוכן "הר אדני" לדברי דלוגאטש ב"אגודת שמואל". ולדוגמה נציין את דברי "הר אדני" בקשר לכפרת עון הוצאת זרע לבטלה, ולפיהם "בתיובתא שלימתא ואוליף אורייתא כולא ימחל ליה", ואפילו כאשר "האי תיובתא הוית כד איתקשאי [=הזדקן] האי גופא", בדומה לדעתו המקילה של דלוגאטש במקומות רבים ב"אגודת שמואל"[229],

228 ראה לדוגמה בהקדמת "ספר הפרדס" לר' אריה ליב אפשטיין, קניגסברג תקי"ט, [טז] ע"ב, בתוך דרשת התוכחה שדרש בק"ק הראדני בשנת תצ"ח: "הזו העיר כלילת יופי הר אדני". צורת הכתיב "הראדני" היא מליצית, והשימוש בה נדיר יחסית. צורות הכתיב הרווחות יותר, הן: הוראדנא, הראדנא, הורדנא, הורודנא, הוראדני, הורודני.

229 ראה באסופה למעלה פסקאות: 32, 46, 69, 75, 104, 111.

ובניגוד לדעתו המחמירה של ספר הזוהר [ח"א, ריט ע"ב] ולפיה "לית לך חובה בעלמא דלית ליה תשובה בר מהאי"[230]. ומעניין שכאשר ביקש ר' שלום מרדכי שוואדרון מברזאן בתשובתו למצוא פתח תשובה לנכשל בעון זה, הוא מפנה ברוב בקיאותו לשני מקורות נדירים שמצא בכל הספרות התורנית והם "זוהר רות" ו"הגהה ברש"י יחזקאל"[231], אשר כעת יודעים אנו כי שניהם מבטן אחת יצאו.

הדמיון בין החיבורים, מבחינה מתודית, בולט במיוחד בשיטתו ה"מקורית" של דלוגאטש לפרש מונחים חריגים בלשון המקרא על פי דמיון למילים מוכרות יותר, בלא כל קשר אטימולוגי ביניהם. שיטת פרשנות פסאודו־דקדוקית זו רווחת מאוד בחיבורו "אגודת שמואל", כפי שהראנו למלעלה (ראה מספר דוגמאות אופייניות לעיל פרק רביעי, סעיף 1). אולם בחיבורו "הר אדני" – כנראה, בחסות הלשון הארמית העמומה והרוח האלגורית החופפת עליו – השתמש דלוגאטש בדרך פרשנית־דרשנית זו ביצירתיות ובכושר אלתור מרשימים הרבה יותר. הרי מספר דוגמאות: "וגם של תשלו לה מן **הצבתים**" [רות ב, טז] – "אינון **עגלין צב**" [פסקה לז]; "**ובאת וגלית מרגלותיו** ושכבת" [שם ג, ד] – "וכדין **איגליין** ליך רזין דשבע **מרגלאין** קדישין" [פסקה מח]; "**ותבא בלט**" [שם, ז] – וכדין אתי... למיעדא [=להסיר] מיניה **עובדא דלוט**" [פסקה נא]; "ויחרד האיש **וילפת**" [שם, ח] – "**דאוליף** ברזין דאורייתא" [פסקה נב].

אך כאמור, את בעלותו של דלוגאטש על "הר אדני" עלה בידינו להוכיח בצורה וודאית הודות ל"סליחה" הארוכה בה חתם את סדרת ספר "המגיד" עם "אגודת שמואל" בהוצאתו, הכתובה כולה בלשון ארמית נשגבת, בניב המיוחד והנדיר השגור בפי מחבר "הר אדני". ככלל, צורת הכתיב המלא של המילים הארמיות ב"סליחה" זהה לצורת הכתיב המיוחדת ללשון "הר אדני". אך כבר בשורה הראשונה של ה"סליחה" ניתן להצביע על שני מונחים וצמדי לשון יחידאיים שאינם מופיעים

230 המילים "בר בתשובה סגי" שנאמרו בהקשר זה [ח"א, סב ע"א] הם תוספת מאוחרת בלשון הזוהר, אך בדפוסים ראשונים ובכתבי יד ליתא.

231 שו"ת מהרש"ם [חלק ג, סימן רסח]: "אגב אכתוב במ"ש בתשובות מהרש"ם ח"א סוסי' כח להוכיח דמועיל תשובה לעון ז"ל [=זרע לבטלה] והבאתי שכ"ה בזוהר רות [הר אדני, אמשטרדם תע"ב, אות יב], ואח"ז מצאתי גם ברש"י יחזקאל כ"ג, פסוק ל"ז, בהג"ה דמפורש ג"כ ע"ש".

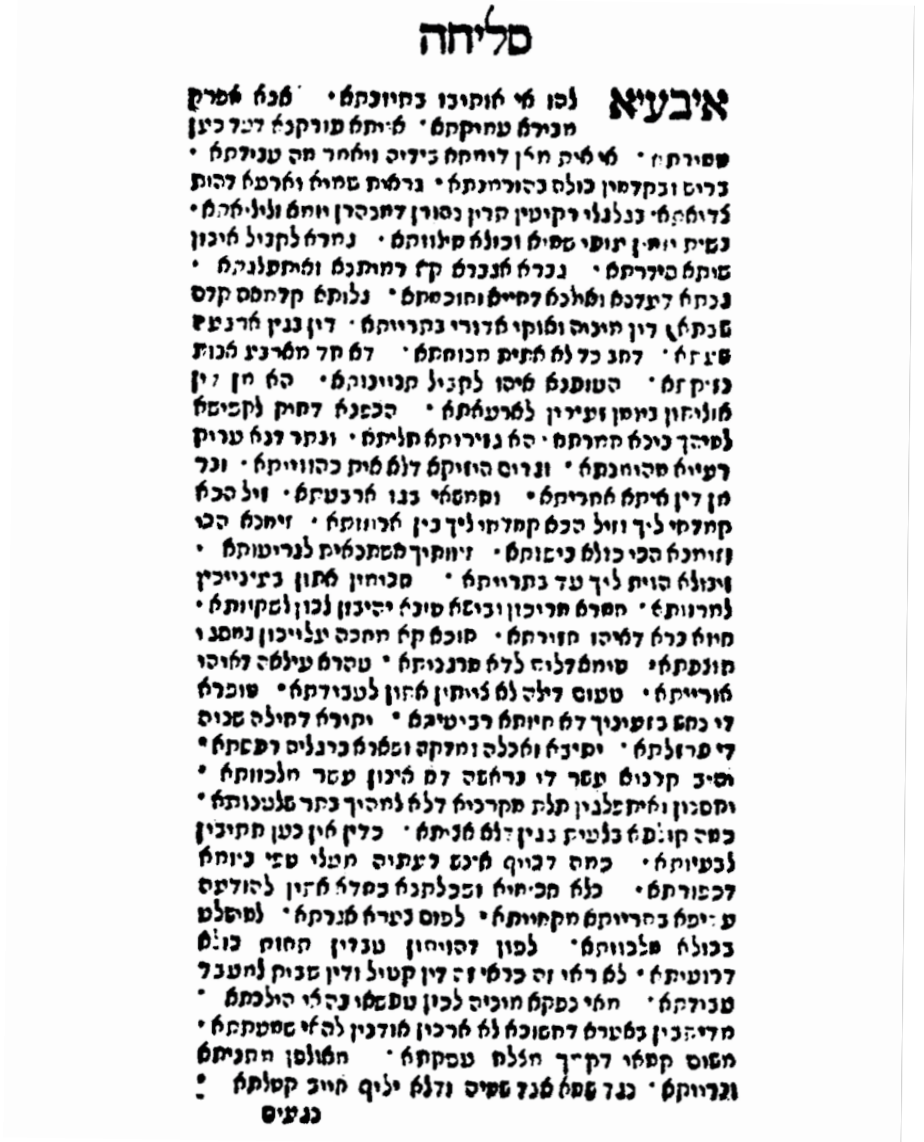

נוסח "סליחה" בלשון ארמית בסוף "אגודת שמואל"

במשמעות זו בשום מקור בספרות התורנית מלבד בספר "הר אדני". צמד המונחים הראשון הוא "אותיבו בתיובתא" שלפי ההקשר מובן כי משמעותו "שבו בתשובה". בלשון הזוהר משמש המונח "אותיב" במשמעות הושיב, כמו: "ואותיב לימיניה הורקנוס בריה" (זוהר, ח"א, צח ע"א), בעוד הביטוי "שבו בתשובה" מופיע מספר פעמים בצורת "תבו בתיובתא". את הצורה המיוחדת של דלוגאטש אנו מוצאים רק בספר "הר אדני" (פסקה א): "בגין דאוף יצרא בישא מתהפך לטבא כד האי בר נש **אותיב תיובתא**". הביטוי השני המופיע מיד לאחריו והוא: "אנא אפרק מבירא עמיקתא", צירוף זה אינו מופיע בשום מקור מלבד בספר "הר אדני" (פסקה נג): "ולפרוק גופא דא מבירא עמיקתא בירא דשחת בגין דאנת יכול למפרק ולית אחרא"[232]. בהמשך ה"סליחה" ניתן למצוא עוד ביטויים רבים מסוג זה שאינם מופיעים בשום מקור מלבד בספר "הר אדני".

מלבד ה"סליחה" הנ"ל הכתובה בארמית "הראדנית" מצאנו בתוך "אגודת שמואל" ציטוט בדוי נוסף בלשון ארמי, מיוחס על שם "סוד מישרים". הוא מובא על לשון הפסוק בשופטים (ה, כג): "אורו מרוז", בנוסח זה: "לוטו למאן דגלי רזין דאורייתא באתרא דלא איצטריך". הצורה "לוטו" אינה מצויה בלשון הזוהר, והיא נלקחה מן התרגום על הפסוק הנ"ל. בשיטה זו נקט דלוגאטש גם בכתיבת "הר אדני", כאשר שילב בתוך טקסט הזוהר הבדוי מונחים רבים מלשון התרגום על המגילה[233].

כאמור למעלה, עצם עובדת נוכחותו ה"פעילה" בהוצאת ספרים בעלי תוכן בדוי למטרת רווח, של בדאי סדרתי מק"ק הראדני בשנים הסמוכות להדפסת "הר אדני" באמשטרדם, מצביעה אפוא על קשר אפשרי בין השניים. אולם כעת, לאחר הימצאותם של טקסטים כתובים בארמית "הראדנית" מובהקת בספר "אגודת שמואל", יכולים אנו לקבוע בוודאות מוחלטת כי מאחורי הופעתו החריגה והמסתורית של "הר אדני" עומד לא אחר מאשר דלוגאטש בעצמו. סביר להניח, כי הפעם העדיף שלא להציג את עצמו בתור המביא לבית הדפוס, אחרי שכבר יצאו עוררין על מקור החיבורים ה"נעלמים" שחשף כעשור קודם לכן בהוצאת

232 וכן בפסקה לח: "אי עבידו ישראל תיובתא כען קריבו יומא דפורקנא, ואוף קב"ה יפריק אותנן מבירא דשחת, דא אתרא דגיהנם".

233 ראה דוגמאות בהערה 20.

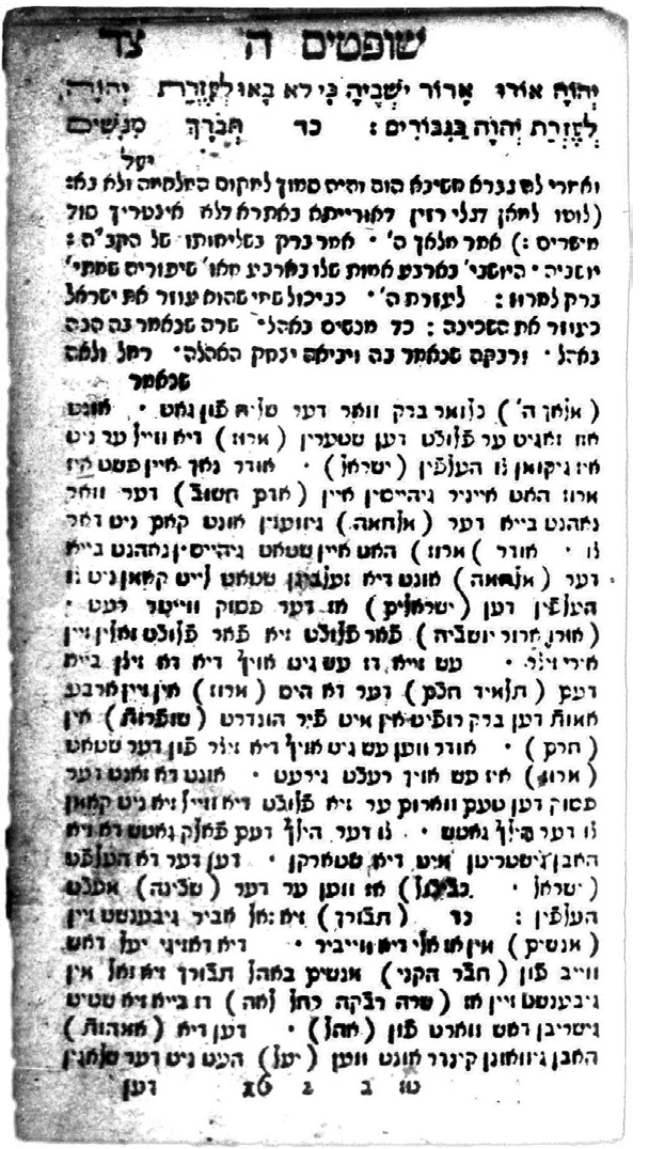

מאמר בלשון ארמית של הזוהר מצוטט בתוך "אגודת שמואל" בשם "סוד מישרים"

ספר "המגיד" במהדורתו. אך דומה, שבכל זאת עדיין קשה היה בעיניו לוותר על "יצירתו" זו והוא הרגיש צורך לרמוז את בעלותו על החיבור בקביעת שם עירו "הר־אדני".

פרק שביעי

תולדות שמואל דלוגאטש

לסיום נסכם את הידוע לנו על תולדותיו של שמואל דלוגאטש מתוך כלל המקורות המצויים בידינו.

בקולופון שבסוף ספר מלכים חתם את שמו בשלשלת ייחוסו המפואר: "כ"ד [=כה דברי] השפל נע ונד בארצות בסערה, הק' שמואל בלא"א הרב הגדול והגאון החסיד מ"ו מוהר"ר משה זצ"ל ה"ה דלוגטש מק"ק הראדני הבירה, בן הגאון אב"ד ור"מ מ"ו מוהר"ר אורי דק"ק סטנאב[234] המפוארה, נין ונכד הגאון המפורסם מוהר"ר משה איסרלש מק"ק קראקא עיר ואם בישראל ומעוטרה". ובמקום אחר הזכיר את שני דודיו הרבנים: "דודי החסיד מפורסם הגאון מוהר"ר ליב ז"ל אב"ד ור"מ דק"ק לבוב ודק"ק פרעמסלי[235], ואחי הגאון אב"ד ור"מ מוהר"ר אורי ז"ל אב"ד דק"ק באדקי[236], וכן דודי הגאון החסיד מוהר"ר ליב ז"ל בן אבי זקני מהר"ר יצחק מאסטר סג"ל אב"ד דק"ק ווילקאווישק"[237].

הפרטים על שלשלת ייחוסו מקבלים אישור מתעודה היסטורית עתיקה, היא

234 תלמיד הסמ"ע. הזכירו החיד"א בספר "שם הגדולים", ליוורנו תקמ"ו, אות א, סימן פו, יב ע"א: "מהר"ר אורי דלוגטאש [!] מק"ק סטנאב חיבר על ש"ע ח"מ ותוספת על סמ"ע והוא בכ"י". וראה ציטוט מתוכו בספר "ברכי יוסף", וינה תר"כ, חושן משפט, סימן ז, כ ע"ב. בשו"ת איתן האזרחי, לר' אברהם רפאפורט, אוסטראה תקנ"ו, נה ע"א: "דרשתי על הספד מו' אורי ז"ל ר"י ואב"ד דק"ק סטנאב שנת שצ"ר".

235 ר' אריה יהודה ליב מלודמיר. נפטר ביום יג אייר תנ"ד. ראה אודותיו: אנשי שם, עמ' 36, 241; קונטרס "תפארת בנים אבותם" בראש ספר "המכריע", לובלין תרנ"ט, סימן ל; כלילת יופי, חלק א, לד–לה; לתולדות הקהלות בפולין, עמ' 137–136.

236 פרטים עליו לא נמצאו.

237 הגהה לדברי הימים ב ז, ח. מוזכר בהקדמת ר' דובער הורוויץ לספר "גאון צבי" [פראג תצ"ז] לזקנו ר' צבי הירש הורוויץ: "...גם חידושים הרבה של דודי אחי אמו של א"א ז"ל

דברי הימים ב לו

עֲלֵי לִבְנוֹת גִּית בִּירוּשָׁלִַם אֲשֶׁר בִּיהוּדָה כִּי־בָכֶם מִכָּל־
עַמּוֹ יְהִי אֱלֹהָיו עִמּוֹ וְיַעַל׃

מי נכנ עמו אל הי"ת ירוח לנכות ניתו מאל
נירושלם׃

חזק ונתחזק

סכום הפסוקים של ספר דברי הימים
אלף וחמש מאות וששים וחמשה׃

נשלם פירוש דברי הימים בעזרת השם

יז נודע בשערים סרחסוכים • מ נתם לוחיע לחחיכו
סף נפחדוכים׃ ן חמן קודם נה' ע'כיחי לפיים עד הלוס
דכיים מסטיחקתי המסחוכים • א ז חאר נם נגוי חסכים
קדסוכים • ל טי שחת על פעולהם כיאל דרכחוכים • ד זוחי
לת נפתתי לסריחיב המענה חרו"יס ל עת כוחת הכל רלים
מאר המקרא עם הפרשנים • ן כן מיכרתי להעמיד על
הנכונים • ג זולי ישלם ה' אל עליונים • ט כ הנשון
לעזיקים נשמו ועונים • יז יכוס חלקי עמהם הן כיסיסים
מו וקנים • כ"ל הטדול נחלמכת הפחים •
נפחיעתי לשחיח ונם נסוועות לנפשם כי הנעשין לנריהם
פוגם חייתי ופחוכם לוכם מכוכים • נאם הקטן
שמואל נג"ח הרב הנדול והנמון הפסיד מ"ו
מוהר"ר משה ז"ל ה"ה דלוגטש מק"ק סרחדיני כין ונכד של
הנמון המפורסם רבן של כל בני הנולה
מהר"ר משה מיכרלם
מקרקא׃

על ידי הפועל העתיר בסלאכת הקודש נאם
יעקב בר משה מ"ל ז"ל : מק"ק הסבור"נ

חתימת המו"ל בקולופון "אגודת שמואל": "נאם הקטן שמואל בלא"א הרב הגדול והגאון החסיד מ"ו מוהר"ר משה ז"ל ה"ה דלוגטש מק"ק הראדני, נין ונכד של הגאון המפורסם רבן של כל בני הגולה מהר"ר משה איסרלש מקראקא"

"מגילת יוחסין של הקצין המפורסם מוהר"ר וואלף ווילנא"[238], ובה נכתב: "בני ר' בונם חתן הגאון מהרמ"א [=ר' משה איסרלש] הנ"ל היה החסיד מו"ה משה חתן הקצין ר' יאקאב דלוגנישט[239] [=דלוגטש] מלאבער[240], אבי[ו] של הרב החסיד מ"ה ליב אב"ד דק"ק [לבוב]... וחתניו, הי' הגאון מ"ה אורן [=אורי] אב"ד דק"ק קאטנאוו [סאטנאוו]". ממקורות מוסמכים אחרים אנו יודעים כי ר' שמחה בונם חתן הרמ"א היה ממשפחת "מייזלש", ומכאן שהכינוי "דלוגטש" שאומץ על ידי חתן נכדתו ר' אורי מסאטנוב (זקנו של מיודענו שמואל דלוגטש), מקורו מצד משפחת אמה שהיתה בתו של "הקצין ר' יעקב דלוגטש" מלודמיר. ויתכן שגם חמיו ר' משה ב"ר שמחה בונם מייזלש אימץ לעצמו את כינוי המשפחה "דלוגטש" אחרי נשואיו עם בת "הקצין" הנ"ל[241]. אך אין לשלול אפשרות שר' אורי עצמו היה ממשפחת דלוגטש, ואולי נכדו של ר' יעקב.

ממקורות אחדים עולה כי ר' יעקב דלוגטש מלודמיר היה מחותנו של ר' שאול וואהל ("מלך פולין ליום אחד") ב"ר שמואל יהודה קצנלבוגן אב"ד פאדובה, אך ממקור אחר ניתן להבין שהיה גם חתנו[242].

ה"ה הרב המאש"ג החסיד המפורס' מוהר"ר ארי' ליב סג"ל ז"ל, בנו של הנגיד פ"ו מפורסם אאי"ז מוהר"ר יצחק סג"ל ז"ל מק"ק הוראדנא הנקרא ר' איצק מאסטר".

238 פורסמה לראשונה על ידי הרב שלמה אנגלארד, "כתב יחוס עתיק לצאצאי משפחות הרמ"א והש"ך", בתוך: ישורון, כרך יג (תשס"ג), עמ' תשיא–תשמג.

239 בכתב יחוס אחר (הערה הבאה) הנוסח: "דעלטש", ומהדיר התעודה הנ"ל הציע לתקן גם כאן: "דעליטש", אך מכלל המקורות המובאים לפנינו ברור שהמילה "דלוגנישט" נשתבשה מכינוי המשפחה "דלוגטש".

240 צ"ל: מלאדמער [=מלודמיר]. כך יש להסיק מנוסח אזכורו בספר "גדולת שאול" [לונדון תרי"ד, כד ע"ב–כה ע"ב], מתוך "כתב יחוס עתיק יומין": **הקצין מהר"ר יעקב דעלטש מלאדמיר**. וכן מנוסח חתימת נכדו ר' ליב חסיד בהסכמתו על ספר תנ"ך [אמשטרדם תל"ז]: "ארי' יהודא ב"ר משה מלודמיר". וכך בהסכמתו לספר "נפתלי אילה שלוחה" [פרנקפורט דאודר תנ"ב]: "ארי' יהודא מלודמיר".

241 אך לא מצאתי שום מקור המזכיר את ר' משה ב"ר שמחה בונם בכינוי "דלוגטש". ולהיפך, מצאנו שכינוי המשפה "מיזלש" המשיך לשמש אצל בנו ר' וואלף מייזלש. אף כי יתר בניו ר' ליב חסיד, ר' אברלי מלויצק, ר' שמואל יאלעש ור' חיים מאפאללא (כולם רשומים במגילת היוחסין הנ"ל) אינם מוזכרים לא בכינוי "מייזלש" ולא בכינוי "דלוגטש".

242 כך לאור המקורות המצוטטים בקונטרס "תפארת בנים אבותם" (שם, סימן ל), ולפיהם היה

מעטים הם הפרטים הידועים לנו על בני משפחת "דְלוּגַטש"[243] בפולין ובליטא. אך מעניין כי ממשפחה זו נודע כמאה שנים קודם לכן חכם נוסף בשם ר' מנחם יעקב ב"ר אליעזר יהודה מבריסק שעסק בהוצאה לאור של ספרי קודש פופולריים והתפרנס ממכירתם בעצמו[244]. בשנת שנ"ח נאלץ לעזוב את צפת, לשם הגיע מספר שנים קודם לכן, ולרגל עסקו במכירת ספרים נסע לקושטא. לאחר תלאות ונדודים הגיע לשאלוניקי ובשנת ש"ס הדפיס שם מגילת שיר השירים עם תרגום ארמי ולעז. בהקדמתו מתאר בהרחבה את התלאות שעברו עליו מזמן יציאתו מצפת. בשנים שס"ב–שס"ו ישב בויניציאה ועסק בהוצאת ומכירת ספרים. בשנת שס"ג הביא לדפוס שם את הספר "אורים ותומים" פירוש על ישעיה וירמיה לר' מאיר עראמה, ובהקדמתו מזכיר בקצרה את תלאותיו: "אשר עברו עלי מקרי הזמן וטרדותיו... והייתי נהנה מיגיע כפי במכירת ספרי קדש, ובסבת הרעב יצאתי ממחיצתי והייתי הולך נע ונד בארצות הנכריות והצרות תכופות זו לזו, עד שנתחייבתי בחובות בהכרחיות גדולות". הוא כותב כי בכוונתו לפרוע את חובותיו מעסק מכירת הספרים, בכדי שיוכל לשוב לביתו בצפת "להתאבק ולחבק בעפר רגלי החכמים השלמים". בשנת שס"ו הביא לדפוס שם בפעם השנית את הספר "בדק הבית" למרן ר' יוסף קארו, ובתחילתו צירף מכתב המלצה שכתבו עבורו רבני ויניציאה ר' בן ציון צרפתי ור' ליב סרוואל, ובו מציינים בהדגשה את ייחוסו המפואר מצד אביו למשפחת "דלוגטש" מן העתיקות והמיוחסות בפולין: "...האדם הלז... שמו כמ"ר מנחם יעקב יצ"ו בכ"מ אליעזר יהודה מינק"ש ז"ל מק"ק בריסקא דליטא תושב צפת תוב"ב, והנה כמו שלשה או ארבעה שנים שהוא מתגורר באיטלייה, משתכר ונהנה ממה שזכה וזכה את הרבים להדפיס ספרים. ואל תביטו אל מראהו הגם שהוא הולך בבגדי סחבים בלויים וטלואים, כי כפי

ר' ליב חסיד אב"ד פרעמיסלא (גיסו של ר' אורי מסאטנוב) נכד ר' שאול וואהל ומהר"ם פאדובה. וראה פרטים נוספים על ייחוסו בהקדמת המו"ל לספר חידושי הרשב"א על מסכת שבועות, לבוב תקמ"ה. וכן במאמר הנ"ל (הערה 238), עמ' תשכד, הערה 53.

243 כינוי המשפחה מצוי גם בצורות הכתיב: דלוגאטש, דלוגטץ, דלוגץ, דלוגאץ, דלגאטש, דלוגטאש.

244 הידיעות אודותיו רוכזו במאמרו של א' יערי, "מוכר ספרים בצפת במאה השש עשרה", בתוך: מחקרי ספר, ירושלים תשי"ח, עמ' 162–154.

הנשמע מעולם לא בא לידי מתנת ב"ו... רק ממה שחננו האל מזיעת אפיו ויגיע כפיו ללכת אנה ואנה למכור את ספריו. וכפי הנשמע גם הוא מיוחס, אם מצד אביו עקר משפחתו שהם מגדולי וחכמי פולוניה ממשפחת דלוגטש וממשפחת ליפשיץ הנודעים בישראל[245]. ואם מצד אמו היא היתה בת אחיו של הגאון מהר"ר נתן איגר זצ"ל וגם אלה בני ב"ק יצ"ו אשר בפיימונטי בעיר ביילה ואייגו וטרין קרובים הם אליו ומעצמם ובשרם הוא". באותה שנה הביא לדפוס עוד שלושה ספרים: ספר הגן, סדר המעמדות, ופירוש אשת חיל לר' אברהם יגל. יש מקום להשערה שגם מיודענו שמואל דלוגאטש התגלגל לתחום ההוצאה לאור בעקבות העיסוק במכירת ספרים, וזהו כנראה ההסבר להיותו "נע ונד בארצות"[246].

1. אפשרות לקשר עם ר' "צדוק מבשר" מנהיג התנועה המשיחית בהורדנא

בשנים הסמוכות ליציאתו של דלוגאטש מהורדנא נתעוררה שמה תנועה משיחית שבתאית בהשפעתו של ר' צדוק ב"ר שמריה, המכונה בתואר "המגיד דק"ק הראדני"[247]. הוא בישר את התגלותו השנייה של שבתי צבי בשנת תנ"ה והביא לכך סימוכין מגימטריאות ורמזים קלושים[248]. במכתבים ששלח לכמה קהילות קרא לתשובה לפני העליה לירושלים, וקבע "כי הגאולה תהיה בודאי [בשנת

245 על קשרי הייחוס בין משפחת דלוגטש למשפחת ליפשיץ ראה במגילת היוחסין הנ"ל, הערה 8.

246 ואין זה פלא שבהגיעו במסעו הדמיוני לארצות ערב שמעבר ל"הרי החושך" הוא מתפאר לפניהם דווקא בהמצאת הדפוס האירופי: "...ומחכו עלי שאמרתי להם שיש באשכנז ופולין דפוסים שחדשים מקרוב באו ולא שערום אבותינו" (הקדמה לאגודת שמואל).

247 על תנועה משיחית זו ראה: ג' שלום, "התנועה השבתאית בפולין", בתוך: בית ישראל בפולין, חלק ב, ירושלים תשי"ד, עמ' 54–53; הנ"ל, "ליקוטים שבתאיים", ציון, שנה עשירית (תש"ה), עמ' 147–146; י' תשבי, "בשורת הגאולה של ר' צדוק מגרודנה לשנת תנ"ה", ציון, שנה י"ב (תש"ז), עמ' 88.

248 ראה על כך דברי היעב"ץ בספרו "תורת הקנאות" (לבוב תר"ל, עמ' 56), המספר שקודם חברת ר' יהודה החסיד "הלך אחד מליטא היה נקרא ר' צדוק, אדם בור וגס, והיה מתנבא שיבא משיח בשנת תנ"ה **ועושה רמזים כחושים ורזים**, ובודאי היה בו איזה דיבוק מחצונים

תנ"ה] ולא יאריך יותר אף שעה אחת", והגואל המקווה "הוא שבתי צבי ולא אחר". הכמרים בעירו דרשו לאסרו עד ראש השנה תנ"ו והוא נאלץ לעזוב את הורדנא ולנדוד למקום אחר לא ידוע. בשורת הגאולה של ר' צדוק עשתה לה כנפיים בקהילות ליטא, פולין, מורביה ובוהמיה ורבים תלו בה תקוותם. משה בן אהרן הכהן מקראקא שהמיר את דתו בשנת תנ"ז בעקבות האכזבה מבשורת ר' צדוק, מתאר את ההתרגשות והתכונה הרבה שהלכה וגדלה בקרב ההמון לקראת המועד המיוחל, כאשר רבים מכרו את בתיהם ורכושם למימון הוצאות הדרך לירושלים.

מספר פרטים מצביעים על קשר אפשרי בין יציאתו של דלוגאטש מהורדנא קודם לשנת תנ"ט לתנועה המשיחית של ר' צדוק או לבריחתו משם סמוך לשנת תנ"ו. בהקדמה ל"אגודת שמואל" מציין דלוגאטש בקצרה, כי טרם יציאתו למסעו הארוך בעולם, היה אסור במשך תקופה "בבית הסוהר בין המצרים". הוא אינו מציין את הנסיבות שהביאו למאסרו, אך דומה כי רשאים אנו לשער שהדבר נתגלגל עקב פעילותו הערה בתנועה, אשר בעטיה הוטל צו מאסר גם על ר' צדוק עצמו. רמזים לנסיבות מאסרו ניתן למצוא אולי ב"קינה" החותמת את ספרו "אגודת שמואל", בה מתאונן על צער הגלות ומייחל לגאולה הקרובה, ובין היתר מזכיר את מאסרו: "נפשי מאוד נבהלה / לעת הביאוני בחושך כבוד בבהלה... / רבו שלשלאות מראש עד המרפק / באודים עשנים נסגרתי". רמז כמעט מפורש לקשר בין מאסרו לבשורת הגאולה של ר' צדוק בשנת תנ"ה נמצא בסיום הפתיחה לקינה, במילים: "חזקני ואמצני מבור העוני, מהר וחיש לכפר עוני, טהר לבי **תנ"ה** (ההדגשה במקור!) **להושיעני**"[249]. גם מעיסוקו המוגזם בחישוב תאריכי הקץ וקביעתו לשנת ת"ס הקרובה[250], ברמזים ובגימטריאות האופייניים לר' צדוק, נראה שנושא הגאולה היה מוחשי ואקטואלי עבורו ביותר. והנה, אף כי רמזים שבתאיים מובהקים אינם

ככל חבריו המשתגעים... כי העידו עליו שהיה שורף יין שרוף לא ידע ספר, ובפתע נעשה הפתי נביא איש הרוח ומגיד גימטריאות מעניני קבלה".

249 אולי ע"פ הפסוק [תהלים פו, יא]: "**תנה** עזך לעבדך **והושיעה** לבן אמתך". המילה "תנ"ה" היא היחידה המודגשת בכל הקינה הארוכה, ועם הצמד "תנה להושיעני" אין להבינה אלא רק כרמז להתעוררות קץ הגאולה המיוחל בשנת תנ"ה.

250 ראה באסופה למעלה, פסקאות 68, 83.

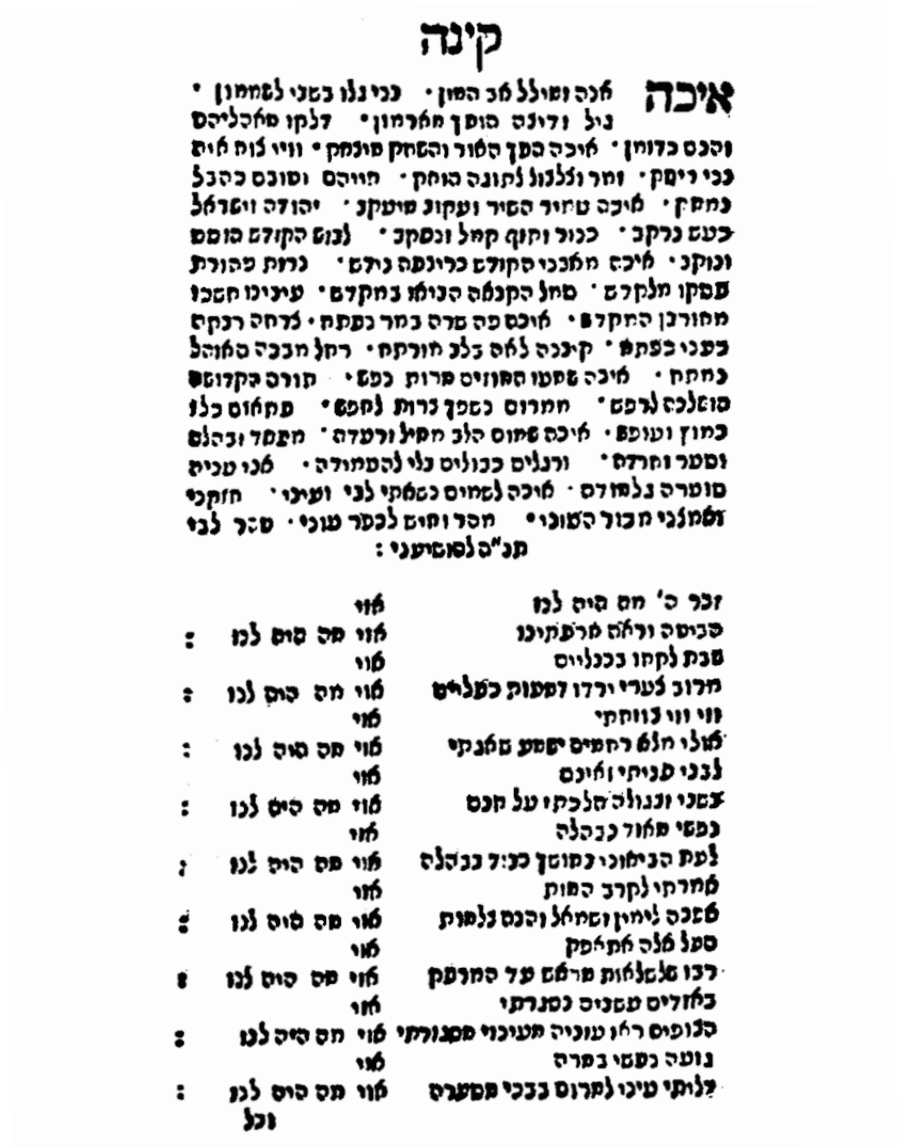

קינה

איכה תכה ושולל מר המון · בני נלו בשני לשמון ·
נוד ודונם סופך מרמון · דלקו מהלליהם
והנם כדומן · איכה בפך הסור והשחק פוגמך · ויוי לוח חיש
בני ויפק · ומר ונלגול לקונה הוחק · חויהם וסונם כהבל
נמפק · מיכה טחוד הסיר ועקוד מיעקך · יהודה וישראל
כעם נרקב · ככור ותוף קמל ונסקב · לנוס הקודם הומם
ונוקב · מיכה מתכני סקודם כלינפה נתם · נדות פהודת
עפקו מלקדם · סחל הקנפה הניחו נחקדם · עיניהו חשכו
מחורבן החקדם · מיכה פה סרם כמר כפתח · לדחה רנקת
בעני בפתח · קינה לחם בלב חורבתך · רחל מבכה סהוחל
כחתך · מיכה שתו הסוזים פרות כפם · תורם הקדוש
סובלכם לרפם · חמרום כספך נרות נחפם · פחחום כלו
כמון ועופם · מיכה שחום הלך חפיל ורעדה · מעמד ובהלם
וסער וחרדם · ורגלים ככולים בני להממודה · לבני מביה
סוערה בלמודם · מיכה לשחים כשפתי לבני ועיהי · חזקתי
ושמלני מכור הסוכי · מסר וחום לכפר עוכי · סכך לבני
תנ"ה לשוטיעני :

זכר כ' מה היה לנו	הוי	
כביכול ורחם מרפתינו	הוי	מה היה לנו :
שבת לקחו בכנליום	הוי	
מלוך לערי ודרו למעות כפלילים	הוי	מה היה לנו :
וויי וויי לוותני	הוי	
לולי חלק רחמים ישמע מחנתי	הוי	מה היה לנו :
לבני עניתי ואוכם	הוי	
עשני ונגולה הלכתי על חכם	הוי	מה היה לנו :
נפשי פחוד כנהלה	הוי	
לעת הניחוני כמוהך כניד בנהלה	הוי	מה היה לנו :
מחרתי לקרב המות	הוי	
פחכה לימין ושמאל והנם נלפות	הוי	מה היה לנו :
סעל מלה מחפק	הוי	
לבו מלחות מרפם על המוסק	הוי	מה היה לנו :
בחולים עסניה נסנרתי	הוי	
הכופים רחו עוניה מעיכוי מסגורתי	הוי	מה היה לנו :
נוטה נפשי במרה	הוי	
לילותי טיכו לחרום בבכי מסערה	הוי	מה היה לנו :
וכל		

נוסח "קינה" על הגלות בסוף "אגודת שמואל"

מצויים ב"אגודת שמואל", בכל זאת ניתן להצביע פה ושם על רעיונות ברוח השבתאות, כדוגמת "מצוה הבאה בעבירה" ו"עבירה לשמה"[251].

2. יחסו עם ר' יוסף שמואל מקראקא

בהקדמתו ל"אגודת שמואל" הציג דלוגאטש את עצמו בתור תלמיד הגאון הנודע ר' יוסף שמואל מקראקא בעל "מסורת הש"ס", לפניו למד תורה בתקופת כהונתו ברבנות פרנקפורט, כשחזר ממסעו בקהילות היהודיות הנדחות: "...ומשם לארץ אשכנז עד שבאתי לק"ק מפוארה פרנקפארט דמיין ושמשתי את הגאון הגדול המפורסם רבן של בני הגולה מהור"ר שמואל נר"ו אב"ד דמתא הנ"ל ומאוכלי שלחנו הקודש הייתי, עד שנתגלגל הדבר עלי שמוא"ל בגלגל אחר גלגל לק"ק אמשטרדם". אולם מאחר שעדות זו מוקפת מלפניה ולאחריה בסיפורי בדים וכזבים, קשה לנו לקבל אותה כהוויתה.

הספק בנוגע למהות הקשר בין דלוגאטש לר' יוסף שמואל מקראקא מתעורר בעקבות האופן בו בחר הראשון להציג את הסכמתו ל"אגודת שמואל". ההסכמות שצירף דלוגאטש בתחילת ספרו – שנועדו בעיקרן להגן על זכויות ההדפסה למשך חמש עשרה השנים הבאות – נתקבלו מאת שניים מרבני אמשטרדם[252] שהיכרותם עמו היתה בודאי מצומצמת, ומאת שני קרובי משפחתו שכיהנו ברבנות בערים מיץ

251 על הפסוק בתהלים [קיט, קכו] "עת לעשות לה' הפרו תורתך", כותב דלוגאטש בשם "סוד מישרים": "הנה העושה עבירה כדי שיעשה תשובה או כדי להורות תשובה ולהחזיר רשעים רעים למוטב נחשב לו למצוה, כי תשובה היא אחת מתרי"ג מצות, ועל כן אמר עת לעשות לשם ה' להפר איזה מצוה בתורה...". וראה מ' פייקאז', "בימי צמיחת החסידות", ירושלים תשל"ח, פרק ד, עמ' 195–175. במקום אחר הערנו על הגישה המקילה שנקט דלוגאטש בנוגע לתיקון עוון הוצאת שז"ל (הערה 229), ובהקשר לכך יש לציין לאיגרת בעניין בשורת הגאולה של ר' צדוק מהראדני, בה מציין הכותב בהדגשה את שיטתו המקילה של ר' צדוק בכל הנוגע לתיקוני עוונות: "וגם אינו רוצה שיעשו סיגופים גדולים רק כפי יכולתו" (ציון, שנה י, עמ' 147).

252 והם: ר' משה יהודה ב"ר קלונימוס הכהן אב"ד ק"ק אשכנזים, ור' שלמה די אוליוירה אב"ד ק"ק ספרדים.

וטירר[253]. ההסכמה שקיבל, לפי דבריו, מאת רבו ר' יוסף שמואל מקראקא אבדה ממנו, ובמקומה נרשמה באותיות גדולות הכותרת: "הסכמת וחרם הרב הגאון רבן של בני הגולה אב"ד ור"מ דק"ק פרנקפורט דמיין". אך בהעדר נוסח ההסכמה, נרשם מתחתיה: "נאבד ממני לכן הצגתי פה רק חתימתו", ולאחר מכן מופיע נוסח חתימתו הידועה של ר' יוסף שמואל: "נאם הקטן יוסף שמואל בלא"א מוהר"ר צבי הירש מקראקא חו' פה פרנקפארט דמיין יצ"ו". ומכיוון שדרכיו העקשים של דלוגאטש ידועים לנו, איננו נוטים לקבל את טענתו על הסכמת "רבן של בני הגולה" שאבדה ממנו; ולהפך, נוטים אנו להאמין כי לפני הגאון הנ"ל לא עמד שום חלק מתוכן החיבור "אגודת שמואל" שהומצא כולו מבטן המו"ל, כנראה רק סמוך להדפסה, ואולי בין כתלי בית הדפוס עצמו של "קשפר שטעץ" באמשטרדם.

253 והם: ר' גבריאל ב"ר יהודה ליב עשקלש מקראקא אב"ד מיץ, ור' אהרן ב"ר משה מלבוב אב"ד טריר. שניהם מזכירים את דלוגאטש בתואר "שאר בשרי". האחרון מציין את קרבתו לר' יוסף שמואל מקראקא ולר' גבריאל עשקלש: "...והנה אחר שאני צעיר לימים וזעיר בנבונים אמרתי למנוע מליתן הסכמות על הדפסת ספרים, אך אחר שכל יקר ראתה עיני שאדוני מ"ו חמי הגאון המפורסם רבן של כל בני הגולה ה"ה מהר"ר שמואל נר"ו אב"ד ור"מ דק"ק פרנקפורט דמיין נתן רשות והרמנא להביא עו"א [=עשרים וארבע] הנ"ל לדפוס... ואף גם השני כמוהו ה"ה מחותני המיועד להיות חמי הגאון המפורסם חסיד ועניו כמוהר"ר גבריאל נר"ו אב"ד ור"מ דק"ק מיץ נתן ידו ואצבעתו להסכימה, אמרתי אזכה גם אנא להתלוות עמהם...". אכן, גם אם נבין מעדותו שראה את הטופס המקורי של הסכמת ר' יוסף שמואל מקראקא, עדיין אין להביא מכך ראיה שהסכים על תוכן הגהות "אגודת שמואל" אלא על עצם זכות הדפסת "המגידים" בלבד. יצוין גם, שבכל ארבעת נוסחי ההסכמות הנ"ל לא נזכר ענין הליקוטים שנוספו במהדורה זו רק כבדרך אגב, לצורך הגבלת זכות הפרסום והחלתו גם על תוכן זה. בהסכמת ר' גבריאל עשקלש מתנצל מיד בהתחלה כי למראה עיניו היו רק "איזה עלים קטנים" בלבד. אגב, גם את ר' יוסף שמואל מקראקא מזכיר דלוגאטש במקום אחד [תהלים קכו, א] בתואר "שאר בשרי" ("שמעתי מהרב הישיש והגאון מ"ו רבן של בני הגולה ש"ב אב"ד דק"ק פראנקפורט דמיין מהור"ר שמואל נר"ו מקראקא"). ואולי הקשר המשפחתי ביניהם היה באמצעות ר' אהרן ב"ר משה מלבוב הנ"ל.

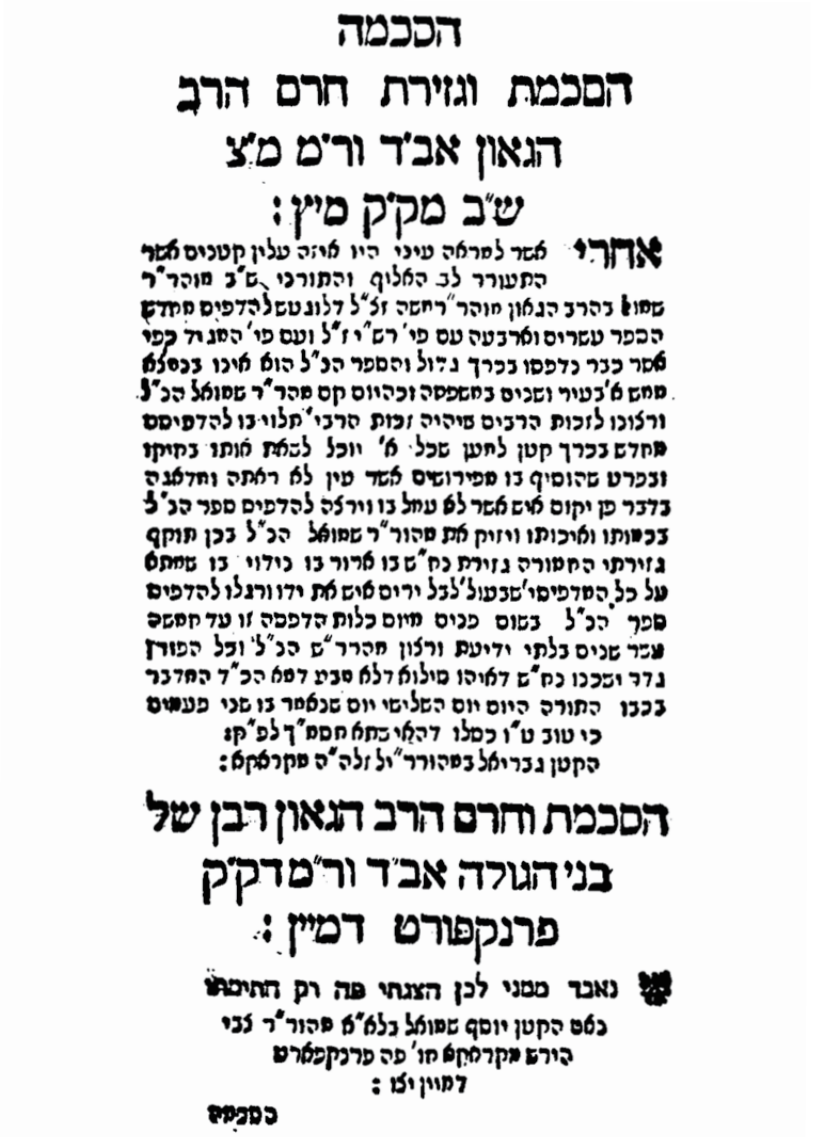

הסכמת ר' יוסף שמואל מקראקא: "נאבד ממני לכן הצגתי פה רק חתימתו"

3. הסכמתו לתרגום הלטיני והפירוש לסוגיית "אין דורשין בעריות במעשה בראשית ובמעשה מרכבה" מאת התיאולוג הנוצרי יוהאן היינריך הוטינגר

פרט מעניין וחשוב בתולדותיו של דלוגאטש הוא ההסכמה בצורת שיר שנתן בשנת תס"ד לספרו של המזרחן והתיאולוג הפרוטסטנטי השוויצרי יוהאן היינריך הוטינגר (Hottinger)[254], המכיל תרגום לטיני ופירוש לסוגיית "אין דורשין בעריות במעשה בראשית ובמעשה מרכבה" מהתלמוד בבלי מסכת חגיגה, כולל רש"י ותוספות. בפתיחה לשיר התהילה שחיבר לכבוד נכדו מזכירו דלוגאטש בתארים "החכם הכולל המפולפל החריף והבקי... מוהר"ר יוחנן הענריק האטינגר", בלי להזכיר את עובדת נצרותו. מן התואר "תלמיד חבר" שהוא מכנה אותו יש ללמוד על קשרי לימוד וידידות שהתקיימו בין השניים.

להלן נוסח הסכמתו של דלוגאטש לספר הנ"ל:

אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו. לראות בגודל שבח והודו.
של החכם הכולל המפולפל החריף והבקי. משנתו ותלמודו קב ונקי.
הלא הוא תלמיד חבר. כל אורייתא סובל וסבר. ומפרש מילין דנהר כבר.
כבוד שמו נאה לו. מוהר"ר יוחנן הענריק האטינגר תהלה באהלו.
ועל כן בעטי. שיר מתקתי. ושמו קבעתי. אז להגתי בשיר חגי"גתי.
ירצה אל שבחות ושיריות.
ויראה שורש הדברים והאמתיות.
חיזוק המאמרים ויפה כווניות.
נתנו בידו כחרב פיפיות.
נפש יוחנן חשקה לתלפיות. לברר סוד פרשת עריות.
הנראה כזאת ומי השית.

254 דומה שהחיבור עצמו הוא של המזרחן והתיאולוג יוהאן היינריך הוטינגר הסב, הידוע בעיקר הודות לספר הדקדוק המשווה שלו לשפות השמיות (עברית, ארמית, סורית וערבית), שמת בשנת תכ"ז (1667). אך יוהאן היינריך הוטינגר שהוציא לאור את הספר בשנת תס"ד הוא נכדו של המחבר, שגם כן עסק בתאולוגיה והיה בקשרים עם דלוגאטש. לא ברור האם גם לנכד ישנו חלק בחיבור. תודתי לפרופ' יהודה ליבס שסייע לי בתרגום מלטינית ובידיעות על הסב והנכד הוטינגר הנ"ל.

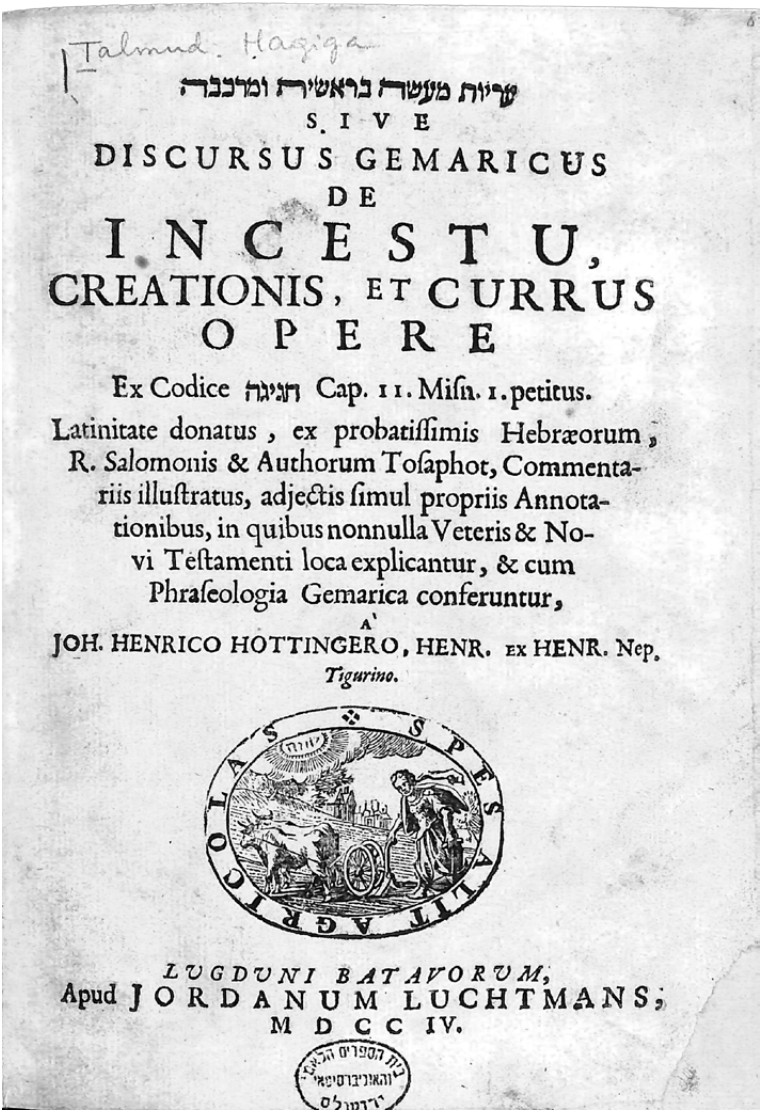
Talmud. Hagiga

שריות מעשה בראשית ומרכבה

SIVE

DISCURSUS GEMARICUS

DE

INCESTU,

CREATIONIS, ET CURRUS

OPERE

Ex Codice חגיגה Cap. II. Miſn. I. petitus.

Latinitate donatus, ex probatiſſimis Hebræorum, R. Salomonis & Authorum Toſaphot, Commentariis illuſtratus, adjectis ſimul propriis Annotationibus, in quibus nonnulla Veteris & Novi Teſtamenti loca explicantur, & cum Phraſeologia Gemarica conferuntur,

A'

JOH. HENRICO HOTTINGERO, HENR. ex HENR. Nep.

Tigurino.

LUGDUNI BATAVORUM,

Apud JORDANUM LUCHTMANS;

M D CC IV.

שער תרגום לטיני ופירוש לסוגיית "אין דורשין בעריות במעשה בראשית ובמעשה מרכבה" מאת התיאולוג הפרוטסטנטי יוהאן היינריך הוטינגר

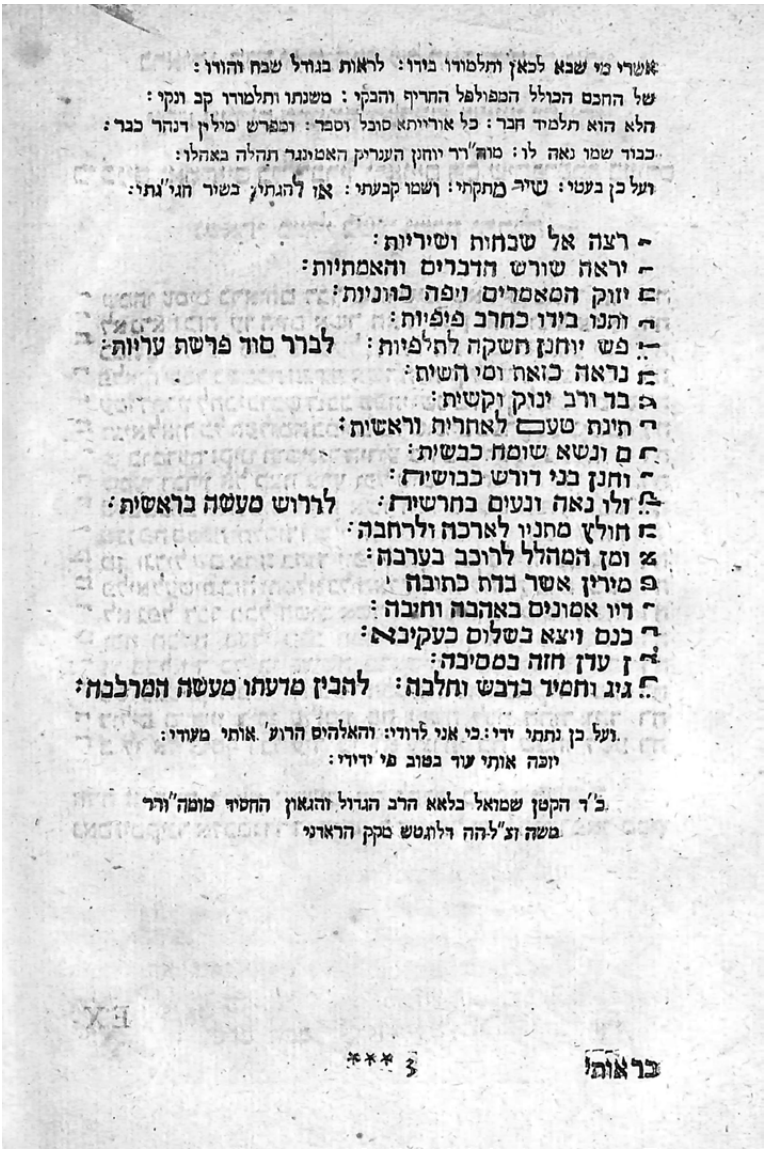

אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו: לראות בגדול שבח והודו:
של החכם הכולל המפולפל החריף והבקי: משנתו ותלמודו קב ונקי:
הלא הוא תלמיד חבר: כל אורייתא סובל וסבר: ומפרש מילין דנהר כבר:
כבוד שמו נאה לו: מוה"רר יוחנן הענריק האטינגר תהלה באהלו:
ועל כן בעטי: שיר מתקתי: ושמו קבעתי: אז להגתיץ בשיר חגי"גתי:

רצה אל שבחות ושיריות:
יראה שורש הדברים והאמתיות:
יזוק המאמרים ויפה כוונית:
ותנו בידו כחרב פיפיות:
פש יוחנן תשקה לתלפיות: לברר סוד פרשת עריות:
נראה כזאת ומי השית:
בד ורב ינוק וקשית:
תינת טעם לאחרית וראשית:
ם ונשא שומח כבשית:
וחנן בני דורש כבושית:
זלו נאה ונעים בחרשית: לדרוש מעשה בראשית:
חולץ מתניו לארכה ולרחבה:
ומן המהלל לרוכב בערבה:
מירין אשר בדת כתובה:
דיו אמונים באהבה וחיבה:
כנס ויצא בשלום כעקיבא:
ן עדן חזה במסיבה:
גיג וחמיד בדבש וחלבה: להבין מדעתו מעשה המרכבה:

ועל כן נתתי ידי: כי אני לדודי: והאלהים הרוע' אותי מעודי:
יזכה אותי עוד בטוב פי ידידי:

כ"ד הקטן שמואל בלאא הרב הגדול והגאון החסיד מומה"ורר
משה זצ"להה דלוגטש מקק הראדני

בראותי *** 3

הסכמת שמואל דלוגאטש לספרו של יוהאן היינריך הוטינגר

עבד ורב ינוק וקשית.
נתינת טעם לאחרית וראשית.
רם ונשא שומח כבשית.
יוחנן בני דורש כבושית.
קולו נאה ונעים בחרשית. לדרוש מעשה בראשית.
החולץ מתניו לארכה ולרחבה.
אומן המהלל לרוכב בערבה.
טמירין אשר בדת כתובה.
ידיו אמונים באהבה וחיבה.
נכנס ויצא בשלום כעקיבא.
גן עדן חזה במסיבה.
רגיג וחמיד בדבש וחלבה. להבין מדעתו מעשה המרכבה[255].

ועל כן נתתי ידי. כי אני לדודי. והאלהים הרוע' אותי מעודי. יזכה אותי עוד בטוב פי ידידי.

כ"ד הקטן שמואל בלא"א הרב הגדול והגאון החסיד מומהור"ר משה זצ"ל ה"ה דלוגטש מק"ק הראדני

עובדה זו מפליאה ביותר לאור עיסוקו הרב של דלוגאטש בפולמוס האנטי־נוצרי, כפי העולה מעשרות הערותיו בתחום זה שנכללו ב"אגודת שמואל", הנחשב בלא ספק לתופעה חריגה בתקופה הנדונה בשדה הספר התורני.

4. מסעו הדמיוני בקהילות היהודיות הנדחות "הקרובות להרי החושך"

למרות המעטפת הדמיונית החופפת על סיפור מסעו של דלוגאטש בארץ "פונט"א דדימאנט"א ציצורנ"א טלק"א" וביקורו במושבות יהודיות נדחות "הקרובות להרי החושך", יש מקום להשערה כי מאחורי התיאור האגדתי הזה ישנו בסיס מציאותי כלשהו. כאשר ניגש להסיר את המוץ הבדיוני החופף את התיאור, על מנת לנסות

255 בחרוזי השיר ניכרת השפעת הפיוט הידוע "אקדמות מלין". השפעת הפיוט ניכרת גם בחרוזי ה"סליחה" החותמת את חיבורו "אגודת שמואל".

לברור בזהירות את הפרטים המציאותיים הכלולים בתוכו, ולבחון אותם עם המידע ההיסטורי שבידינו על קהילות ישראל שבתפוצות, נמצא כי הם תואמים לתיאור הקהילות היהודיות הנדחות שהתקיימו במושבות שלאורך חופי הודו המזרחית, הנחלקות באופן כללי לשתי קבוצות שחיו בשני אזורים נפרדים והם, קהילות יהודי קוצ'ין שבמחוז מאלאבאר ועדת "בני ישראל" שבמחוז קולאבה. התיאור של קיבוץ יהודי הקיים בתקופה הנדונה ב"ארץ נכריה אשר לא עבר בה איש, בארץ ערבי אשר בשר חמורים בשרם" שתושביה "הולכים ערומים, רק מכסים בשר ערוה, אנשים ונשים גדולים וקטנים זקנים ונערים" מתאים יותר מכל תפוצה יהודית נדחת למצב הקהילות היהודיות בהודו שחיו בסביבה פרימיטיבית למדי, בניתוק כמעט גמור מיתר הריכוזים היהודיים בעולם. לאזורים אלו במיוחד מתאימים גם התיאורים על קרבתם הגיאוגרפית מצד אחד ל"הרי החושך" ומצד אחר "לגן עדן"[256]. וכן תיאור המסורת בדבר מוצאם "משבט בנימין" ותאריך הגעתם לארץ נדחת זו "מיום גלות בית ראשון". ובעיקר התיאור על חיי הדת המבוססים על המסורת המקראית: "ואינם יודעים מתלמוד בבלי וירושלמי, רק הלכות פסוקות בקבלה איש מפי איש עד ממשה מסיני". וכן על ההבדל בין סדרי התפילה הנהוגים בקרבם לסדר המקובל בכל ישראל: "ויש להם תפלות ובקשות, ולא כמו שלנו". גם כינוי המשפחה "טאלקי" של "החכם הישיש" העומד בראשם, מזכיר את כינוי המשפחה "טאלקיר" הידועה לנו מעדת "בני ישראל" שהעמידה מתוכה מספר חכמים.

האפשרות לביקורו של יהודי תושב הולנד בקהילות היהודיות שבמחוזות מאלאבאר וקולאבה שבהודו אינה מנותקת לגמרי מן המציאות לאור ידיעותינו על הקשר המסחרי ההדוק שהתקיים בתקופה זו בין הולנד להודו, אשר שימש בסיס לקשר חברתי ותרבותי מיוחד שהתפתח בין קהילת יהודי אמשטרדם לקהילת יהודי קוצ'ין. תחילתו של קשר זה בכיבוש יישובי הודו המזרחית בידי ההולנדים בשנת תכ"ג (1662), ופתיחת נתיב ימי בטוח בין אמשטרדם לקוצ'ין. תקופת נוכחותם של ההולנדים בהודו המזרחית (1662–1795) הייתה לתקופת פריחה ושגשוג של הקהילה היהודית בקוצ'ין, מבחינה כלכלית, לאחר התלאות הרבות שסבלה בימי

256 "שיש להם בקבלה איש מפי איש שארץ ההיא קרובה לגן עדן... והמדינות הללו הם קרובות להרי החושך".

שלטונם של הפורטוגזים, וכן לתקופת עליה מבחינה רוחנית, בעקבות הקשר ההדוק שנוצר עם הקהילה היהודית באמשטרדם. קשר זה בא לידי ביטוי ביצירת מפגשים ובהעברת ספרי קודש וסידורי תפילה. בשנת תמ"ו (1686) הגיעה לקוצ'ין משלחת של יהודים מאמשטרדם ובראשה הגביר משה פיריירא די פאייווא (Mosse Pereyra de Paiva), שפרסמה בשנה שלאחריה תיאור מפורט ומהימן ממה שראו עיניה, המהווה מקור היסטורי נכבד וראשון במעלה לתולדות יהודי קוצ'ין[257]. המשלחת סייעה לקהילת יהודי קוצ'ין בשאיפתה להתעוררות רוחנית דתית. צמאונם של יהודי קוצ'ין לספרים היה גדול, לכן העביר מנהיגה באותו זמן ר' דוד רחבי כסף למשה פיריירא וביקש ממנו לשלוח מאמשטרדם ספרי לימוד ותפילה. יהודי אמשטרדם מילאו בקשה זו ועוד הוסיפו משלהם ספרי ש"ס, רמב"ם, ארבעה טורים, שלחן ערוך ועוד. משלוח ספרי הקודש הגיע לקוצ'ין ביום טו באב שנת ת"נ (1690), ומשמחתם ואושרם הגדול של יהודי קוצ'ין החליטו לקבעו עליהם ועל זרעם ליום חג ומועד. בסיוע הגביר משה פיריירא הדפיסו יהודי קוצ'ין בשנת תמ"ח באמשטרדם את "סדר אזהרות" לר' אליה העדני, והוא הספר הראשון של יהודי קוצ'ין עצמם שהובא לדפוס[258]. בשנת תקי"ז הובא לדפוס באמשטרדם, כנראה בהשתדלות ר' יחזקאל רחבי, "סדר תפלות שבחות ושירים... כפי מנהג שינגילי", הוא הנוסח הייחודי של יהודי קוצ'ין. הוא נדפס שנית (בשינויים קלים) באמשטרדם בשנת תקכ"ט בהשתדלות ר' יחזקאל רחבי, בסיוע ידידו הגביר ר' טוביה בועז מהאג. אל ידידו זה שלח ר' יחזקאל כשנה קודם לכן (תקכ"ח) מכתב מפורט על תולדותיהם של יהודי קוצ'ין[259].

סביר להניח כי הידיעות שהגיעו באותן השנים לאמשטרדם על קיומן של קהילות יהודיות נדחות בהודו המזרחית מחד, וההתעניינות הגוברת לידיעות

257 Notisias dos Judeos de Cochin, mandadas por Mosse Pereyra de Paiva. הובא לדפוס באמשטרדם בבית אורי ב"ר אהרן הלוי ביום 9 אלול תמ"ז (1687), על ידי החכם יצחק אבוהב לבקשת פרנסי המעמד באמשטרדם.

258 בשער: "סדר אזהרות / לרבי אליה העדני / כמנהג אנשי ארץ הודו בק"ק קוגין ביום שמיני חג עצרת אשר שלח אלינו החכם רבי לוי בלילא, ועל ידו החזיק הבחור הנעלה משה פרירה יצ"ו להדפיסם / פה ק"ק אמשטילרדאם / נדפסו ע"י המחוקק הגביר הנעלה החבר אורי במהר"ר אהרן הלוי זצלה"ה בביתו / יום ג' א' דר"ח אדר שני תמ"ח לפ"ק".

259 פורסם על ידי רנה"ו ב"המאסף" לשנת תק"ן, עמ' 263–258.

על קהילות נדחי ישראל מאידך[260], הן שהיוו את הרקע לסיפור מסעו האגדי של דלוגאטש בקהילה יהודית אבודה הסמוכה ל"הרי החושך".

260 כאמור, בשנת תמ"ז פורסם באמשטרדם הדו"ח המפורט על יהודי קוצ'ין של המשלחת בראשות משה פיריירא. דו"ח זה נדפס באותה שנה גם בתרגום ליידיש, בשם "קענים דער יהודים פון קושין" או "צייטונג אויז אינדיא". ושוב נדפס בתרגום ליידיש, בשם "וואהראטיגע קונטשאפט" באמשטרדם בשנת תע"ג [על מהדורות מתורגמות אלו ראה: ש' ברגר, "קהילת יהודי קוצ'ין בהוויה אשכנזית: שתי מהדורות של ידיעות על יהודי קוצ'ין ביידיש", פעמים 135 (תשע"ג), עמ' 105–124]. בשנת תנ"ח, כשנה קודם לתחילת ההדפסה של "אגודת שמואל", נדפס באמשטרדם באותו בית דפוס (קשפר שטען) "מסעות של רבי בנימין" מטודלה, המכיל תיאורי מסע בקהילות ישראל הנדחות שבארצות ערב. באותה שנה נדפס באמשטרדם בבית דפוס אחר (קאשמן עמריך) הספר "מקוה ישראל" לר' מנשה בן ישראל, הדן בהרחבה בשאלות על עשרת השבטים ועל המקומות השונים אליהם נתפזרו, שהעסיקו את חכמי התקופה. הספר תורגם מהולנדית לעברית על ידי אליקים ב"ר יעקב מקאמרנא, מי שערך גם את מהדורת מסעות רבי בנימין הנ"ל, ומי שהגיה לאחר כשנה את מהדורת הנ"ך עם ביאור "אגודת שמואל". על הביקוש וההתעניינות הגוברת לתוכן ספר "מקוה ישראל" תעיד העובדה כי הוא יצא לאור שוב כעבור כשלוש שנים בשנת תס"ג באמשטרדם. בשנת תס"ה יצא לאור באמשטרדם הספר "גלילות ארץ ישראל" לר' גרשון ב"ר אליעזר, המכיל גם כן ידיעות מסוג זה.

דברי סיום

החשיפה לסיפורו המוזר של דלוגאטש פותחת לפנינו חרך נוסף אל עולמם האפל של בדאים, שהותירו רישומם בכל דור בהמצאת חיבורים יחידאיים שלא היו ולא נבראו. הם אשר עשו במחשך מעשיהם ובקשו לטשטש עקבותיהם לבל יודע פועלם לאיש. אך לכל זמן ועת ולכל בדאי ראיתי קץ. יש אשר עוד בחייהם נתגלה זיופם לעיני השמש ויש אשר בימיהם שיחקה להם השעה ורק כחלוף עידן ועידנים נבעו מצפונם.

קווי דמיון מעניינים ניתן למצוא בין סיפורו של שמואל דלוגאטש לסיפורו של בדאי וממציא חיבורים אחר מבני דורו, הוא ר' יצחק בן מיכאל קופיו הירושלמי, שבאותן שנים עסק בקצה אחר של העולם בבדיית סדרת חיבורים "קדמונים" משלו[261]. שניהם נדדו ללחם מקצה הארץ ועד קצהו, ומצאו פרנסתם מהעתקת או הדפסת ספרים, ושניהם "יצרו" חיבורים "קדמונים" במידה גדושה. המניע העיקרי למעשיהם היה להשיג פרנסתם בריווח, באמצעות העתקת או הדפסת חיבורים נדירים ובלתי ידועים לאיש לפניהם.

קשה להתעלם גם מקווי הדמיון בין דלוגאטש לבדאי תימהוני אחר שעמדנו על טיבו לאחרונה, הוא יצחק [=אור] בן שמואל מפרס[262]. המצאת קטעי זוהר בארמית, עיסוק מוגזם בחישוב תאריך הקץ באמצעות גימטריאות ופרפראות קלושות, תיאורי מסעות דמיוניים באזורים נדחים שמעבר ל"הרי החושך", ובעיקר מידה גדושה של דמיון ויצירתיות חסרת הגיון, הם רק חלק מן התכונות המשותפות לשניהם.

אולם עדיין, בסופו של דבר, נראה שלכל בדאי סיפור מוזר ומניעים אחרים

261 ראה אודותיו בהרחבה במאמרי "עובר לסופר – ר' יצחק ב"ר מיכאל קופיו: בין מערת שדה המכפלה לארבע מאות שקל כסף", ירושלים תשע"ו.

262 ראה אודותיו בהרחבה במאמרי "ספרו של בדאי – יצחק בן שמואל מפרס וחיבוריו הבדויים", ירושלים תשע"ז.

משלו. ואם בחיבורים בדויים על פירוש רש"י על נ"ך מאת יהודי אלמוני מתושבי ק"ק הראדני עסקינן, ראוי להזכיר את עניינו של חיבור בדוי נוסף על פירוש רש"י על התורה המיוחס לחכם מק"ק הראדני, אשר עובדת זיופו היא מן הנפלאות והמוזרות שבסיפורי ספרים וסופרים. כוונתי לביאור המקיף לפירוש רש"י על התורה המיוחס לר' נתן ב"ר שמשון שפירא מק"ק הראדני, שנדפס בשנת שנ"ג בויניציאה. והנה, לא חלפו רק שנתיים ימים ובנו של המחבר, ר' יצחק שפירא, מוציא לאור בלובלין את ביאורו של אביו לפירוש רש"י על התורה בשם "אמרי שפר" [לובלין שנ"ז]; וכעת מתברר שהחיבור הראשון אינו אלא זיוף מתחילתו ועד סופו, שנעשה בידי חכם אלמוני להרע, במטרה להקדים ולגרוף את הרווחים על מכירתו בטרם יופיע לאור עולם החיבור האמתי. בהקדמתו לספר מתאר הבן את השתלשלות האירועים בצורה מדויקת:

...ואני בנו ותלמידו ראיתי ביאוריו נחמדי' למראה וטובי' להשכיל... וכדי לזכות הרבים נתעוררתי זה כמה שנים להדפיסו בק"ק קראקא, וזכיתי להוצי' מן הכח אל הפועל עד ספר ויקרא, וביני חטי נקרא נקראתי לתפוס בישיבה והלכתי מחיל אל חיל עד כי הביאוני קורות הזמן פה ק"ק לובלין, עיר ואם במלכות פולין... ופה נמניתי לדיין, אמרתי עת לעשות לה' לגמור המלאכה, אחרי כי פה נמצא דפוס משנים קדמוני', לא חשתי ולא התמהמהתי להוציא לאור תעלומת חכמ' הלזה. ואתם קדושי עליון אל תתמהו על החפץ שזה שנתיים ימים יצא בדפוס איזה ביאורים נקראים על שם הגאון א"א ז"ל, כי המציאוהו אנשי'[ם], אנשי בלי עול מלכות שמים חיבור אשר מצאו, ומי יודע המחבר אם נער כתבו, ורצו לתלותו באילן גדול הגאון א"א ז"ל, חלילה לפה קדוש להוציא מפיו דברים אשר אין בהם ממש, כי הכל תוהו ובוהו ומזוייף מתוכו, כלו עלו קמשונים כסו פניו חרולים. וכאשר הגיעו הספרים ההם בגלילות אלו, הוכרז בהסכמת כל רבני וראש' המדינו' שלא ימכרו ויהיו בבל ירא' ובבל ימצ' בכל ארצות אילו, ואשר קנו מהם יוחזר להם המעות, ולא ימצא בביתך עולה. לכן דורשי רשומות תקבלו האמת ממי שאמרו, ובראותיכ' זה לעומת זה יתברר האמת...

אכן, קשה לרדת לסוף דעתו של בדאי זה, ולהבין את המניע למעשהו המוזר: מדוע נתעבר להדפיס דווקא חיבור רב מידות כזה? ומדוע בחר לייחס אותו דווקא לר' נתן ב"ר שמשון שפירא, כאשר חיבורו האמתי נמצא באותה שעה על

מזבח הדפוס במדינה אחרת? כלום לא עדיף היה לו לזייפן אלמוני זה לייחס את החיבור לחכם קדמון אחר, מפורסם יותר, שלא יימצאו לו לפתע גואלים וקרובים שיכחישו את בעלותו עליו? אבל איננו זקוקים להתאמץ בחיפוש הסברים מניחים את הדעת למניעיו של כל בדאי וזייפן. ודיינו אם יעלה בידינו להוכיח את עובדת זיופו של חיבור כלשהו, בפרט אם תוכנו מיוסד על דמיון אנושי ומנוגד לדברי חז"ל מפורשים (כמו במקרה שלפנינו), אף כי לא תמיד נוכל להצביע בבירור על הנסיבות והמניעים שהביאוהו לכך.